

1991

3-4

AETAS

Kristó Gyula – Orientációs irányok

*Solymosi László – Árpád-kori okleveleink
grafikus szimbólumai*

Kosztai László – A pozsegai káptalan tagjai

*Marie-Madeleine de Pourquery –
A plébánia és a városi környezet*

Lele József – Erdély a tizenöt éves háborúban

Bemutatjuk Bak Jánost

*Beszélgetések Enyedi Györggyel
és Gerhard Jaritzsal*

Következő számunk tartalmából

*Hermann Róbert: Hatvani Imre szabadcsapatvezér
és az abrubbányai katasztrófa*

*Borsi-Kálmán Béla: A román nemzettudat fejlődése
a Kárpátokon innen és túl egy nemzedék
készülődésének tükrében*

*Miskolcgy Ambrus: Egy román Jókai-regényhős
viszontagságai 1848–49-ben*

Zakar Péter: Egy forradalmár pap Görgei táborában

Bemutatjuk Csetri Elek történészt

Duka Tivadar: A világosi fegyverletétel (forrásközlés)

*Miskolcgy Ambrus: Arról, amit az Erdély történetében
írtunk... (Mítoszok és modellek között:
Erdély 1848–49-ben)*

1991/3–4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Kosztá László

A szerkesztőség címe:

6720 Szeged, Dugonics tér 12.

T.: (36) 62/12-140

Pf. 1179

ISSN 0237-7934

*A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottságának támogatásával jelenik meg.*

Szerkesztőség:

Bellavics István (felelős szerkesztő)

Dávid Tamás, Deák Ágnes (főszerkesztő)

Hovorka Beáta (szerkesztőség titkára)

Kosztai László, Lele József, Pelyach István, Vajda Zoltán

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

Felelős kiadó: Bellavics István

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Nyomás: Dürer Nyomda Kft., Gyula

Technikai szerkesztő: Papp Zoltán

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

Kristó Gyula:	Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján	5
Solymosi László:	Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai	14
Koszta László:	A pozsegai káptalan tagjai a XIV. század közepéig	40
Marie-Madeleine de Pourquery:	A plébánia és a városi környezet	59
Stanislaw Sroka:	Fehér Ulászló herceg, a pannonhalmi bencés apátság kormányzója (1377–1379) ...	94
Lele József:	Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta	103

Határainkon túl

Interdiszciplinaritás, összehasonlító vizsgálatok, középkorkutatás <i>Beszélgetés Bak Jánossal</i>	137	
Bak János bibliográfiája	146	
Bak János:	Koronázástudomány – múlt, jelen, jövő	152

Kitekintés

„A regionalizmus a szó széleskörű értelmében fog erősödni” <i>Beszélgetés Enyedi Györggyel</i>	167
Rácz Lajos: A tradicionális társadalom és természeti környezet kapcsolatáról.....	180
Középkori mindennapok képekben <i>Riport G. Jaritz történészzel</i>	195

Figyelő

A világhódító (<i>Steven Béla Várdy: Attila</i>) Tóth Sándor	201
Magyarság és Európa (<i>Acta Historica különszáma a III. nemzetközi hungarológiai kongresszus tiszteletére</i>) Kordé Zoltán	204
Corvinák és háborúk (<i>Dumitru Vitcu: Din istoria bibliotecii „Corvina”</i>) László Attila	206
Helytörténet európai színvonalon (<i>Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat</i>) Blazovich László	208
Számunk szerzői	211

KRISTÓ GYULA

ORIENTÁCIÓS IRÁNYOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN AZ EZREDFORDULÓ TÁJÁN

A IX. századi Kárpát-medencére a politikai értelemben vett nagyfokú megosztottság a jellemző. Igaz, a terület az ezt megelőző hosszú évszázadok során sem volt politikailag (és etnikailag) egységes. Az i. e. I. század nagy részében a nyugati területeken a Boiusok, keleti felén a Dacusok, délen pedig a Pannoniusok és Scordiscusok éltek. A római korban a térség nyugati felén létesült Pannonia provinciát és a keleti részre kiterjeszkedő Dacia provinciát a szarmaták lakta Barbaricum választotta el egymástól.¹ A hun birodalom és a gótok rövid Kárpát-medencei uralmát követően a langobárdok országa a Dunától nyugatra, a gepidáké pedig döntően a Tiszától keletre, illetve az Al-Dunától délre terült el.² Az 567–568-ban ide bejövő avarok ugyan megteremtették a Kárpát-medence politikai (és etnikai) egységét, bár az avar szállásterület sem a korai, sem a kései avar birodalom idejében nem töltötte ki a Kárpát-medence egészét. A VIII–IX. század fordulóján lezajlott frank és bolgár háborúk új politikai és etnikai helyzetet eredményeztek a Kárpátok hegykoszorúin belül. Az avar birodalom felbomlott,³ s helyén új államalakulatok jöttek létre. A Dunántúlra, valamint a Dráva–Száva folyók közé (Karoling Pannonia) a frank uralom terjedt ki, a Garam folyótól nyugatra eső területen morva uralom jött létre, az Alföld déli része és Dél-Erdély (nagyjából a Maros folyó vonalától délre húzódó vidék) a bolgárokat uralta. A Kárpát-medence középső, északi és északkeleti vidékei gyéren lakott, elsősorban avar és szláv lakosság által gyengén betelepített vidékek voltak.⁴ A Kárpát-medence egy-egy részére kiterjedő államalakulatnak a központja nem magában a Kárpát-medencében volt, hanem azon kívül esett, így hát ezen Kárpát-medencei „államalakulatok” más régiók fölött fennhatóságot gyakorló államok Kárpát-medencei hódításai, nyúlványai, bizonyos értelemben határterületei voltak. Nem véletlen, hogy a IX. század végén a Kárpát-medencében megjelenő magyarokról a kortárs Regino azt jegyezte fel: „először a pannonok és avarok pusztaságait kóborolták be..., majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják meg”.⁵

A Kárpát-medence IX. századi megosztottsága azonban nem csupán állami és etnikai értelemben igaz, hanem vallás szempontjából is, s ami ezzel e korban lényegében azonos: a politikai orientáció eltérő irányait tekintve is. Bár ekkor még legalább 200 év választ el bennünket az 1054-ben bekövetkező nagy egyházszakadástól (*schisma*), de már ekkor sem lehet egyenlőségjelet tenni a nyugati (latin) és a keleti (görög) rítusú kereszténység közé. Ezek mögött eltérő érdekű, földrajzi fekvésű és erősségű hatalmak álltak: a római pápa (illetve a 800-tól felújult Nyugat-római, majd Német-római Császárság), valamint a cezaropápizmust megvalósító konstantinápolyi (bizánci) császár. A későbbi fejleményekre is tekintettel a IX. századi Kárpát-medence megosztottságában ennek a

körülménynek azért tulajdoníthatunk döntő szerepet, mert több évszázados történelmi tradíciót épített bele a IX. század eleje viszonyaiba. Amint Szűcs Jenő megállapította: Európa belső határait illetően nagyon markáns az a vonal, amely „az Elba–Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább, a hajdani Pannonia nyugati pereme mentén szeli át Európát: a Karoling birodalom keleti határa 800 táján”.⁶ Amikor tehát Nagy Károly legyőzte az avarokat, majd a IX. század elején megszerezte a Dunántúl és a Dráva–Száva közén a Pannonia Superior, illetve a Pannonia Inferior határtartományokat, akkor a fentebbiek értelmében az Elba–Saale–Lajta-vonalat vitte mintegy 150–200 km-rel keletebbre, s az így kialakult frank (Karoling) Pannoniát mind a vallás, mind a politikai orientáció szempontjából a nyugathoz, Rómához, illetve Aachenhez, majd Regensburghoz kapcsolta.

Míg a Kárpát-medence nyugati és délnyugati részének sorsa a 800 körüli frank hódítás után egyértelműen rendeződött, kezdetét vette a terület – nem túlságosan gyors ütemben folytatódó – krisztianizálódása a római rítus szerint,⁷ addig egyelőre kérdéses volt, hogy egyházi és politikai értelemben milyen orientációt folytat a Kárpát-medencében érdekelt másik két állam, a morva és a bolgár. A morvák – mind a velehradi, mind a nyitrai központ morvai – 830 táján a nyugati rítusú kereszténységet fogadták el, szoros kapcsolatban azzal, hogy a kialakuló morva államiség nem nélkülözhetette a frankok állami és egyházi vezetőinek (a passauai püspökségnek és a salzburgi érsekségnek) a támogatását. Ám amikor a némileg megerősödött morvák a frank gyámkodás megszüntetésére törekedtek, főnökük, Rastislav III. Mikhaél bizánci császárhoz fordult azzal a szándékkal, hogy az önálló morva egyházat a távoli és ezért közvetlen veszélyt nem jelentő Bizánc segítségével hozza létre. Rastislav meghódolása a frankok előtt, majd a bajor papokat elűző Svatopluk veresége a frankoktól elejét vették Konstantin-Kyryll és Metód morvaországi missziójának, s tovább folytatódhatott a morva egyház latin rítus szerint (újra) szervezése. 880-ban Wicking Nyitra püspökévé szentelésével a morva orientáció kérdése végleg eldőlt: a Morva folyó két partján elterülő államalakulat – arra az időre, amit még hagyott számára a történelem, azaz mintegy két évtizedre – a nyugati fejlődés részévé vált.⁸ Sokban ezzel hasonló utat járt be, csak ellenkező előjelű eredménnyel Bulgária. A Bizánc közvetlen szomszédságában és szorításában élő bolgár kán, Boris a távoli és ezért számára közvetlen veszélyt nem jelentő keleti frankokkal lépett szövetségre, de itt is egy katonai esemény – a bolgárok bizánciaktól elszenvedett veresége (864) – szabott új irányt a fejleményeknek. Bár Boris tett még kísérletet a bolgár egyház Róma alá rendelésére, de a bolgár egyház végül is a keleti (görög) rítusú egyházak sorába került.⁹

Amikor a magyarok a IX. század utolsó évtizedében elfoglalták a Kárpát-medencét, lényegében olyan területet vettek birtokba, amely három államiség végvidékére esett¹⁰, az „államalkotó” (frank, morva, bolgár) népeken kívül még tucatnyi más etnikumot (avarokat, onogurokat, különböző, jobbára szláv etnikumú, Abodriti, Praedecenti, Timociáni stb. nevet viselő törzseket) foglalt magában, s a politikai orientáció, valamint az egyházi hovatartozás szempontjából két kultúrkörhöz tartozott: a római–aachenhez (regensburgihoz), valamint a konstantinápolyihoz (bizáncihoz). Az előbbiről, a nyugatiról Szűcs Jenő azt jegyezte meg, hogy itt zajlott le a megelőző századokban a későantik-

keresztény és a barbár-germán elemeknek az a szerves szimbiózisa, amelynek szintéziséből a „renovált” Imperium kelt életre. Ezzel szemben a másik, keleti „póluson Bizánc helyezkedett el, noha egyelőre éppen nem »európai« ambíciókkal (aminthogy a maga kisázsiai súlypontjával geográfiailag sem volt európai képlet), hanem az ezredforduló idejéig azzal az eltökéltséggel, hogy akár területi veszteségek árán is, váltig antik stílusú reformok erőltetésével, defenzív merevséggel őrizze a »barbárokkal« szemben a »rómaiak« keleti örökségét”. Az előzőt, a nyugati fejlődést a „modern Európába torkolló organikus történeti folyamatosság”, a minden korábbi modell lebontása, a mozgás, a dezintegráció és decentralizáció jellemzi, az utóbbit, a Bizánc által képviselt keletit pedig a „defenzív merevséggel őrzött ...régi integrációs keret”, a korábbi modell, a Kelet-római Birodalom doktrinér megőrzés (sőt gyarapítása), a mozdulatlanság, a centralizált-bürokratikus államszervezet.¹¹

A honfoglaló magyarok pogányok voltak, s miután a Kárpát-medence egészére (talán csak Dél-Erdély számíthat bizonyos értelemben kivételnek ez alól) kiterjesztették fennhatóságukat, a térségben új helyzetet idéztek elő. Megszűnt a Kárpát-medence radikális kettéosztottsága a római (latin) és a bizánci (görög) vallási és politikai orientáció alapján, s hosszú idő után először került a Kárpátok medencéje egyazon politikai egység, a magyar törzsszövetség uralma alá. A következő évtizedek igazi nagy, európai horderejű kérdése annak napirendre kerülése volt, hogy e térség a hagyományosan kialakult európai történeti régiók közül melyikbe tagozódik majd be. A kérdés azonban nem közvetlenül a magyar honfoglalással vált aktuálissá. Az új hazába kényszerült magyarok ugyanis a Kárpát-medencében még évtizedekig folytatták azokat a kalandozó (portyázó) hadjárataikat, amelyeket már régebbi – keleti – hazáikban, Levediában és Etelközben legalábbis a 830-as évektől kezdődően lebonyolítottak. Sajátságos viszont, hogy a magyar honfoglalás utáni kalandozó hadjáratok több mint fél évszázadon át karakterisztikusan két irányban indultak el: nyugat felé a Frank Birodalom, illetve annak utódállamai ellen, valamint délkelet felé, azaz Bizánc ellen. Mivel a magyar törzsek Kárpát-medencében törzsenként telepedtek le, értelemszerű, hogy bizonyos törzsek a Kárpát-medence nyugati részén, más törzsek viszont annak keleti felén jutottak szállásterülethez. Amennyiben a magyar kalandozásokban nem egyetlen központból irányított tervszerű katonai akciókat látunk, hanem – amint ez számos közvetett adatból következik – egyes törzsek vagy törzsi csoportok hadi vállalkozásait, úgy logikus arra a feltételezésre jutnunk, hogy a nyugati irányú kalandozásokban elsősorban a nyugaton lakó törzsek, a délkeleti irányú portyázásokban pedig a Kárpát-medence keleti és déli részén élő törzsek vettek részt.¹²

Egyértelműbbé teszi ezt az eltérő orientációt a magyar törzsek X. század közepi eltérő tájékozódása. Amikor a kalandozó hadjáratokon a kifáradás jelei kezdtek mutatkozni, azaz számos esetben félsiker vagy egyenesen kudarc kísérte ezeket a katonai vállalkozásokat, napirendre került a magyarságnál a gazdasági-társadalmi válság nem külsőországi hadszíntereken zsákmányszerzés révén való megoldása, hanem belső viszonyok révén való rendezése. A kialakuló társadalmi különbségek napirendre tűzték a magyarok vallásváltását¹³ s ezzel együtt politikai orientációjuk nyílt megvallását. Mivel azonban a X. század közepén a törzsszövetségi irányítás háttérbe szorult, s felértékelődött az egyes törzsek

szerpe, a vallásválasztás és a politikai orientáció nem törzsszövetségi, hanem törzsi szinten került napirendre. A törzsi széttagolódás meglétére világosan utal Konstantinos Porphyrogenetos, amikor 950 táján akként vélekedik az általa türköknek mondott magyarok politikai viszonyairól: „A türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”¹⁴ Ez nem kevesebbet jelent, mint annak kifejezését: a magyarok nyolc törzse a maga – törzsszövetségtől független – útját járta, de bizonyos háborúk esetében közösen szálltak hadba. Konstantinos tudósítását erősítik meg a magyarok X. század közepi vallásválasztására és politikai orientációjára utaló adatok. Egyfelől maradtak ránk adatok arról, hogy a X. század közepén néhány év alatt két magyar törzs, illetve törzsi csoport vezető képviselői is megfordultak Bizáncban, és felvették a görög rítus szerinti kereszténységet. A magyar törzsszövetség három vezető tisztséget betöltő törzsének képviselőiről van szó. A nagyfejedelem családjának egy tagja, Termacsu és a magyar törzsszövetség harmadik méltóságát viselő törzsfője, Bulcsú 946–947-ben járt Konstantinápolyban, felvették (legalábbis Bulcsú bizonyosan) a keresztiséget, s Bulcsú a patríkios méltóságot is elnyerte a császárvárosban. Néhány évvel utóbb a törzsszövetség második méltóságát viselő törzsfő, a tisztségéről Gyulának nevezett előkelő fordult meg Konstantinápolyban, s – Bulcsúhoz hasonlóan – megkeresztelkedett, szintén elnyerte a patríkios címet.¹⁵ Gyula azonban – szemben Bulcsúval – megmaradt görög rítusú hitében, sőt a Bizáncból magával hozott, Hierotheos nevű szerzetes, akit a konstantinápolyi pátriárka Turkia (azaz Magyarország) püspökévé szentelt, Gyula szállásterületén – mint Skylitzes írja – „a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez”.¹⁶ A magyar törzsek egy részében tehát a X. század közepén egyértelműen bizonyítható a görög rítusú kereszténység – igaz, szerény mértékű – térhódítása, valamint a bizánci orientáció. Másfelől 963-ban szerepel a frissen püspökké szentelt Zacheus, akit a római pápa a magyarokhoz küldött igehirdetésre.¹⁷ Eszerint 960 táján már volt olyan magyar törzs, amely a latin rítusú kereszténység és Nyugat-Európa felé tájékozódott. Egyértelművé vált ez a 972 utáni években, amikor a Bizáncban járt Termacsu rokona, Géza foglalta el a magyar törzsszövetség első számú, nagyfejedelemi méltóságát, s erőteljesen nyitott nyugat felé. 972-ben kezdetét vette a pogány magyarok nyugatról való megtérítése, 973-ban pedig 12 magyar főember – nyilván Géza nagyfejedelem követsége – jelent meg Quedlinburgban I. Ottó nyugat-római császár előtt.¹⁸ Mindez azt mutatja, a X. századi magyar viszonyok – természetesen nem genetikusan kapcsolatos következtében – reprodukálták a IX. század második fele Kárpát-medencei viszonyait: a térség nyugati fele, a nagyfejedelem uralma alatti terület Róma és Regensburg, a keleti fele (főleg a Gyulát uraló erdélyi rész) Bizánc felé tájékozódott mind egyházi, mind politikai értelemben.

A Kárpát-medence későbbi történetére, megosztottságának felszámolására döntő hatással volt Géza fiának, Istvánnak¹⁹ hatalomra kerülése 997-ben, aki továbbfolytatta Géza politikai irányvonalát, s egyértelműen a nyugati (német) szövetségi kapcsolat irányában kötelezte el magát. Ez az orientáció házasságában is kifejezésre jutott. Míg István nagyapja, Taksony keletről (a besenyőktől vagy a volgai bolgároktól) hozott magának feleséget, s apja, Géza is a keleti magyar

törzsfő, Gyula leányának kezét szerezte meg a maga számára, addig István hitvese a bajor Gizella lett, IV. Henrik bajor herceg – a rövidesen német királyi, majd császári trónra lépő II. Henrik – testvérhúga. A Gizellával 995-ben vagy 996-ban megkötött házasság következtében – már csak a királyné kíséretében is – német papok és lovagok érkeztek István szállásterületére, akik hitben és fegyverben erősítették az ifjú fejedelmet. István már apja halála évében, 997-ben legyűrte rokonának, Koppánynak a lázadását, aki az ősi levirátus szokásjoga alapján ragaszkodott a törzs (és a törzsszövetség) feletti főhatalomhoz.²⁰ Abból a körülményből, hogy István Koppány leverése után anyja országreszén, Erdélyen kívül három dunántúli vár kapujára szegeztette ki a meggyilkolt lázadó vezér csonkjait, joggal juthatunk arra a következtetésre: István – bár névlegesen a magyarok törzsszövetségének első számú fejedelme volt – tényleges hatalmat mégis elsősorban csak saját törzse területén és a szomszédos, már Géza által leverett törzsfők területén gyakorolt.²¹ A Kárpát-medence megosztottsága tehát, amely oly világosan kitűnik a X. század közepén a római, illetve a bizánci vallási orientáció tükrében, egészen a X. század végéig megmaradt, ezen Gézának sem sikerült változtatnia. E felfogás értelmében István 1000–1001 fordulóján úgy jutott királyi koronához²² II. Szilveszter pápától, hogy nem volt tényleges ura a Kárpát-medence egészének. Hogy azzá váljék és magát immár a magyar állammá alakuló magyar törzsszövetség vezetőjeként elismertesse, békés eszközökkel vagy fegyverrel a Kárpát-medence keleti felében önálló politikát folytató, tőle lényegében független törzsfők hatalmát meg kellett semmisítenie.

A sort 1003-ban tulajdon rokonával, az erdélyi Gyulával kezdte, akinek udvarában már évtizedekkel korábban otthonra lelt a bizánci rítusú kereszténység, s aki – a magyar krónika közlése szerint – „ellenséges viszonyban volt a Pannoniában élő magyarokkal, és sokszor neheztelt rájuk”.²³ Gyula legyőzése méltán tekinthető korszakos eseménynek a Kárpát-medence egész későbbi sorsát illetően. István győzelme következtében megszűnt a görög rítusú erdélyi térítő püspökség (bár talán az erre vonatkozó bizánci jogigény hangoztatása néhány évtizeddel túlélte 1003-at²⁴), nyilván megszűntek azok a politikai kapcsolatok (szövetségi szálak) is, amelyek Gyulát Bizánchoz vagy talán a bolgárokhoz (mindenképpen keleti rítusú államokhoz) fűzték. Helyette István latin szertartás szerinti püspökséget létesített Erdélyben, s – megint csak a magyar krónika szerint – Gyula „igen nagy és szerfelett gazdag országát teljesen Magyarországhoz csatolta”.²⁵ Úgy tűnik, a Kárpát-medencei bizánci (vagy bolgár) befolyás, illetve a Kárpát-medencei keleti rítusú egyház Gyula elbukásával döntő vereséget szenvedett. Kevéssel Gyula leverését követhette annak a Keánnak a legyőzése, aki bolgár kapcsolatokat ápol, és bizonyosan Dél-Erdélyben rendezkedett be olyan módon, miként az Istvánnak ellenálló magyar törzsfők tették.²⁶

Miközben a Kárpát-medencében István szívósan küldött saját uralma kiterjesztéséért és fennhatósága elismertetéséért (ami szükségszerűen maga után vont a bizánci és bolgár állami és egyházi befolyás megszüntetését), ez nem gátolta meg a királyt abban, hogy éppen ezekben az években szorosabbra fűzze országát hivatalos kapcsolatait Bizánccal. Az Árpádok dinasztiája és Bizánc több évtizedes ellenséges viszonyának az vetett véget, hogy 1009-ben István egyik húga és Orseolo Ottó velencei doge között házassági kapcsolat létesült, márpedig a doge jogilag a bizánci császár alattvalója, ténylegesen pedig egyik legfontosabb

szövetséges volt. E házasság révén lépett István baráti, szövetséges viszonyra II. Basileios császárral, amely két körülményben érhető tetten. Egyrészt Imre herceg, István fia bizánci hercegnőt jegyzett el, majd vett 1023 körül feleségül, másrészt pedig a magyar uralkodó 1015-ben fegyveres segítséget nyújtott a bizánci császárnak bolgárellenes háborúja során az akkori bolgár főváros, Ohrid elfoglalásában.²⁷ Ezekben az években Istvánnak sikerült békés eszközökkel, a keresztény hit kiterjesztése révén behódoltatnia Aba Sámuelet és Vatát, a keleti országrész két további törzsfőjét, akik közül az előbbi talán zsidó vallású volt, az utóbbi pedig bizonyosan pogány.

Az 1020-as évek végére már csak egy törzsfő állt ellen István terület-egyesítő, országépítő politikájának, Ajtony, akinek hatalma a Maros alsó folyásának vidékére terjedt ki. Ajtony – Gyula mellett – a bizánci orientáció másik híve volt az új évezred első évtizedeiben a Kárpát-medencében. Ajtony a görög uralom alá került Vidin bulgáriai városban a görög rítusú kereszténységet vette fel,²⁸ s mivel megbízható magyar forrás szerint „hatalmát a görögöktől vette”, joggal feltételezhető: uralma fenntartásához bizánci segítséget kapott. Ennek fejében Maros menti székhelyén Keresztelő Szent János tiszteletére görög monostort alapított.²⁹ Még azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy Ajtony 1015-ben – István királlyal együtt – II. Basileios oldalán fegyveresen vett részt a bulgáriai háborúban. A szövetséges görög császár 1025. évi halála után röviddel István hadat vezetett Ajtony tartománya ellen, s katonai úton vetett véget Ajtony „államának”.³⁰ Maga Ajtony a harcok során életét vesztette, a győztes István Ajtony székhelyén latin rítusú püspökséget alapított. Érdekes azonban, hogy az ott lakó görög szerzeteseket nem bocsátotta szélnek, hanem egy közeli helyre telepítette át, ahol monostort építtetett számukra.³¹ István Ajtony legyőzésével elvágta az utolsó szálát is, amely Kárpát-medencei magyar szeparatista törzsfő személyét és berendezkedését Bizánchoz kötötte, s ezzel véget vetett a Kárpát-medence sok évszázados politikai és vallási megosztottságának, ám – bölcs politikushoz méltó módon – nem retesztelt be minden kaput, amelyen át embereknek és eszméknek közlekedniük lehetett az immár egységes uralom alatt álló Magyarország, valamint Bizánc között.

István király négy évtizedes uralma végét jelenti tehát annak az ambivalens helyzetnek, amely az ezredforduló táján a Kárpát-medencét jellemezte. Fegyveres erő alkalmazásával leverte azokat a keleti törzsfőket, Gyulát és Ajtonyt, akik önálló „államok” élén bizánci (Gyula esetében talán bolgár) orientációt testesítettek meg és a keleti rítusú egyházhoz csatlakoztak, s ugyancsak legyőzte a bolgár származású Keánt is. Ezzel az európai régiók határvonala újjólág – és immár hosszú évszázadokra érvényes jelleggel – módosult. Míg az Elba–Saale–Lajta vonal 800 táján képezett karakterisztikus határvonalat *Europa occidentalis* és az attól keletre elterülő vidék között, addig negyed évezred múltával; 1050 táján ez a vonal sokszáz kilométerrel keletebbre tolódott. Boleslaw Chrobry lengyel (992–1025) és Szent István magyar király (997–1038) országegyesítő politikája következtében, „kivált” a nagy *schisma* (1054) után rajzolódott ki egy másik, az előbbivel nagyjából párhuzamos, keletibb, nem kevésbé markáns határvonal az Al-Duna vidékétől fel a keleti Kárpátokig, s tovább északra, a nyugati és a keleti szláv-ságot, a lengyel és az orosz földet elválasztó erdőségek mentén, hogy aztán a 13. században elérje a Baltikumot”.

Hogy e vonaltól nyugatra az egész középkor folyamán (s még azon túl is) egészen más „világ” létezett, mint ettől keletre, nem csupán az eltérő egyházi orientáció – a nyugati, illetve a keleti rítushoz, Rómához vagy Konstantinápolyhoz való tartozás – mutatja, hanem sok más jeggyel is érzékelhető, „olyanokkal például, melyek a romanika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák; mi több, olyanokkal is, melyek például az autonóm város, a korporatív szabadságok, a rendi szerkezet és egy sor egyéb, vizuálisan már nehezen ábrázolható strukturális jegyet tüntetnének fel”.³² Ezek az itt említett politikai, ideológiai, művészeti irányzatok és képződmények Európában kelet felé haladva nem lépik túl a Lengyel és a Magyar Királyság, illetve utóbb a német lovagrend keleti határait. Természetesen mindezeknek egymástól alaposan eltérő gazdasági és társadalmi struktúrák felelnek meg e határvonal mind nyugati, mind keleti oldalán. A Kárpát-medence – amelyen állami-politikai értelemben 1030 tájától egészen 1918-ig Magyarországot értünk – az ezredforduló táján, Szent István uralkodása alatt csatlakozott *Európa occidentalishoz*. Ebbeli állapotában a Magyar Királyságot egészen 1526-ig tartó, önálló korszakában lényegében alig-alig zavarta meg hódító keleti hatalom. Mindössze 1162–1165 között a hatalma csúcsán álló Bizánc,³³ illetve 1241–1242-ben az országot ténylegesen elfoglaló tatárság³⁴ tett múltó érvényű kísérletet arra, hogy e szilárd határvonalat a maga javára módosítsa. Nem így áll a helyzet Magyarország 1526 utáni, újkori történetében, de ez már nem e tanulmány keretébe tartozik.

Jegyzetek

1. A MÓCSY: Pannonia and Upper Moesia. London 1974.; C. DAICOVICIU: Dacica. Cluj 1970.; PÁRDU CZ M.: A szarmata kor emlékei Magyarországon. I–III. Budapest, 1941–1950.
2. NÉMETH GY. (szerk.): Attila és hunjai. Budapest 1940.; I. BÓNA: Anbruch des Mittelalters. Budapest 1976.
3. D. CSALLÁNY: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest 1956.; S. SZÁDECZKY–KARDOSS: Avarica. über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Szeged 1986.
4. Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècles. Budapest 1972.
5. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon. Ed. FR. KURZE. Hannoverae 1890. 132–133.
6. SZŰCS J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest 1983. 8.
7. E. DÜMLER: Geschichte der ostfränkischen Reiches. I–II. Leipzig 1862.; HERWIG WOLFRAM: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien. Wien–Köln–Graz 1979.
8. Das Grossmährische Reich. Praha 1965.; K. BOSL: Das Grossmährische Reich in der politischen Welt des 9. Jahrhunderts. München 1966.; P. RATKOS: in: Dejiny Slovenska I. (do roku 1526). Bratislava 1986. 85–159.
9. I. TOT: Konstantin-Kiril i Metodij. Sofia 1981.; MAGYAR I. L.: „Quaestio Bulgarica” (A kereszténység felvétele Bulgáriában). Századok 1982. 839–879. P. MUTAFICIEV:

- Istoria na balgarskia narod (681–1323). Sofia 1986. 151–176. Az eddig tárgyalt kérdésekről részletesen ír MÓCSY A.–BÓNA I.: in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Budapest 1984. 199–373.
10. GY. GYÖRFFY: The Original Landtaking of the Hungarians. Budapest 1975.; GY. GYÖRFFY: Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1985. 231–270.
 11. SZÚCS J.: i. m. 8–28.
 12. GY. KRISTÓ: Hungarian Raids on Europe after the Conquest of Hungary. In: Chapters from Hungarian History. I. Szeged 1986. 1–11.
 13. J. P. RIPOCHE: Byzanz oder Rom? Ungarn–Jahrbuch 1974–1975. 9–23.
 14. GY. MORAVCSIK: Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. Budapest 1984. 48.
 15. KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségéből Szent István államáig. Budapest 1980. 468–469.
 16. GY. MORAVCSIK: i. m. 85.
 17. A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapestini 1937–1938. II. 1475., III. 2185–2186.
 18. Uo. I. 92., 125., 140–141., 309., III. 2189., 2203.
 19. TH. von BOGYAY; Stephanus rex. Wien 1976.; GY. GYÖRFFY: König Stephan der Heilige. Budapest 1988.
 20. GY. GYÖRFFY: Der Aufstand von Koppány. Studia Turcica. I. Budapest 1971. 175–211.
 21. KRISTÓ GY.: Koppány felnegyelése. Századok 1982. 959–968.
 22. Insignia regni Hungariae. I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Budapest 1983.
 23. E. SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum. I. Budapestini 1937. 291.
 24. N. OIKONOMIDÈS: A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropole de Turquie. Revue des Études Sud-Est Européennes 1971. 527–533.
 25. E. SZENTPÉTERY: i. m. I. 315.
 26. GY. KRISTÓ: Les Kean dans le Bassin Carpatique. Hungaro–Bulgarica V. Szeged 1992. (sajtó alatt).
 27. MAKK F.: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: Szent István és kora. Budapest 1988. 84.
 28. G. KRISTÓ: Ajtony's Baptism in Vidin. In: Balgarskata darzava prez vekovete. I. Sofia 1982. 155–160.
 29. E. SZENTPÉTERY: i. m. II. Budapestini 1938. 490.
 30. MAKK F.: i. m. 84–85.
 31. GY. MORAVCSIK: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970.
 32. SZÚCS J.: i. m. 10–11.
 33. F. MAKK: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Budapest 1989. 79–95.
 34. KRISTÓ GY.: A tatárjárás (1241–1242). In: Magyarország története, i. m. II. Budapest 1984. 1417–1440.

*Kristó, Gyula: Orientierungsrichtungen
im Karpatenbecken um die Jahrtausendwende*

Der Karpatenbecken war zwischen dem ersten und dem achten Jahrhundert n. Chr. durch eine tiefe politische Spaltung charakterisiert. Auch das neunte Jahrhundert läßt eine ähnliche Charakterisierung zu. Die Elbe-Saale-Leithe-Linie – die früher als eine binneneuropäische Grenze zu betrachten war – wurde 200 km. östlich verschoben, als Karl der Große die Awaren besiegte. Die Völker und die Staaten, die westlich von dieser, den Karpatenbecken durchquerenden Linie lebten, richteten sich sowohl aus politischer als auch aus konfessioneller Sicht nach Westen, nach Rom beziehungsweise nach Aachen, später nach Regensburg, währenddessen jener Raum östlich dieser Linie sich nach Byzanz orientierte.

Durch die ungarische Landnahme wurde zwar die politische Spaltung des Karpatenbeckens aufgehoben, und dieser von einem einzigen politischen Gebilde, von dem ungarischen Stammesbund regiert – es erfolgte aber keine wesentliche Änderung dieser verschiedenen politischen Orientation. Die ungarischen Stämme im westlichen Teil des Karpatenbeckens (vor allem der Stamm der Arpaden) knüpften Kontakte nach Westen, die im östlichen Teil wohnhaften nach Osten.

Während der vierzigjährigen Regierung Stephans des Heiligen wurden diese verschiedene politische Orientationsrichtungen beseitigt. Er besiegte nämlich die byzantinische und bolgarische Kontakten pflegenden, östlichen Stammesführer (Gyula und Ajtony), und vereinte diese Territorien mit den sich nach Westen orientierenden, den römischen Rythus folgenden Gebieten. Auf diese Weise verschob er die von Karl dem Großen bereits ostwärts verschobene binneneuropäische Grenze weiter um eininige Hundert Kilometer nach Osten.

Damit wurde das Königreich Ungarn – ferner Polen und die Gebieten des deutschen Ritterordens – zum östlichsten Bereich des westeuropäischen Kulturkreises in Mitteleuropa, wo in der Region östlich dieser Linie, in der osteuropäischen Region als, andere, grundsätzlich verschiedene ökonomische, gesellschaftliche und politische Strukturen Fußfanden. Dementsprechend verschieden waren die Richtungen und Gebilden der Ideologie, der Konfession und der Kunst in zwei Hälften Europas.

SOLYMOSI LÁSZLÓ

ÁRPÁD-KORI OKLEVELEINK GRAFIKUS SZIMBÓLUMAI

Magyarországon az első diplomatikai kézikönyvet a 18. század végén Schwartner Márton (1759–1823) készítette, miután fiatalon a pesti egyetemen az oklevél- és címertan tanára lett. A késmárki születésű szerző, aki Johann Christoph Gatterer (1727–1799) göttingeni professzor tanítványa volt, munkájában mestere felfogását követte: a diplomatikát három – *graphica* (Schreibkunde oder Schriftkunde), *semiotica diplomatica* (diplomatische Zeichenkunde) és *rhetorica seu formularia diplomatica* – részre tagolta.¹ A *semiotica diplomatica* tárgykörébe a chrismológiát, staurológiát, symbolicát, monogrammaticát, sphragisticát és a *semiotica notarialist* sorolta, s ennek megfelelően többek között az oklevelek elején vagy végén előforduló grafikus jelekkel: a chrismonnal, keresztrel, monogrammal és a közjegyzői jeggyel foglalkozott.²

Schwartner megkezdett munkájának nem akadt folytatója. A grafikus szimbólumok részletes vizsgálata elmaradt, mindössze a pannonthalmi alapítólevél hitelességének vitája foglalkozott viszonylag bővebben velük.³ Schwartner után csaknem másfél évszázad múlva alapvető diplomatikai kézikönyvében Szentpétery Imre csupán érintette a témát. Ma is nélkülözhetetlen összefoglalásában az oklevelek külső ismertetőjelei között, továbbá az *invocatio symbolica* tárgyalása során, valamint néhány oklevél kapcsán tett róluk említést.⁴

A szemiotikai vizsgálódás 1970 táján nyert teret Magyarországon. A sajátos megközelítési mód elsősorban a néprajzi kutatásokra hatott, s e téren jelentős eredményt hozott.⁵ A diplomatikai kutatásokat azonban nem befolyásolta. Ennek alapvető oka az volt, hogy a grafikus szimbólumok használata – mint látni fogjuk – a magyarországi oklevelekben nem volt jelentős. Ezért a diplomatika mellett az oklevélkritika sem igényelte számbavételüket. Ráadásul ehhez a feltételek is hiányoztak: a különféle levéltárakban őrzött oklevelek tanulmányozását alig egy évtizede könnyítette meg a Magyar Országos Levéltárban újonnan létesített Diplomatikai Fényképgyűjtemény.⁶ Ennek használatára még a legkorábbi oklevelek esetében is szükség van, mivel a 11–12. századi oklevelek minden igényt kielégítő kritikai kiadása még nem készült el.⁷ Ilyen körülmények között mindössze a 11–13. századi magyarországi oklevelekben előforduló grafikus szimbólumok számbavételére vállalkozhatunk.

Amikor a kereszténység felvétele és az államalapítás az ezredfordulón megeremtette a magyarországi írásbeliség feltételeit, Európa fejlettebb régiói okleveleiben már évszázadok óta alkalmazták a grafikus szimbólumokat.⁸ Az oklevelek elején a szimbolikus invokációt a kereszt, a Krisztus-monogram vagy a C alakú, ún. Hebarhard-féle chrismon testesítette meg.⁹ Az oklevél végén viszont a hitelesítés eszközeként a jogügyletben résztvevők monogramja, keresztje kapott helyet. A magyarországi írásbeliség, amely külső hatásra bontakozott ki, természetesen a grafikus szimbólumok használatát is átvette. A legkorábbi magyaror-

szági oklevelekben a chrismon többféle típusa (a Német Lajos király Hebarhard nevű jegyzőjéről elnevezett C formájú chrismon, továbbá kereszt, krisztogram) és az uralkodói monogram egyaránt megtalálható.

Szent István király (997–1038) korából egyetlen eredeti oklevél sem maradt ránk. Átírásban, másolatban fennmaradt viszont kilenc latin és egy görög nyelvű oklevélszöveg, melyet az államalapító király nevében állítottak ki. A latin nyelvűek közül hat későbbi hamisítványnak, három pedig az eredeti oklevél interpolált változatának bizonyult. A kisebb-nagyobb szövegmodosítás ellenére a szorgos kutatás azt is kiderítette a pannonhalmi apátság, a veszprémi, illetve a pécsi püspökség számára kiállított oklevelekről, hogy a kortárs német császári kancellária hatását viselik magukon.¹⁰ Közülük a grafikus szimbólumok szempontjából a pannonhalmi alapítólevél érdemel különös figyelmet.

A pannonhalmi apátság 1001. évi keltezésű alapítólevele eredetinek látszó alakban, az egykorú eredeti okleveleknél szokásos külsővel, pergamenre írva, viaszpecséttel ellátva maradt fenn. Már Harry Bresslau megállapította róla, hogy nem eredeti, hanem Szent István elveszett eredeti oklevélének interpolált és utánarajzolt ellenpárja. Az eredeti alapítólevelet III. Ottó császár kancelláriájának Heribert C jelzéssel jelölt notáriusa fogalmazta és írta, miután 1002-ben – a császár halálát követően – a magyar király udvarába került. Ebből arra következtetett, hogy a pannonhalmi alapítólevél keltének 1001-es évszáma nem helyes.¹¹ Az újabb kutatás megerősítette és kiegészítette Bresslau nézetét. Eszerint az interpolált másolat a 12. század második felében, legkésőbb a 13. század elején keletkezett, s az eredeti oklevélben 1002 volt a keltezés évszáma, melyet a másolat készítője rontott 1001-re.¹² Végeredményben a másolat – az interpoláció ellenére is – hűen megőrizte Heribert császári kancellár C jelű notáriusa írásmódját és stílusát.

A pannonhalmi alapítólevél C alakú chrismont, Krisztus-monogramot (*labarum Constantini*) és uralkodói monogramot tartalmaz.¹³ Az oklevél élén *symbolica invocatio* áll, amelyet két grafikus jel alkot: a C alakú chrismon és a Krisztus monogram. A hullámvonallal díszített nagy C kezdőbetű belső mezeje nem maradt üresen. De nem hurokra emlékeztető vagy más vonalas díszítménnyel töltötték ki, hanem Krisztus görög nevének X (Chi) és P (Rho) kezdőbetűiből összeállított Krisztus-monogramot írtak bele. III. Ottónak Heribert C által írt oklevelei között nincsen olyan, amelyik a pannonhalmi alapítólevél kettős szimbolikus jelét tartalmazná. Mégsem lehet kétséges, hogy Heribert C egyesítette a C jelű chrismont Krisztus nevének és személyének szimbolikus jelével, vagyis az eredeti pannonhalmi alapítólevél ezzel a kettős jellel kezdődött.¹⁴ Nem valószínű ugyanis, hogy az eredeti oklevél interpolált másolatának készítője vette volna a bátorságot a kettős jel megalkotására. Egyfelől minden figyelmét az előtte fekvő oklevél írásmódjának lehető legtökéletesebb utánzása és a szöveg bővítése kötötte le olyannyira, hogy többek közt a keltezés évszámát is elrontotta. Másfelől – mint látni fogjuk – a magyarországi okleveles gyakorlat semmiféle támpontot nem adott számára, hogy ezt az összetett jelet megalkossa.

A pannonhalmi alapítólevél signumsorában a kortárs császári oklevelek mintájára az oklevél hitelesítése eszközeként Szent István király monogramja kapott helyet. Az oklevelet kiállító uralkodó aláírását a király nevét és címét is magában foglaló négyszögletes monogram (*monogramma quadriforme titolare*) pó-

tolta. STEFANUS REX olvasható ki belőle.¹⁵ Az egykorú uralkodói monogramok elkészítésében az uralkodó a befejező vonás saját kezű meghúzásával maga is közreműködött. A pannonhalmi alapítólevél mai példányának ismeretében nem lehet eldönteni, hogy az eredeti monogram magán viselte-e Szent István király keze nyomát. Az alapítólevél és a veszprémi püspökség említett oklevele alapján azonban feltételezhető az uralkodó részvétele a monogram megalkotásában. Mindkettő záradéka (*hanc paginam manu propria roborantes, illetve paginam hanc manu propria corroborantes*) Szent István király saját kezű közreműködésére enged következtetni.¹⁶

A kereszt mint grafikus keresztény szimbólum Szent István király másik oklevelében, a veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű alapítólevelében fordul elő először.¹⁷ A görög rítusú monostor alapítása minden valószínűség szerint Imre királyfi házasságával függött össze, aki görög hercegnőt vett feleségül. Mivel a házasság 1015 és 1031 között jöhetett létre, a keltezetlen alapítólevelet is ezekben az években állíthatták ki.¹⁸ Szövegét Kálmán király 1109. évi eredeti hiteles oklevele tartotta fenn oly módon, hogy az oklevél felső felén a görög szöveg, alsó felén pedig latin nyelvű renovációja, parafrázisa kapott helyet. Az 1109. évi átírás híven őrizte meg az elveszett eredeti oklevél görög szövegét, melynek szerkezete, nyelve nem a bizánci császári oklevelekkel, hanem a görög magánoklevelekkel mutat rokonságot.¹⁹

A veszprémvölgyi görög nyelvű oklevél 1109. évi hiteles átírása szimbolikus invokációval, kereszttel kezdődik. Eredeti híján természetesen felvethető az a lehetőség, hogy nem állt grafikus jel az eredeti oklevél élén, a keresztet az átíráskor rajzolták az 1109. évi oklevél és egyben a görög szöveg elejére. Ez azért is megtörténhetett, mert Kálmán király másik két eredeti oklevele is kereszttel kezdődik.²⁰ A Kálmán-kori gyakorlat azonban nem hatott az átíratás készítőjére. Egyfelől ez a két kereszt formáját tekintve egészen más, mint a görög szöveg élén álló kereszt, melyet – szemben a másik kettővel – verbális invokáció követ, másfelől az átírás készítője az 1109. évi oklevél latin szövege élére nem rajzolt keresztet. De a kereszt interpolációjának az 1109. évi oklevél keletkezési körülményei is ellentmondanak. A latin szöveg szerint azért került sor az átírára és a renovációra, mert amikor Szent István bizánci módra összetekercselt és pecséttel zárt alapítólevelét az apácák perében bizonyítás céljából felnyitották, az hitelet vesztette.²¹ Az átírás célja így az oklevél szövegének megmentése volt, amellyel nehezen fért össze a legcsekélyebb interpoláció. Ellenkezőleg: a feladatnak csak az oklevél legpontosabb átírása tehetett eleget. Hogy a legteljesebb hűségre törekvés nem volt idegen az írástudóktól, azt jól mutatja az a másolat, amely még a chirographum átmetszett betűit is megőrkítette.²² Az 1109. évi átírás keresztje tehát része lehetett Szent István eredeti görög nyelvű oklevelének.²³

A Szent István halálát követő polgárháború I. Andrást (1046–1060) segítette uralomra, aki Szűz Mária és a francia Szent Ányos püspök tiszteletére Tihanyban apátságot alapított. A tihanyi apátság 1055-ben kiállított alapítólevele a legrégebbi hiteles eredeti oklevél Magyarországon.²⁴ Alapvetően különbözik Szent István német mintára készült okleveleitől. Nyelve, szerkezete, külső formája – különösen a Krisztus-monogram alkalmazása, a signumsorokban a tanúk felsorolása – francia, közelebről lotaringiai oklevelekkel mutat rokonságot. Készítője azon vallón–francia papok köréből származhatott, akik a 11. század derekán telepedtek meg Magyarországon.²⁵

A tihanyi alapítólevél háromféle grafikus szimbólumot tartalmaz. A királyi oklevél Chi és Rho betűk alkotta Krisztus-monogrammal kezdődik. A signum-sorokat megszakítja bal oldalt a latin ANDREAS névből kialakított uralkodói monogram, jobb oldalt a REX szó és középen a pecsét. Szent István királyéhoz hasonlóan ez a monogram is négyszögletes. De azzal szemben nem foglalja magában a király címét, s világosan megállapítható, hogy N az alapbetűje (*ductus fundamentalis*); ehhez kapcsolódik a monogram többi eleme. Az oklevél végén a *consignatumque manu regis* arra utal, hogy I. András minden valószínűség szerint részt vett monogramja megalkotásában. Keze vonását azonban nem tudjuk megkülönböztetni.²⁶

A tihanyi alapítólevél harmadik grafikus szimbóluma, a kereszt a signum-sorokban fordul elő. A 19 tanú: 5 egyházi személy (1 érsek, 3 püspök, 1 apát) és 14 világi méltóság, zömmel királyi udvari tiszttségviselő, signuma egy-egy keresztből áll. A kereszt ebben az esetben a tanú vallásos indíttatású kötelezettségvállalásának nyilvánvaló bizonyítéka. A 19 kereszt nem teljesen azonos, formájuk, a keresztzárak vastagsága itt-ott eltér egymástól. Az eltérés azonban nem akkora, hogy saját kezű, azaz a tanúk által rajzolt kereszttekkel lehetne számolni. Az egyházi személyek esetében ugyan kézenfekvő a feltevés ilyen közreműködésre, de a keresztnek hasonlósága ennek ellentmond. Hasonló okból az sem valószínűsíthető, hogy a világi tanúk káplánjaik (*comitum capellani*) segítségét vették volna igénybe a keresztnek megalkotásánál.²⁷

Szent István és I. András mellett még I. Béla király (1060–1063) használt monogramot. Rajza ugyan nem maradt ránk, de léte a tihanyi alapítólevél hamis változata alapján valószínűsíthető. A hamis alapítólevelet 1324 és 1369 között készítették. I. Béla király oklevélét használták fel hozzá, miután szövegét levakarták, pecsétjét pedig változatlanul hagyták. A palimpszeszt eredeti szövegéből ultraviolet fényben mindössze egyetlen szót, a pecsétől jobbra levő REX titulust sikerült elolvasni, ami rokonságot mutat a hiteles tihanyi alapítólevéllel. A hasonlóság alapján feltehető, hogy a pecsétől balra a pecsét tulajdonosának, I. Béla királynak a monogramja foglal helyet.²⁸

A grafikus szimbólumok használata terén a 11. század végére jelentős visszaesés következett be. A tihanyi alapítólevélen kívül a 11. századból mindössze három hiteles eredeti oklevél maradt ránk. Mindhárom keltezetlen oklevelet Szent László király (1077–1095) idejében az oklevélnyerő (*destinarius*) királyi egyház állította ki. A pecsét nélküli magánoklevélben a király szolgálatában megöregedett Guden a veszprémi székesegyház kanonokjai javára végrendelkezett, míg a királyi pecséttel ellátott magánoklevélben Dávid herceg a tihanyi apátságnak tett adományt.²⁹ A két magánoklevél semmiféle grafikus jelet, sőt verbális invokációt sem tartalmaz. Ezzel szemben az uralkodó pecsétjével ellátott királyi oklevél, a pannonhalmi apátság javainak összeírása, két grafikus szimbólumot alkalmazott.³⁰ Az oklevél a Chi és Rho betűkből összeállított Krisztus-monogrammal kezdődik.³¹ A szimbolikus invokációt verbális invokáció követi, amely egy leoninus hexameter, és a pannonhalmi, veszprémvölgyi és tihanyi alapítólevelek *in nomine* típusú invokációival szemben felszólítást (*coniunctivus imperativus*) tartalmaz: DIVINUM FIRMET NOMEN QUOD SCRIPSIMUS AMEN.³² Ugyancsak szokatlan a verbális invokációt lezáró AMEN, amely a kortárs francia okleveleket jellemezte.³³

A pannonthalmi összeírás másik grafikus szimbóluma, a kereszt, sajátos funkciót kapott. Első pillantásra úgy látszik, mintha a felsorolásban egymás mellé került római számokat választaná el egymástól, vagyis az értelmezést könnyítené meg: *Molendina ipsius loci sunt VII. + C.XXX.I. mansiones ministrorum*. Mivel a kereszttel elválasztott római számok nem olvashatók egybe, más oka lehetett a grafikus szimbólum alkalmazásának. A keresztet az oklevél írója egykorúan bizonyára azért írta utóbb a két szám közé, hogy megakadályozza a második szám tetemes növelését a C egyszeri vagy kétszeri betoldásával. A kereszt ebben az esetben nem egyszerűen helyet töltött ki, hanem figyelmeztette az esetleges interpolátort, óvott a szám utólagos átírásától, vagyis bajelőző funkciót látott el. Az összeírás 1236. évi kivonatos átírásának készítőjétől azonban már annyira idegen volt ez a felfogás, hogy az eredeti keresztet egészen más jellel helyettesítette.³⁴

A 11. századi grafikus szimbólumok közül a 12. században mindössze a kereszt maradt használatban, de kizárólag invokatív funkcióban. Az 59 hiteles eredeti oklevél közül csupán 10 oklevél (16,9%) kezdődik kereszttel.³⁵ Mindezekhez még hozzászámíthatjuk Hoda 1186 táján tett végrendeletét, amely eredetiben ugyan nem maradt ránk, de szövegét – élén a kereszttel – megőrizte a pannonthalmi apátság 1240 táján készült kartulárium.³⁶ Az eredeti oklevelek és kartuláriumbeli másolataik egybevetése alapján ezt teljes joggal tehetjük; a kereszt ebben az esetben sem hozzátevés volt, hanem az eredeti utánpótlásaként került a másolat élére. Valamennyi kereszttel kezdődő oklevél egyházi vonatkozású intézkedést tartalmaz: három a pannonthalmi bencés apátság, kettő-kettő a zabori bencés apátság és a veszprémi székesegyház, egy-egy az esztergomi székesegyház, a Johannita Rend, a Zára környéki Szent Kozma és Damján bencés apátság, valamint Ugrin győri püspök javára szóló adományt, végrendeletet vagy ítéletet rögzített. A bencések aránya kétségkívül jelentős, de egyáltalán nem meglepő, hiszen a 12. század derekáig zömmel a bencések oklevelei maradtak fenn. Az arányok bizonyára mások lennének, ha a legrégebbi eredeti főpapi oklevél nem 1183-ból maradt volna ránk.³⁷

Nehéz választ adni arra a kérdésre, miért éppen ezek az oklevelek kezdődnek kereszttel. Tartalmuk és az a körülmény, hogy egyházi intézmények, illetve egyházi személy számára állították ki őket, nem ad magyarázatot. Hiszen vannak olyan 12. századi végrendeletek, adomány- és ítéletlevelek, valamint egyházi vonatkozású oklevelek, amelyekben nincsen szimbolikus invokáció.³⁸ Az egyházi vonatkozás önmagában azért sem lehet perdöntő a kereszt használatában, mert Magyarországon – nem tekintve a 12. század elejétől a magyar király fennhatósága alá tartozó dalmáciai városok számára kiállított néhány királyi privilégiumot – a 12. század közepéig kizárólag az egyház volt az oklevélnyerő (*destinarius*); világi személy csak ettől kezdve kapott oklevelet.³⁹ A verbális invokáció hiánya sem mutat összefüggést a szimbolikus invokáció alkalmazásával. A 12. században ugyanis olyan oklevelek is készültek, amelyek semmilyen invokációt nem tartalmaznak.⁴⁰ A kérdés megválaszolását akkor kísérlelhetjük meg, ha megvizsgáljuk az egyházi oklevélnyerő szerepét a kereszttel kezdődő oklevelek kiállításában.

A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét egyaránt kereszt vezeti be.⁴¹ A kereszt mindkettőben csaknem ugyanaz: a végei felé szélesedő kereszt ágai közt a négy sarokban egy-egy pont látható.⁴² A két oklevél kiállításában a királyi

kancelláriának része nem volt, mindkettőt Gaufredus (Godefridus) zabori apát és szerzetes társai készítették.⁴³ A két oklevél francia hatásról tanúskodik. Az írás jellege az egykorú francia seigneurialis oklevelekre emlékeztet, a nevek írása itt-ott a francia kiejtés és írás nyomait mutatja, a száraz közt négy ponttal díszített kereszt pedig leginkább a kortárs francia okleveleket jellemzi.⁴⁴ A két zabori oklevél írója minden bizonnyal francia földről került Magyarországra. Erre döntően a somogyvári bencés apátság alapítása adott alkalmat. Az új monostort Szent László király hívására 1091-ben a Saint Gilles-i francia apátság szerzetesei népesítették be, s a két apátság közti kapcsolat Somogyvár francia jellegét jó egy évszázadig megőrizte.⁴⁵

A kereszt invokatív használatának csúcspontja – talán nem függetlenül a II. kereszties hadjárat 1147. évi magyarországi átvonulásától – 12. század közepére esett.⁴⁶ Néhány év leforgása alatt, 1152 és 1157 között, több kereszttel kezdődő oklevél készült, mint annak előtte. II. Géza király (1141–1162) korából 12 hiteles eredeti oklevél maradt ránk. Közülük négy élére írtak keresztet.⁴⁷ A négyből kettőnek a kiállításában Barnabás királyi jegyző is részt vett. Mégsem tulajdonítható neki a grafikus szimbólum alkalmazása, mivel őt kereszt nélküli oklevél megfogalmazásában is közreműködött, s közülük egy éppen 1156-ban keletkezett.⁴⁸ A kereszttel kezdődő két 1152. évi oklevél fogalmazata az oklevélnyerő veszprémi székesegyház, illetve a pannonhalmi apátság scriptoriumában készült, a veszprémi ítéletlevelet és Margit asszony végrendeletét Barnabás csupán csak átdolgozta – javította, stilizálta őket.⁴⁹ A másik két oklevél kiállításához a királyi jegyzőnek még ennyi köze sem volt. Adalbert királyi követ végrendelete a pannonhalmi apátság számára, továbbá az esztergomi székesegyház javára szóló királyi adománylevelét tiszta „Empfängerausstellung” volt, Pannonhalmán, illetve Esztergomban készült. Az előbbi kiállításában a bizonyára írástudó követ maga is részt vehetett.⁵⁰ A kereszt használata mind a négy esetben az egyházi destinatáriustól származott. Mégis az egyházi destinatarius közreműködése az oklevél kiállításában csak esetlegesen vezetett a kereszt alkalmazásához. II. Géza uralkodása alatt a legtöbb oklevelet a pannonhalmi apátság kapta. Fennmaradt hét eredeti oklevélből azonban csak kettő kezdődik kereszttel.⁵¹ A két pannonhalmi oklevél keresztje – akárcsak írása – különbözik egymástól. Abban viszont megegyeznek, hogy mindkettőt, miként a veszprémi oklevél keresztjét is, a száraz négy sarkában egy-egy pont díszíti. Ezzel szemben az esztergomi oklevél esetében egyedülálló módon csak a keresztoszár két felső sarkába rajzoltak egy-egy pontot.

A tárgyalt hat 12. századi oklevél mindegyikét – az öt magán- és az egyetlen királyi oklevelet – egyaránt királyi pecséttel erősítették meg. Valamennyi kiállításában kisebb-nagyobb mértékben közreműködött az egyházi destinatarius, még a királyi oklevél esetében is, ami annál inkább megtörténhetett, mert a király ezúttal az esztergomi székesegyháznak tett adományt, márpedig az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott a királyi kápolna oklevéladással is foglalkozó papsága.⁵²

A 12. század második felében döntő változás történt a magyarországi írásbeliség fejlődésében. Fokozatosan megszűnt a destinatarius részvétele az oklevél kiállításában, s ezzel együtt a magánszerkesztésű királypecsétes oklevélfajta. Létrejött a királyi kápolnától független királyi kancellária, s ezzel összefüggésben kialakult az egységes szerkesztésű királyi oklevél. Az egyre gyarapodó magánjog-

ügyletek írásbafoglalását immár a kancellária és – magyarországi sajátosságként – egyre inkább az egyházi testületek, a hiteleshelyek (*loca credibilia*), vállalták magukra.⁵³ Közben ahogy csökkent a destinatarius szerepe az oklevéladásban, úgy szorult vissza a kereszt használata.

III. István király (1162–1172) korából 10 hiteles eredeti oklevél maradt ránk.⁵⁴ Közülük két végrendeletet kezdtek kereszttel. Dobica fia Vido 1166-ban a johannitákra, Benedek veszprémi comes 1171-ben pedig a veszprémi székesegyházra testálta vagyonát amellet, hogy mindketten rokonaikra is hagytak valamit.⁵⁵ Az 1166. évi oklevél keresztjét – a szokásos módon és a magyarországi oklevelekben utoljára – négy ponttal díszítették, míg a másikat teljesen egyszerűre rajzolták. A 10 oklevélből 9 megemlítette Becen királyi jegyzőt, az oklevelek fogalmazóját.⁵⁶ Egyedül Vido végrendelete nem hivatkozott semmilyen notariusra. A két testamentumot a kereszten kívül az is rokonítja egymással, hogy egyiknek sincs egységes szerkezete. Mindkettőben váratlanul szót kapott a végrendelező: Vido az oklevél külön záradékában, Benedek az oklevél végén egyes szám első személyben intézkedett.⁵⁷ Ez arra mutat, hogy az oklevelek elkészítésében más is részt vett. Legvalószínűbb, hogy ismét az egyházi destinatarius, illetve megbízottja. Tőle származhatott a szimbolikus invokáció is. Ezt a feltevést megerősíti, hogy Konrád 1172. évi végrendeletében nincsen kereszt, noha szövege Benedek végrendeletével azonos gyökerű, Szent Ágoston-i gondolatot (*mihi Christum facerem heredem – sibi Christum faceret heredem*), illetve Szent Pál-i (1Th 4,13) ihletésű (*volo vestram non ignorare Christianitatis multitudinem – volo loque vos non ignorare fratres*) fordulatot tartalmaz.⁵⁸ A fogalmazó azonos volt, a destinatarius viszont nem; Konrád a pannonhalmi apátságra, míg Benedek a veszprémi székesegyházra hagyta vagyonát.

III. Béla király (1172–1196) korából egyetlenegy kereszttel kezdődő királyi oklevél sem maradt ránk. A királyi kancellária nem alkalmazott grafikus szimbólumokat.⁵⁹ Hoda említett végrendelete a királyi kancelláriától függetlenül jött létre. Hoda végakarátát két oklevél örököztette meg. Mindkettőt a pannonhalmi apátság 1240 táján készült kartuláriumuma tartotta fenn. Az 1186. évi királyi oklevél kiállításában Adorján prépost kancellár vett részt. Tartalma szerint a király meglátogatta a végnapjait élő Hodát, s kérésére megerősítette őt szolgájának felszabadítását.⁶⁰ Ezzel szemben a másik oklevélben Hoda a pannonhalmi apátság javára végrendelezett. Szent Pál gondolatát (Heb 13, 14) felidézve (*hic manentem civitatem non habemus, sed futuram in celis expectamus*), és ahhoz tartva magát, Isten és Szent Márton, a monostor védőszentje, oltalmába és a szerzetesek imáiba ajánlotta magát, és vagyonát az apátságra hagyta.⁶¹ A királyi oklevélnél jóval egyszerűbb keltezetlen oklevelet *invocatio*, *arenga*, *intitulatio* és *dispositio* alkotja. Eredeti híján kiállítójáról csak feltevéseink lehetnek. A legvalószínűbb, hogy az érintett fél, a pannonhalmi apátság scriptoriumában készült a végrendelet. Ha így volt, ebben az esetben is az egyházi destinatariustól származott a szimbolikus invokáció.

A 12. század végén egy királyi és egy hercegi oklevél élére rajzoltak keresztet. Imre király (1196–1204) birtokot adományozott Ugrin győri püspöknek. Az 1198. évi adománylevelével a királyi kancellária terméke volt, kiállításában Kata-pán püspök kancellár működött közre.⁶² A *datum per manus* formula értelmében a kancellár volt a felelős az oklevél kiállításáért, és ő végezte az ellenőrzést. Ug-

rin püspök minden bizonnyal jelen volt az oklevél kiállításánál. Erre nemcsak érdekeltsége, hanem püspöki méltósága és előkelő származása (a Csák nemzetséghez tartozott) is alkalmat adott. Lehet, hogy az ő ötlete volt a kereszt, de az is elképzelhető, hogy tőle függetlenül az oklevélírást végző udari pap kezdte grafikus szimbólummal az adománylevelet. A szimbolikus invokációt egyedülálló módon két kereszt alkotja. Bár függőleges száruk összeér egymással, láthatóan nem képeznek kettős keresztet.

Imre király öccse, András, mint Dalmácia, Horvátország és Chulm hercege 1198 és 1202 között több oklevelet adott ki. Ezek eleinte a dalmát oklevelek mintáját, később a királyi kancellária gyakorlatát követték.⁶³ András herceg 1200-ban a Zára környéki rogovói Szent Kozma és Damján monostornak tett adományt.⁶⁴ Felépítését tekintve ez az oklevél alig tér el (pl. tanúsor van benne méltóságsor helyett) Imre király egykorú okleveleitől. A *datum per manus* formula itt is meghatározta Jakab prépost kancellár feladatát. Az oklevél élén álló kereszt az egyházi destinatarius szerepét sejteti.

A 13. század elejétől kezdve a királyi oklevelek még elvéve sem alkalmaztak szimbolikus invokációt.⁶⁵ Kettő kivételével a többi oklevéladó személy és intézmény sem élt ezzel a lehetőséggel, de azok is csak egy-egy alkalommal. Mindkét esetben egyházi testület mint hiteleshely állította ki a kereszttel kezdődő okleveleket. Tamás nyitrai comes keltezetlen – 1208 táján keletkezett – oklevélét záradéka szerint a comes és az esztergomi székeskáptalan pecsétjével erősítették meg.⁶⁶ Ez a körülmény egyértelművé teszi, hogy a nyitrai püspök birtokügyéről szóló oklevél az esztergomi káptalan scriptoriumában nyerte el végső formáját. Erre utal egyébként az is, hogy az egyházi testületekre jellemző gyakorlatnak megfelelően az oklevél chirographum volt, melynek szerencsésen mind a két példánya ránk maradt. A másik chirographum a lébényi bencés apátságban készült. Az apát és a konvent oklevele azt tanúsította, hogy az egyik szerzetes (*confrater*) felszabadította szolgáját (*servum suum*).⁶⁷ Ez a felszabadított szolga volt az egyetlen világi destinatarius, aki Magyarországon grafikus szimbólummal ellátott oklevelet kapott, pedig a világi oklevélnyerők száma a 12. század derekától kezdve igen jelentősen megnövekedett. Nekik biztosan nem volt közülük a szimbólumok alkalmazásához. A 13. századi két oklevél keresztje az okleveleket kiállító egyházi testületnek tulajdonítható. De ez a két hiteleshely is rendkívül esetlegesen használta ezt a szimbólumot, a többi oklevél élére ők sem rajzoltak keresztet.⁶⁸

Végeredményben a szimbolikus invokáció alkalmazásában a három 11. századi alapítólevelet és a két 13. századi hiteleshelyi kiadványt nem számítva a 11. század végétől a 12. század végéig az egyházi destinatarius szerepe lehetett a meghatározó. Bár részvételük a 11–12. században az oklevelek kiállításában jelentős volt, a szimbolikus invokáció igen esetlegesen került az oklevelek élére. Minden ötödik 11–12. századi eredeti oklevél kezdődött a *chrismon* valamelyik típusával, leginkább a kereszttel, amelyet 1111 és 1166 között hatszor négy, egyszer pedig két ponttal díszítettek. A 11–13. századi Magyarországon összesen 17 oklevélben a szimbolikus invokáció három típusát alkalmazták.

Chrismontípusok	11.	12.	13.	Összesen
		század		
C formájú chrismon				
Krisztogrammal	1	-	-	1
Krisztogram	2	-	-	2
Kereszt	1	11	2	14
Összesen	4	11	2	17

A 17 oklevélben a szimbolikus és a verbális invokáció kapcsolata változatosan alakult. A 11. században a kétféle invokáció együtt szerepelt. A 12. század közepéig a szimbolikus invokáció fölöslegessé tette a másikat. 1157-től ismét a kettős invokáció érvényesült, de a kereszt szimbólumhoz egységesen a Szentháromságra utaló invokáció társult. Az 1229. évi oklevél viszont visszatért a korábbi gyakorlathoz: elhagyta a verbális invokációt, amely ekkor már a legtöbb oklevélből hiányzott, az oklevél elején a fohász Istenhez mindkét formája kiment a szokásból.⁶⁹

A chrismonnal kezdődő 17 oklevél (15 eredeti és egy-egy átírás, illetve másolat) egyben a Magyarországon alkalmazott valamennyi grafikus szimbólum 11–13. századi használatáról tájékoztat. A többi grafikus szimbólum ugyanis mindig chrismonnal együtt fordul elő: három 11. századi oklevél rajta kívül más szimbólumot is tartalmaz. A 17 oklevél a grafikus szimbólumok szerény mértékű magyarországi elterjedtségéről tanúskodik. Természetesen ennél jóval több oklevélben lehetett grafikus szimbólum. Szent István király valamennyi latin nyelvű oklevele a pannonhalmi alapítólevél mintáját követhette, I. Béla király palimpszeszt oklevele pedig az uralkodói monogram tágabb körű használatát valószínűsíti. Mégis a 17 oklevél az arányok érzékeltetésére alkalmas, hiszen nem tételezhetjük föl, hogy a grafikus szimbólumokat tartalmazó oklevelek inkább megsemmisültek, kevésbé maradtak ránk eredetiben, mint az azokat nélkülözők. A 11–12. századból ismert 64 eredeti oklevélből 13 (20,3%) használt grafikus szimbólumot, vagyis minden ötödik oklevélben volt valamilyen szimbólum. A 13. századi két oklevél – mégha gyűjtésünk itt nem tekinthető teljesnek – a több ezer eredetihez viszonyítva elhanyagolható mennyiség. A magyarországi gyakorlatot az invokatív szimbólumok jellemezték, a korroboratív szimbólumok alig érvényesültek. Ennek oka az lehetett, hogy a 11. század végétől csaknem egy évszázadon át az oklevéladásban az egyházi destinatarius szerepe volt a meghatározó, s számára az oklevél hitelét az urakodó pecsétje s nem monogramja biztosította. Az egyházi destinatarius közreműködése egyfelől a korroboratív szimbólumok hiányát, másfelől az invokatív szimbólumok mérsékelt alkalmazását eredményezte.

Szimbólum	11.	12.	13.	Oklevélszám
		század		
Chrismon	4	11	2	17
Uralkodói monogram	2	-	-	2
Kereszt signummal	19	-	-	1
Különleges kereszt	1	-	-	1
Oklevélszám	4	11	2	17

A grafikus szimbólumok alkalmazása terén a magyarországi és a csehországi gyakorlat több ponton eltért egymástól. Csehországban csak az invokatív szimbólumokat használták. Egyszerűbb típusokat: keresztet, C formájú chrismont alkalmaztak és a kettő kombinációját, amikor az utóbbit két kereszt közé rajzolták. Használatuk később kezdődött, de tovább is tartott, s elterjedtebb volt: 1130 és 1230 között 30 oklevél készült az elején grafikus szimbólummal, s ezt követően is akadt oklevél, amelyben előfordult.⁷⁰ Az összehasonlítható 12. századi adatok szerint Csehországban az eredeti okleveleket mintegy 25%-a, Magyarországon pedig 17%-a kezdődött chrismonnal.

A tárgyalt grafikus szimbólumok jellegüknek megfelelően az oklevelek elején vagy végén kaptak helyet. Kivéve azt a különleges keresztet, amelyet a pannonhalmi összeírás diszpozíciójában két szám közé rajzoltak. A grafikus szimbólumok azonban másutt is előfordulhattak. A sajátos oklevélhitelesítési eljárásnál, a chirographálásnál is felhasználták őket.⁷¹

A trieri Szent Maximinus monostor apátja és az özvegy Berta asszony 996-ban Henrik *advocatus* közreműködésével prekária-szerződést kötött. A kétoldalú jogügyletnek megfelelően a szerződést két példányban állították ki. Egyetlen pergamenre egymás alá írták a szerződés szövegét, s a kettő között üresen hagyott részre hét monogramot rajzoltak, majd azokon át kettévágták a pergament. A grafikus szimbólumok helyét szigorú kompozíciós rend szabta meg. Középen a legnagyobb méretű monogram az uralkodó III. Ottó császáré volt. Ezt a két szerződő fél: balról az apát, jobbról pedig az özvegyasszony monogramja fogta közre. Ezután mindkét oldalon egy-egy Krisztus-monogram következett, amelyben a szokásos X és P betűkhöz a görög ábécé első (alfa) és utolsó (omega) betűje társult. A két azonos szimbólum után a sort bal oldalt a monostor égi (*sanctus Maximinus*), jobb oldalt pedig földi (*Henricus*) patrónusának monogramja zárta.⁷² A többi hasonló chirographum ennél jóval kevesebb szimbólumot tartalmaz. Így 1004-ben a hilwartshauseni chirographum készítésénél sugárzó nappal körülölelt keresztet, illetve egyszerű gerendakeresztet metszettek át.⁷³ Máskor a grafikus szimbólum textushoz csatlakozott. A nouailléi apátság 1013. évi chirographumának összeillő két példányán a SIGNUM szót két kereszt közé írták, s a keresztet négy ponttal díszítették.⁷⁴ Hasonló volt ehhez a Cluny apátság 1030 táján készült chirographuma, ahol a két ügyfél (*Ricuinus*, illetve *Cluniacum*) monogramja fogta közre a PAX IH(ES)U szavakat mégpedig úgy, hogy mindkét oldalon a függőleges ductus fundamentalishoz egymás alá kétszer ugyanazt a monogramot kapcsolták.⁷⁵ Így az átmetszés nem a monogramokat, hanem a kétszavas legendával együtt csak a két ductus fundamentalist osztotta ketté. A trieri Szent Maximinus monostor apátja 1050 táján ismét szerződést chirographált, ezúttal két monogramot használtak fel hozzá.⁷⁶

Az említett esetekben a grafikus szimbólumok nem az oklevél elején vagy végén, hanem a chirographálás technikájától függően az oklevél bármelyik szélén is helyet kaphattak. Ezáltal funkciójuk is bővült. Hagyományos invokatív vagy korroboratív szerepük mellett azt is kifejezték, hogy az oklevél két (vagy több) példányban készült, és vita esetén a példányok összeillesztésekor az egymást pontosan kiegészítő szimbólumok az oklevél hitelét bizonyítják. A sajátos hitelesítési módnál a grafikus szimbólumokat nagyobb mértékben az ezredfordulótól a 11. század közepéig alkalmazták.⁷⁷ Ezt követően már csak elvétve jutottak ilyen szerephez. Magyarországon ez utóbbi periódusban jelent meg az első chirographum.

A 12. századból öt eredeti chirographum maradt ránk, a legkorábbi 1134-ből.⁷⁸ Hogy számuk még ennél is több volt, azt három másolat tanúsítja. Magdolna asszony 1140 táján készült végrendeletének másolója a chirographálásnál átmetszett betűket is lerajzolta.⁷⁹ Az almádi apátság 1121. évi alapítólevelének záradéka is ezt az eljárást valószínűsíti: *Hec autem pagina precepto prenominati regis Stephani gloriosissimi scripta et regali sigillo confirmata est per manum predicti episcopi Vesprimiensis venerabilis Nane consecratoris huius sancte ecclesie et tradita ab eodem in dedicatione in sacrarium Vesprimiensis ecclesie episcopalis sub custodiam ad defensionem iuris perhemniter profutura, et ut hec carta attestaretur illi, que similiter regali auctoritate scripta, confirmata tradita est in sacrarium Almadiensis monasterii sub custodiam ab eodem venerabili Nane Vesprimiensis episcopatus antistite.*⁸⁰ Ezzel összhangban a veszprémi székeskáptalan 1192. évi oklevelének befejező sorai is a sajátos hitelesítés lényegét rögzítették: az oklevél két példányban készült, az egyik példányt a veszprémi székesegyház levéltárában helyezték el, vagyis őrzéséről gondoskodtak.⁸¹

A chirographálás a 13. század elején már széleskörűen elterjedt Magyarországon. A királyok és más világi oklevéladók, sőt a főpapok is ritkán használták ezt a hitelesítési módot. Az egyházi testületek legkorábbi oklevelei viszont kezdetben pecsét nélkül, majd később pecséttel ebben a formában készültek. A 13. század derekáig szinte valamennyi kiadványuk chirographum volt.⁸² A veszprémi székeskáptalan 1181 és 1240 között kiadott 25 eredeti okleveléből egyetlen 1240. évi oklevele képviselt más típust.⁸³ A székesfehérvári társaskáptalan 1184 és 1240 közti kiadványaiból 8 eredeti chirographum maradt ránk.⁸⁴ A győri székeskáptalan 1210 és 1240 között a 28 eredeti oklevél szerint csak egy esetben nem élt ezzel a hitelesítési móddal.⁸⁵ A chirographálás később visszaszorult, de az egyházi testületek privilégiális (függőpecsétes) oklevelei olykor még a 15. század végén is így készültek.⁸⁶ Az eljárással az oklevelet rendszerint két példányban állították ki, de voltak három, sőt elvétve négy példányban készült chirographumok is.⁸⁷ A legendát szinte kivétel nélkül az írás soraival párhuzamosan metszték át.⁸⁸

A sajátos hitelesítési mód széles körű magyarországi alkalmazásánál grafikus szimbólumot nem használtak. Három esetben szavakat metszettek át. Az 1134. évi chirographum kétségkívül szöveges legendáját még nem sikerült megfejteni.⁸⁹ Kétszer oklevélrész volt a legenda. János esztergomi érsek 1209. évi oklevelén az invocáció (IN NOMINE PATRIS ET FILII ET SPIRITUS SANCTI), a spalatói érsek, a pannonhalmi apát és konvent közösen kiállított chirographumán pedig a dátum (ANNO AB INCARNATIONE DOMINI MCCXXII) szolgált erre a célra.⁹⁰ A többi számtalan esetben a chirographálásnál az ábécé több-kevesebb betűjét – leggyakrabban csak első néhány betűjét – használták föl. Ez az eljárás a 11. század közepén francia területen jelent meg, és innen terjedt el. Bár sokféle alkalmazták, leginkább Dél-Franciaországra volt jellemző.⁹¹ Magdolna asszony 1140 táján készült végrendeletétől kezdve Magyarországon is az ábécélegenda volt a chirographum jellegzetessége.

Az átmetszett betűk vagy szavak kvázi szimbólumok: egy hitelesítési mód, egy sajátos jogbiztosítás eszközei és egyben jelképei voltak. Minden szöveges utalás nélkül kifejezték azt, hogy az oklevél két (vagy több) példányban készült,

egyik példányát nyilvános helyen, valamely (rendszerint a kiállítást végző) egyházi testület hiteleshelyi levéltárában őrzik, s az itt őrzött példány hitelesíti a másikat, sőt annak pótlására is alkalmas: bármikor átírást lehet készíteni róla.

A környékbeli országokban a chirographum – ha egyáltalán előfordult – csupán kuriózum volt. Csehországban alig néhány oklevelet állítottak ki ebben a formában. Elsőként 1186-ban Frigyes cseh herceg oklevelét chirographálták a zwettli osztrák ciszterci apátság számára. Ottó cseh herceg 1189-ben ugyanígy erősítette meg a johanniták szerződését.⁹² A vilémovi/wilimovi bencés apát és konvent is ezt a formát alkalmazta, amikor 1279-ben a telepeseivel szerződést kötött.⁹³ Az osztrák hercegségben még ennyire sem éltek vele: mindössze a 13. század elején a heiligenkreuzi ciszterci apátságnak tett adományról állítottak ki chirographumot.⁹⁴ Az eljáráshoz mind Csehországban, mind az osztrák hercegségben az ábécé betűit használták föl. Hogy Magyarországon ez az oklevéltípus nem maradt kuriózum, az az egyházi testületek hiteleshelyi tevékenységének tulajdonítható.

A 12. század vége óta Magyarországon a székes- és a jelentősebb társaskáptalanok magánjogügyletek írásba foglalásával is foglalkoztak. Egyházi és világi személyek fordultak hozzájuk, hogy ügyeikről oklevelet állítsanak ki. A bizalom irántuk abból fakadt, hogy a 11. század óta kizárólag ezekben az intézményekben végezték az istenítélet szertartását, itt tartották a bíraskodásban bizonyító eszközként széleskörűen alkalmazott tüzesvas-próbát, s ennek eredményéről feljegyzést készítettek.⁹⁵ Az oklevél iránt növekvő társadalmi igény a 13. század első évtizedeiben a bencés, a premontrei és a johannita konventeket is bekapcsolta az oklevéladó munkába. A ciszterci konventek kimaradtak ebből a tevékenységből. Egyrészt az említetteknel jóval kisebb volt társadalmi affinitásuk, másrészt a többiekkel ellentétben még a 13. században sem volt pecsétjük. A rendi előírásoknak megfelelően csak az apát használt pecsétet, ami anonym volt, vagyis az apát nevét nem tartalmazta. A konventi pecséthasználát csak XII. Benedek pápa 1335. évi intézkedése nyomán kezdődött meg.⁹⁶ Ekkor viszont már nem volt aktuális, hogy a hiteleshelyi tevékenységben részt vegyenek.

Az egyházi testületek hiteleshelyi tevékenysége egyfelől a chirographálás széles körű elterjedését biztosította, másfelől – a magánjogügyletek írásba foglalásával ugyanazt a feladatot látván el – akadályozta a közjegyzőség jogintézményének magyarországi meghonosodását.⁹⁷ Ennek ellenére a közjegyzőség a 13. századi Magyarországon sem volt ismeretlen. Pápai legátusokkal több ízben itáliai közjegyzők érkeztek az országba és itt okleveleket állítottak ki. IX. Gergely pápa 1228-ban Egyed pápai subdiaconust és káplánt azért küldte Magyarországra, hogy a pannonhalmi apátság tizedügyeiben intézkedjék. Küldetése során (1228–1231) két pápai *scriniarius*: Bartholomaeus de Campania és Crescius segítette.⁹⁸ Döntéseit ők foglalták közjegyzői oklevélbe. Az előbbi 1229-ben az apátság és a székesfehérvári társaskáptalan egyezségéről készített oklevelet, melyet a személyiségét szimbolizáló közjegyzői jeggyel, valamint közjegyzői záradékkal látott el.⁹⁹ Az utóbbi 1230-ban az apátság és a veszprémi székeskáptalan tizedperében hozott ítéletet öntötte formába. Két grafikus szimbólumot alkalmazott: kereszttel kezdte és közjegyzői jeggyel és záradékkal fejezte be oklevelét.¹⁰⁰ A többi pápai legátussal is érkeztek közjegyzők Magyarországra. Fülöp fermói püspököt magyarországi küldetésére (1279–1281) Nicolaus de Guarcino, Octobonus de Ferrara és mások kísérték el.¹⁰¹

De nemcsak a pápai legátusok miatt, hanem a bolognai közjegyzőoktatás révén sem volt ismeretlen a közjegyzőség Magyarországon. A 13. században számos magyarországi klerikus tanult a bolognai egyetemen, ahol 1265 óta magyar *natio* is létezett.¹⁰² A hazatérők hiába foglalták el a kancelláriák vezető tisztségeit és a főpapi javadalmakat, nem tudták, nem akarták a közjegyzőség intézményét meghonosítani, Bolognában szerzett ismereteiket a gyakorlatba átültetni. Megakadályozta ezt az a körülmény, hogy Magyarországon a magánjogügyletek írásba foglalására már kiépült és megszilárdult a hiteleshelyi intézményrendszer, amely ellátta és fölöslegessé tette a közjegyzők feladatát. Jakab császmái prépost, aki minden bizonnyal Bolognában szerezte kánonjogból doktori fokozatát (*doctor decretorum*), 1280-ban a közjegyzői gyakorlat hiányára hivatkozva a császmái társaskáptalan pecsétes oklevele által tájékoztatta Fülöp pápai legátust parancsának végrehajtásáról: *Et quia in partibus istis usus tabellionum non est, ad fidem faciendam de meo processu vestre paternitati perfati capituli Chasmensis literas sigillo eorum autentico munitas transmisi.*¹⁰³ Ugyanezt az indoklást ismételte meg 1350-ben a győri székeskáptalan *munimine sigilli nostri maioris et autentici* megerősített oklevele, amelyben a pannonhalmi apát és konvent kérésére átírta Szent István király Hartvik-féle legendájának az apátság somogyi tizedjogára vonatkozó 5. és 6. fejezetét: *Nos Briccius prepositus, Nicolaus lector, Georgius cantor et Emericus custos totumque capitulum ecclesie laurinensis in regno Hungarie, ubi non est usus tabellionum, notum facimus universis.*¹⁰⁴

A körülmények a 14. század első felében tevékenykedő pápai legátusok és adószedők hatására hamarosan megváltoztak: az 1350-es évektől kezdve egyre több magyarországi eredetű közjegyző tevékenykedett az országban, az intézmény a 14. század második felében meghonosodott Magyarországon. A közjegyzők működése azonban az egyházi bíraskodás körébe tartozó ügyekre korlátozódott, tevékenységüket a világi jog területén a korábban kifejlődött hiteleshelyek megakadályozták.¹⁰⁵ Ezen a területen a hiteleshelyi pecsétes oklevél volt és maradt az uralkodó típus.

A 13. századi oklevelekben tehát nincsenek magyarországi eredetű közjegyzői jegyek. Vannak azonban olyan grafikus elemek, amelyekről szót kell ejteni. A 11–12. századi magyarországi oklevél egyszerű, szerény kiállítású volt. Az okleveleket legfeljebb a tárgyalt grafikus szimbólumok, a chirographálásnál átmetszett betűk, egy-egy nagyobb kezdőbetű, továbbá a verbális invokáció és olykor más oklevélrész különleges írásmódja (*scriptura longior*) vagy azok a grafikus jelek tették némileg változatossá, amelyek arra szolgáltak, hogy az oklevél utolsó sorát teljes sorra egészítsék ki.¹⁰⁶ A 13. század elejére a felsorolt elemek az intercidált és a hosszabbított betűk kivételével kikoptak az oklevelekből. Mégis a 13. századi oklevelek jelentős hányada díszesebb volt, mint korábbiak.

A királyi oklevelek díszítése II. András király (1205–1235) uralkodása alatt kezdődött, s a század folyamán egyre gazdagabbá, bonyolultabbá, cifrábbá vált. Az oklevél első betűjét, a kiemelni kívánt mondatok, szakaszok vagy szavak kezdőbetűit, sőt olykor az uralkodó nevének valamennyi betűjét nagyobb méretűre rajzolták és finom, kaligrafikus vonalakkal, gazdag növényi ornamensekkel díszítették.¹⁰⁷ IV. László király (1272–1290) uralkodásától kezdve az egykorú francia királyi oklevelekhez hasonlóan az iniciálék kaligrafikus vonalai, ornamensei közé olykor kis emberi vagy állati figurákat (*drôlerie*) rajzoltak.¹⁰⁸

A díszítés és az oklevélírás munkafázisa gyakran elvált egymástól. Főleg a sok hiányzó iniciálé árulkodik erről. Miután az oklevélíró végzett munkájával, a rajzoló, aki az oklevélírótól különböző személy is lehetett, valamilyen okból (nem tudott lépést tartani az oklevelek növekvő számával, vagy a destinatarius számára sürgős volt az oklevél) nem készítette el a szükséges iniciálét, s helye üresen marad.¹⁰⁹ A királyi oklevelekhez hasonlóan – bár egyszerűbben – a többi oklevelet, sőt a hiteleshelyi chirographumok intercidált betűit is díszítették.¹¹⁰ A rajzoló és az oklevélírók egyaránt fekete tintával dolgoztak. Egyedül a pannonhalmi apát és konvent 1241. évi chirographumának átmetezett betűit és az apátság 1240 táján készült kartuláriumának (Liber Ruber) iniciáléit rajzolták fekete és piros tintával.¹¹¹

A 13. századi oklevelek díszítése a kódexek díszítésével, a miniatura-festéssel mutat rokonságot. Az oklevelek betűihez kapcsolódó grafikus díszítőelemek a művészet világába s nem a grafikus szimbólumok közé tartoznak, beható vizsgálatuk más stúdium feladata.

Jegyzetek

A tanulmány Peter Rűck marburgi professzor felkérésére íródott, s *Graphische Symbole in den ungarischen Urkunden des 11.–13. Jahrhunderts* címmel az általa szerkesztett *Historische Hilfswissenschaften* sorozatban, a *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden* című kötetben 1993-ban lát napvilágot. A magyar nyelvű változat lényegében megegyezik a némettel, a mellékletek azonban csak részben azonosak. Mindkét változatban – ahol lehetett – a magyar szerzők műveinek idegen nyelvű kiadását idéztem.

1. Martinus SCHWARTNER, *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*, Pesthini 1790. Ad Lectorem, 36, 38, 96, 199, Uő., *Introductio in rem diplomaticam aevi intermediarii, praecipue Hungaricam. Editio secunda auctior et emendatior*. Budea 1802. 52–53, 55, 121, 221. Magyar változata: *Bévezetés a diplomatikába vagy is az oklevél esméret tudományába* melyet TT. SCHWARTNER Márton úr után, némelly változtatásokkal 's hasznos bővítésekkel magyar nyelven kiadott PERGER János. I–III. (Pest) 1821. I. 72, 74, II. 3, III. 3. Vö. Joh. Christophorus GATTERER, *Elementa artis diplomaticae universalis*. Vol. I. Gottingae 1765. 29–30, 144.
2. SCHWARTNER, *Introductio*, 96–199. A második kiadásban (121–221) a felsorolás rendjében egy változás van: A *Symbolica* fejezet az utolsó helyre került.
3. FEJÉRPATAKY László, *A pannonhalmi apátság alapító oklevele*. Budapest 1878. 28, 108, 122, 164–165, 168, 209–212. Vö. TURCHÁNYI Tihamér, XI. és XII. századbeli magyar királyi oklevelek alkotó részeinek formulái. *Oklevéltani tanulmány*, Temesvár 1903. 5, 7, 31.
4. SZENTPÉTERY Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapest 1930, 12, 19, 38, 39, 42, 49, 50, 65, 111.
5. A legújabb szintézis: HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András–SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Budapest 1990.
6. Iván BORSA, *Die Fotosammlungen von Dokumenten zur ungarischen Geschichte bis 1526 im Nationalarchiv Budapest*, in: *Fotografische Sammlungen mittelalterlicher Urkunden in Europa*, hg. v. Peter RÜCK, Sigmaringen 1989, 95–105.

7. Györfy György irányításával készül a Documenta Hungariae antiquissima, amely 1196-ig bezárólag valamennyi magyarországi vonatkozású oklevél kritikai kiadását tartalmazza. Az első kötet az 1131-ig kiadott oklevelekkel a közeljövőben jelenik meg. A 11–13. századi királyi oklevelekről a SZENTPÉTERY Imre által megkezdett és BORSA Iván által befejezett forráskiadvány tájékoztató: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I–II/4, Budapest 1923–1987. Valamennyi 11–12. századi eredeti oklevelet regszitrál: Ó-Magyar Olvasókönyv, összeállította JAKUBOVICH Emil és PAIS Dezső, Pécs 1929, 291–301. Mindkét mű a levéltári jelzeteket és a korábbi kiadásokat, hasonmásokat is közli. A továbbiakban ezekre az alapművekre RA, illetve ÓMO rövidítéssel és regesztszámmal hivatkozunk.
8. Wilhelm ERBEN, Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien, in: W. ERBEN, L. SCHMITZ-KALLENBERG und O. REDLICH, Urkundenlehre, I. Teil, München und Berlin 1907, 140–157.
9. Leo Santifaller szerint a szimbolikus vagy monogrammatikus invokáció definíciója a következő: „Die monogrammatische Invokation erscheint als ein Zeichen, in christlichen Kulturkreis als Kreuz, Labarum und dergleichen oder auch als ein mit verschiedenen Füllseln versehenes C; die monogrammatische Invokation wird auch als Chrismon bezeichnet.” Leo SANTIFALLER, Über die Verbal-Invokation in Urkunden, in: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 237. Bd., 2. Abhandlung, Wien 1961, 5.
10. Harry BRESSLAU, Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters. Exkurs. Zu den Urkunden König Stephans von Ungarn, in: Archiv für Urkundenforschung 6(1918), 65–76; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 37–39; Uő., Szent István király oklevelei, in: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján, szerk. SERÉDI Jusztinián, I–III, Budapest 1938, II., 135–202; Görgy GYÖRFFY, Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert, Archiv für Diplomatik 30(1984), 90–92.
11. BRESSLAU, Beziehungen (10. jz.), 70–76; vö. FEJÉRPATAKY, Pannonhalmi apátság (3. jz.), 150, Uő., A királyi kancellária az Árpádok korában, Budapest 1885, 15–16.
12. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 38; Uő., Szent István (10. jz.), 145–185, kül. 168, 183; György GYÖRFFY, Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse, Archivum Historiae Pontificiae 7(1969), 87–96; Uő., Die Anfänge (10. jz.), 90.
13. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 206927, RA 2, ÓMO 1. A pannonhalmi alapítólevél felhasználásával készült pécsváradai oklevél (RA 6) is ugyanezeket a grafikus szimbólumokat tartalmazza. DF 248997.
14. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 39–40; Uő., Szent István (10. jz.), 182.
- 15., FEJÉRPATAKY, Pannonhalmi apátság (3. jz.), 209–212.
16. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, I–XII /B, Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT), I. 590; GYÖRFFY György, Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196, Történelmi Szemle 3(1960), 535; SZENTPÉTERY, Szent István (10. jz.), 135, 181–182. Fejérpataky véleménye szerint Szent István monogramjában nincsen ún. befejező vonás (Vollziehungsstrich). De ő úgy vélte, hogy a pannonhalmi alapítólevél Szent István király hiteles eredeti oklevele. FEJÉRPATAKY, Pannonhalmi apátság (3. jz.), 212; Uő., Kancellária (11. jz.), 76.
17. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 11, RA 1, ÓMO 6.
18. MORAVCSIK Gyula, Görög nyelvű monostorok Szent István korában, in: Emlékkönyv (10. jz.), I, 412–415; VAJAY Szabolcs, Veszprémvölgy és alapítói, Levéltári Szemle 38(1988), 4. sz. 20–24.

19. DARKÓ József, A veszprémi apáczaonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 41(1917), 263, 268, 272, 340–341; MORAVCSIK, Monostorok (18. jz.), 411; Uő., *Studia Byzantina*, Budapestini 1967, 334; SZENTPÉTERY, Szent István (10. jz.) 192; ÉRSZEGI Géza, Szent István görög nyelvű okleveléről, *Levélártári Szemle* 38(1988), 3. sz. 4–6.
20. FEJÉRPATAKY László, Kálmán király oklevelei, Budapest 1892, 62.
21. Uo. 33; KUMOROVITZ L. Bernát, Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”, in: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*, szerk. KREDICS László, Veszprém 1984, 7.
22. Magdolna asszony, a csatári apátságot alapító Márton comes felesége, 1140 körüli végrendeletének másolata a szöveg alatt átmetszett ABCDEFG betűkkel az admonti díszes Bibliában látható. Ez a Biblia a 13. század közepéig a csatári apátság birtokában volt. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. ser. nov. 2701. fol. 54r. Vö. FEJÉRPATAKY László, *A Gutkeled-Biblia*, Magyar Könyvszemle 1(1893), 18–20.
23. Az oklevél legújabb kiadása a verbális invokáció előtti keresztet nem hozza. MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*, Budapest 1984, 80. A veszprémvölgyi oklevél 1290 táján készült hamis párja is kereszttel kezdődik, noha akkor már rég nem használtak szimbolikus invokációt. A hamisító ebben is az eredetit követte.
24. DF 208368, RA 12, ÓMO 2.
25. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 41–43; PAIS Dezső, 1055–1955, *Magyar Nyelv* 51(1955), 4–5; HORVÁTH János, Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél, *Magyar Nyelv* 51(1955), 155–156; BALOGH Albin, A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke, *Magyar Nyelv* 53(1957), 35–42; GYÖRFFY György, A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése, *Székesfehérvár évszázadai* 2(1972), 39–40; Uő., *Die Anfänge* (10. jz.), 93–94.
26. PRT X, 495. FEJÉRPATAKY, Kancellária (11. jz.), 76.
27. A 11. század végi törvényekben szó esik a világi tisztségviselők klerikusairól. ZÁVODSZKY Levente, A Szent István, Szent László és Kálmán király korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Budapest 1904, 161 (art. 18.), 184 (art. 5.), vö. MEZEY László, A latin írás magyarországi történetéből, *Magyar Könyvszemle* 82(1966), 6–7. Mezey úgy vélte, hogy a tihanyi alapítólevél keresztjei a főpapok vagy klerikusai, illetve a világi tisztségviselők klerikusai sajátkezü keresztjei volnának. Uo. 209.
28. Gy. GYÖRFFY, Ein ungarischer Palimpsest aus dem 11. Jahrhundert, *Byzantinische Forschungen* 1(1966), 150–157. Itt jegyzem meg, hogy a többszöri átírásból ismert 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél (RA 20) kiadásokban szereplő kezdő keresztje, mint legutóbb Marsinánál (66. jegyzetben i. m. I, 54), a forrásban nem szerepel. DF 235997.
29. DF 200610, ÓMO 3, DF 208371, RA 23, ÓMO 5; KUMOROVITZ L. Bernát, Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI–XII. Jahrhundert), in: *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Bd. 21, Budapest 1960, 5–6, 8–9, 15–16; SOLYMOSI László, Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete, *Veszprémi Történelmi Tár* 1(1989), 101–105.
30. DF 208288, RA 29, ÓMO 4.
31. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (8. jz.), 49.
32. HORVÁTH János, Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Budapest 1954, 83.
33. ERBEN, *Die Kaiser- und Königsurkunden* (8. jz.), 308.

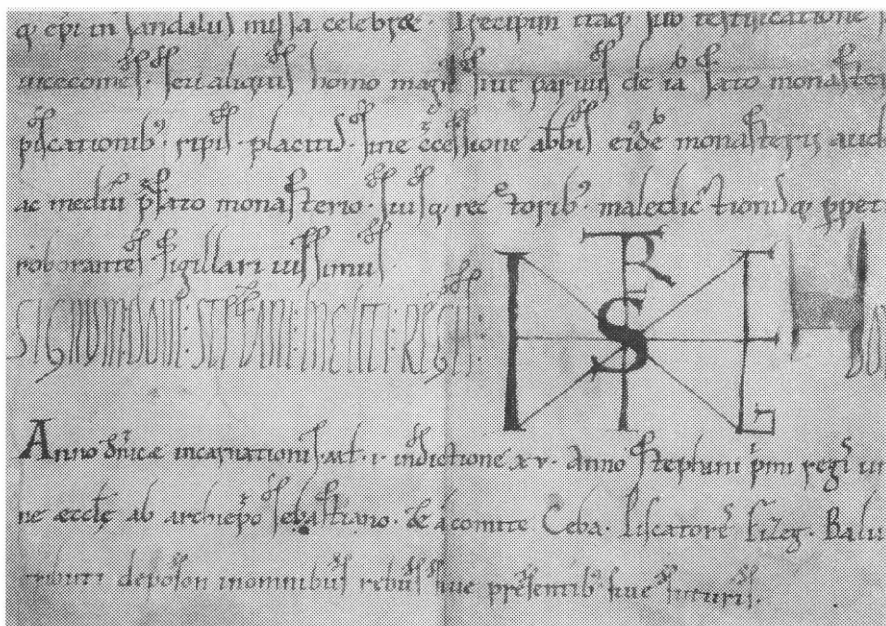
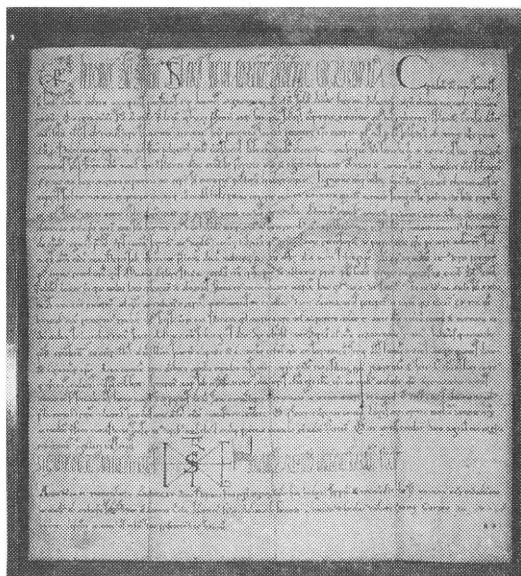
34. DF 206963, 206964, vö. DF 208291: p. 64. A többi grafikus szimbólumot az oklevelek átírása, illetve másolása során rendszerint lerajzolták. Szép példája ennek a pannonhalmi alapítólevél 1213. évi átírása. PRT I, 96. Egyedül Adalbert végrendeletének 13. századi átírása és Liber Ruberben levő másolata hagyta el az oklevelet kezdő keresztet. DF 206820, 208291: p. 50. A Liber Ruber készítője egyébként pótolta az eredeti oklevél olykor hiányzó iniciáléját, sőt további díszítéseket is alkalmazott. DF 208291:p.54, 206887, 206969.
35. ÓMO 6–72. A 67 oklevélből kettő másolat (Nr. 16, 17), öt nem hiteles (Nr. 39, 47, 48, 54, 55), egy oklevél (Nr. 66) csak kiadásból ismert. Az 59 hiteles eredeti oklevél közül egy (Nr. 36) valahol lappang, de fényképe JAKUBOVICH Emil fényképgyűjteményében megtalálható. A kereszttel kezdődő oklevelek a következők: Nr. 7., 8, 23, 24, 25, 27, 36, 37, 59, 71. A csupán kiadásból ismert 1108. évi királyi oklevél (RA 41) kezdő keresztjét természetesen nem vehettem figyelembe.
36. DF 208291: p. 11, PRT I, 611–612. A kiadásból hiányzik a kereszt, de a facsimilén (uo. 91) látható.
37. DL 24, ÓMO 45, KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 35. A dalmáciai és a cseh gyakorlat szerint a főpapok oklevelei gyakran kezdődnek kereszttel vagy C formájú chrismonnal. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I, Redegit Marko KOSTRENCIC, collegerunt et digesserunt Jakov STIPISIC et Miljen SAMSALOVIC, Zagrabiae 1967, Nr. 49, 79, 80, 117, 165; Gustav FRIEDRICH, Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, Tom. I–II, Pragae 1904–1912, I, Nr. 115, 116, 313, 358.
38. Például Sár comes 1130 körüli ítéletlevele, Színes asszony 1142. évi végrendelete és II. Géza 1150-ből való adománylevele a pannonhalmi apátság számára. DF 206830, RA 57, ÓMO 11; DF 206814, RA 72, ÓMO 19; DF 206816, RA 78, ÓMO 21.
39. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 55; András KUBINYI, Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jahrhunderts, in: Festschrift Friedrich Hausmann, hg. v. Herwig EBNER, Graz 1977, 308.
40. Például Sár comes 1130 körüli ítéletlevele, Fulco hospes 1146. évi végrendelete és III. István 1165-ből való kiváltságlevele. DF 206830, RA 57, ÓMO 11; DF 206815, RA 73, ÓMO 20; DL 39417, RA 108, ÓMO 35.
41. DF 273051, RA 43, ÓMO 7; DF 273502, RA 46, ÓMO 8.
42. L. a 20. jegyzetet.
43. FEJÉRPATAKY, Kálmán király (20. jz.), 64.
44. HAJNAL István, Írástörténet az írásbeliség feljúlása korából, Budapest 1921, 107; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 50; KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 16, 21. VI. Lajos francia király (1108–1137) okleveleinek keresztjét a négy sarkában elhelyezett pontok és a keresztszárak végére rajzolt kiegészítő vonalak díszítették. Utódainál ez a gyakorlat már nem érvényesült. ERBEN, Die Kaiser- und Königsurkunden (8. jz.), 218. L. még a 74. jegyzetet. Ilyen kereszttel kezdődik a cseh herceg 1130-ban kiadott oklevele is. Gustav FRIEDRICH, Acta regum Bohemiae selecta phototypice expressa, Codicis diplomatici regni Bohemiae appendix, fasc. I–III, Pragae 1908–1935, fasc. I, tab. 1.
45. GYÖRFFY, Die Anfänge (10. jz.), 94–95; BAUMGARTNER Ferenc, A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal, Századok 40(1906), 389–411.
46. Kubinyi ebből az időből hat kereszttel kezdődő oklevelet említ: RA 74, 81, 82, 86, 111, 116. KUBINYI András, Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén, Levéltári Közlemények 46(1975), 71. lapon a 84. jegyzet. Ez akkor helytálló, ha a felsorolásban az RA 74 számot felcseréljük az RA 83 számmal.
47. RA 68, 72, 73, 76, 78, 80–84, 86, 90. Szimbolikus invokációt tartalmaz az RA 81–83, 86.

48. Barnabás királyi jegyzőt hét eredeti oklevél nevezi meg: RA 73, 78, 80–82, 84, 90. Közülük két oklevél (RA 81, 82) kezdődik kereszttel. Barnabás jegyző tevékenységéről részletesen KUBINYI, Königliche Kanzlei (39. jz.), 302–303, 308–310.
49. DF 200613, RA 81, ÓMO 23; DF 206818, RA 82, ÓMO 24. Vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 17, 22; KUBINYI, Királyi kancellária (46. jz.), 89. A veszprémi ítéletlevél kiállításában az oklevélnyerő szerepét vitatja Kubinyi. Uo. 90.
50. DF 206819, RA 83, ÓMO 25; DF 236755, RA 86, ÓMO 27. Vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 16; KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 81–82. 91.
51. RA 72, 73, 76, 78, 80, 82, 83. Kereszttel kezdődik RA 82 és 83. Valamennyi szimbolikus invokáció nélküli oklevelet 1152 előtt állították ki. A pannonhalmi apátság ezen okleveleinek kiállításában a destinatarius szerepét hangsúlyozza KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 88–89.
52. KUBINYI, Königliche Kanzlei (39. jz.) 317–318, 323.
53. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 17–19, 30–36; KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 108–117, kül. 115.
54. RA 101, 104–108, 110, 111, 116, 120.
55. JAKUBOVICH Emil fényképgyűjteményének fényképe GYÖRFFY György birtokában, RA 111, ÓMO 36; DF 200616, RA 116, ÓMO 37. Ezúton is köszönöm GYÖRFFY Györgynek, hogy az 1166-ból való végrendelet fényképét megmutatta.
56. Becen királyi jegyzőre I. KUBINYI, Königliche Kanzlei (39. jz.), 304–306, 308–310.
57. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 17–18, 32, vö. KUBINYI, Királyi kancellárai (46. jz.), 90.
58. DF 206821, RA 120, ÓMO 38. A két testamentum idézetei és azok eredetét I. PRT I, 605. ÓMO 46, 48, MURARIK Antal, Az ősiség alapintézményeinek eredete, Budapest 1938, 115, 119; KUBINYI, Királyi kancellária (46. jz.), 87. lap 250. jegyzet.
59. FEJÉRPATAKY László, III. Béla király oklevelei, in: III. Béla magyar király emlékezete, szerk. FORSTER Gyula, Budapest 1900, 161–168, kül. 165; HAJNAL, Írástörténet (44. jz.) 60–61.
60. DF 208291: p. 18–19, WENZEL Gusztáv, Árpád-kori új okmánytár, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, I–XII, Pest, Budapest 1860–1874, VI, 161–162.
61. L. a 36. jegyzetet. Vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 33.
62. DL 40001, RA 172, ÓMO 59, vö. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 66–67.
63. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 71, György GYÖRFFY, La chancellerie royale de Hongrie aux XIII–XIVe siècles, in: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn, Festschrift für Attila T. SZABÓ und Zsigmond JAKÓ, hg. v. Kálmán BENDA, Thomas v. BOGYAY, Horst GLASSL, Zsolt K. LENGYEL, II, München 1988, 163.
64. DF 286752, ÓMO 71, T. SMICIKLAS, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II–XII, Zagrabiae 1904–1914, II, 357. Kritikájára I. Gy. GYÖRFFY, Die Kanzleinen der Arpaden-Dukate, Münchener Beiträge 35, hg. v. G. SILAGI, München 1984, 329
65. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 111.
66. DL 54, Richard MARSINA, Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, I–II, Bratislavae 1971–1987, I, 115–117. A kiadásból hiányzik a keresz, de a facsimiletöredéken (uo. tab. X.) látható.
67. DF 259708, Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I, bearb. v. Hans WAGNER, Graz–Köln 1955, 118.
68. Lébény: DF 259730, Esztergom: DF 206834, 248583.

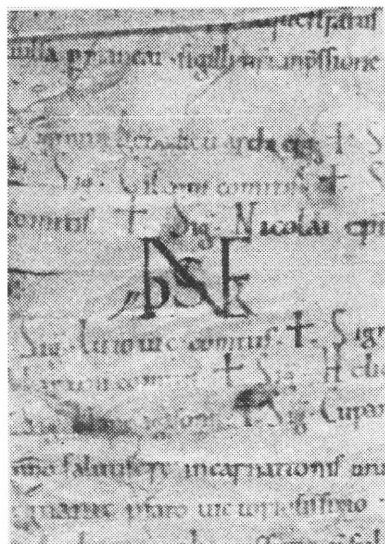
69. SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 111, 186; István HAJNAL, L'Enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Deuxième édition revue, corrigée et augmentée des manuscrites posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László MEZEY, Budapest 1959, 197–198.
70. FRIEDRICH, Codex (37. jz.), I, Nr. 111, 115, 116, 157, 210, 312, 313, 344, 348, 357, 358, II, Nr. 6, 27, 57, 59, 74, 85, 99, 125, 126, 169, 195, 230, 239, 246, 286, 289, 320, 321, 325. Vö. Uő., Acta (44. jz.), fasc. I, tab. 1, 2, 4, 12, 15, fasc. II, tab. 16, 17, 19, 26, 28–30. Szimbolikus invokáció 1241-ből: Uo. fasc. III, tab. 36. Vö. BEZSÁK Mihály, A középkori magyar és cseh okleveles gyakorlat, in: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére, Budapest 1938, 57. A 12. századi 47 eredeti cseh oklevélből 12 kezdődik chrismonnal.
71. GATTERER, Elementa (1. jz.), 189–191, Alain de BOÛARD, Manuel de diplomatique française et pontificale, I: Diplomatie générale avec un album de 54 planches en phototypie, Paris 1929, 365–366, Album, pl. 50–51.
72. Emile LEFORT, Une charte-partie de 996, Bibliothèque de l'École des Chartes 100(1939), 410–413, vö. Michel PARISSÉ, Remarques sur les chirographes et les chartes-parties antérieurs à 1120 et conservés en France, Archiv für Diplomatik 32(1986), 566.
73. Hans GOETTING, Das Hilwartshäuser Chirograph von 1004, Archiv für Diplomatik 25(1979), 37–58, kül. 43, 49, 56–58 és Tafel I–II.
74. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 553, Tafel II, vö. BOÛARD, Manuel (71. jz.), Album, pl. 50, Winfried TRUSEN, Chirographum und Teilurkunde im Mittelalter, Archivalische Zeitschrift 75(1979), 246–247.
75. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 554, Tafel III, vö. BOÛARD, Manuel (71. jz.), Album, pl. 51.
76. Harry BRESSLAU, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, zweite Auflage, Leipzig 1912, I. 672, vö. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 556.
77. PARISSÉ, Remarques (72. jz.), 560. A kereszt alkalmazásának 12. századi kivételei: Oswald REDLICH, Die Privaturkunden des Mittelalters, München und Berlin 1911, 97. lapon a 3. jegyzet, GATTERER, Elementa (1. jz.), 189.
78. DF 251974, DL 22, DF 206827, 200617, 208372: ÓMO 12, 41, 42, 44, 46. Vö. FEJÉRPATAKY, III. Béla (59. jz.), 148; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 72–76; KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 20–21, 33–34; SOLYMOSI László, A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez, Magyar Herold 1(1984), 99–109.
79. L. a 22. jegyzetet.
80. SZENTPÉTERY Imre, Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából, Magyar Nyelv 23(1927), 364–365; SOLYMOSI, Pecséthasználat (78. jz.), 97–98.
81. Georgius FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, I–IX, Budae 1829–1844, II. 279, vö. KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 33.
82. Franz ECKHART, Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter, MIOG Ergänzungsbd. 9, Heft 2, Innsbruck 1914, 474; Uő., Hiteles helyeink oklevél kritikája, Turul 31(1913), 160; SOLYMOSI, Pecséthasználat (78. jz.), 110–117, KUMOROVITZ L. Bernát, A középkori magyar magánjogi írásbeliség kialakulása, Századok 123 (1989), 402–403.
83. DL 102, 129, 180, 186, 211, 249, 40015, 49829, 66077–8, 91103, 103243, 104878, DF 200617, 206827, 229861, 229886–7, 229910, 229926, 229960, 229999, 259712, 283090. Kivétel: DF 206995.
84. DL 143, 66136–8, DF 200631 (két oklevél egy közös pecséttel), 200634, 208372. Az 1237. évi oklevél (DL 66136) két példányban maradt ránk.

85. DL 127, 179, 40008, 40012, 57149, 58004, 86126, 91105, DF 206835–6, 206854, 206869, 206871, 206876, 206944, 206960, 208361, 219424, 243658, 259702, 259706, 259709, 274089–90, Fotosammlung von NÖ Landesarchiv, Wien: Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Rub. 48. Fasc. V, Nr. 10, Rub. 52, Fasc. I, Nr. 6, Rub. 53, Fasc. X, Nr. 10. Kivétel: DF 259705. Az 1210. évi oklevél (DF 206836) két példányban maradt ránk.
86. Az egri székeskáptalan chirographuma 1493-ból: DL 20067. Ennél korábbi adatokat hoz ECKHART, Die glaubwürdigen Orte (82. jz.), 478–479, Uő., Hiteles helyeink (82. jz.), 161.
87. ECKHART, Die glaubwürdigen Orte (82. jz.), 474–476, Uő., Hiteles helyeink (82. jz.), 160.
88. Egy-egy 12., illetve 13. századi kivétel: DF 251974, DL 135. A pergament rendszerint egyenes (vagy ilyenek szánt) vonal mentén vágták szét. Ritka volt a hullámos, még inkább a „fogazott” metszésvonal. Az előbbire példa 1241-ből: DF 206988, az utóbbira 1231-ből: DF 206917. Az 1231. és az 1241. évi oklevél hasonmása: PRT I, 97, 131, vö. a 111. jegyzettel.
89. L. v. FEJÉRPATAKY, Die Urkunden König Béla's III. von Ungarn (1172–1196), MIÖG Ergänzungsbd. 6, Innsbruck 1901, 222. Fejérpataky szerint „die zerschnittenen Buchstaben, die mehrfach das Wort »Cirographum« bilden, an der linken und an der Rückseite des Pergaments erscheinen”. A legenda ilyen olvasata azonban nem valószínű. Vö. SMICIKLAS, Codex (64. jz.), II, 43; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 72.
90. DF 279034–5, MARSINA, Codex (66. jz.), I, 126–127, tab. X; 206870, PRT I, 656.
91. PARISSE, Remarques (72. jz.), 555, 558, 560.
92. FRIEDRICH, Codex (37. jz.), I, Nr. 311, 323, vö. Uő., Acta (44. jz.), fasc. I, tab. 9, 10, vö. BEZSÁK, Okleveles gyakorlat (70. jz.), 61.
93. Jindrich SEBÁNEK–Sása DUSKOVA, Česká listina doby Premyslovské, Sborník archivních prací 6(1956), 1. sz. 156–157, fényképe a 160. és 161. lap között.
94. Heinrich FICHTENAU, Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert, (MIÖG Ergänzungsbd. 23), Wien–Köln–Graz 1971, 237–238.
95. ECKHART, Die glaubwürdigen Orte (82. jz.), 407–416; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 74–76; PERÉNYI József, A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására, Budapest 1938, 18–27; KUMOROVITZ, Die erste Epoche (29. jz.), 32–34; Ladislaus MEZEY, Anfänge der Privaturkunde in Ungarn und der Glaubwürdigen Orte, Archiv für Diplomatik 18(1972), 294–298; SOLYMOSI, Pecséhasználat (78. jz.), 109–110, Uő., Guden (29. jz.), 102–103.
96. Ladislaus MEZEY, „Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert”, Kirche und Kultur zwischen Ost und West, in: Probleme des 12. Jahrhunderts, Reichenau-Vorträge 1965–1967, (in: Vorträge und Forschungen Bd. XII,) Konstanz–Stuttgart 1968, 261–264; Uő., A pécsi egyetemalapítás előzményei (a deákság és hiteleshely kezdeteihez), in: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs 1967, I, 76; Erich KITTEL, Siegel, Braunschweig 1970, 416–417; Ferenc L. HERVAY, Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria, Roma 1984, 25–26; SOLYMOSI László, Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról, Levéltári Közlemények 55(1984), 242, 248–250.
97. ÉRDUJHELYI Menyhért, A közjegyzőség és a hiteles helyek története Magyarországon, Budapest 1899, 100; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.), 239–240; BARTA István, Középkori közjegyzőségeink történetéhez, in: Emlékkönyv (70. jz.), 33–34.
98. ÉRDUJHELYI, Közjegyzőség (97. jz.), 101; SZENTPÉTERY Imre, A harmadik személy szerepe a középkori oklevelek kiállításában, Levéltári Közlemények 35(1964), 165–166.

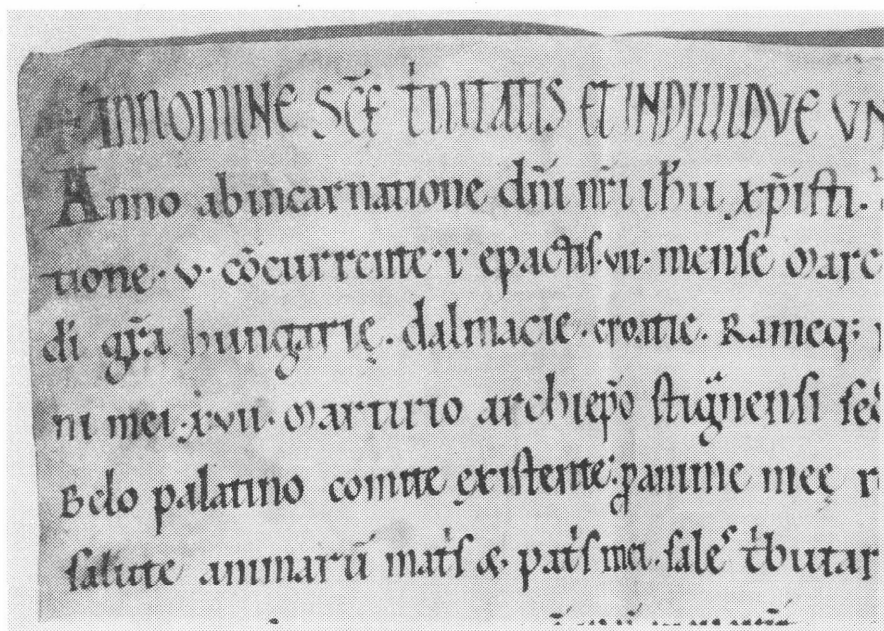
99. DF 206901, vö. PRT I, 696–698. Bertalan 1234-ben is volt Magyarországon. Ebben az évben Jakab bíboros pápai legátus ítéletéről állított ki közjegyzői oklevelet. DF 206936, vö. PRT I, 730–733. Mindkét oklevélen ugyanaz a madaras közjegyzői jegy látható. Képet közli PRT I, 127.
100. DF 206906, vö. PRT I, 699–700. Közjegyzői jegyének fényképét lásd PRT I, 127.
101. Ferdinandus KNAUZ, Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I–II, Strigonii 1974–1882, II, 96, 98.
102. BÓNIS György, A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Budapest 1971, 29.
103. SMICIKLAS, Codex (64. jz.), VI, 365, vö. György BÓNIS, Les autorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie, Archivum 12(1962), Paris 1965, 90. Nem valószínű, hogy Jakab prépost külföldi lett volna. Vö. BÓNIS, Jogtudó értelmiség (102. jz.), 24.
104. DL 41133 (az eredetiben Bricius), vö. FEJÉR, Codex (81. jz.), IX/1, 787–791, ÉRDUJHELYI, Közjegyzőség (97. jz.), 106.
105. BARTA, Közjegyzőségeink (97. jz.), 35; BÓNIS, Les autorités (103. jz.), 90–91; Iván BORSA–György GYÖRFFY, Actes privés, „locus credibilis” et notariat dans la Hongrie médiévale, in: Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV, Acta del VII Congreso Internacional de Diplomática Valencia, 1986, II, Valencia 1989, 947–949. A középkori közjegyzőség történetét l. TONK Sándor, A középkori közjegyzőség Erdélyben, in: Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Bukarest 1980, 36–61, 271–274. Hasonló mű (az Erdély nélküli) Magyarországról nincsen. Ígéretes, hogy CSUKOVITS Enikő foglalkozik ezzel a témával.
106. Az oklevélszöveg utolsó sorának kiegészítésére példa 1193-ból: DL 22, RA 155, ÓMO 50.
107. HAJNAL, Írástörténet (44. jz.), 51–53; BERKOVITS Ilona, A magyar miniatürafestészet kezdetei, Magyarságtudomány 1(1942), 513–515; SZENTPÉTERY, Oklevéltan (4. jz.) 111, Uő., A harmadik személy (98. jz.), 165–166. Néhány példa: DL 485, 698, 49548 (közli HAJNAL, Írástörténet, 52), 49676, 58382, 61142, 67590, 68752, 86871, 99838. (RA 1214, 1972, 2514, 2521, 608, 686, 2351, 835, 3793, 504.)
108. DL 1243, 1314, 38955, RA 3788, 3723, 3146. Mindhárom közli HAJNAL, Írástörténet (44. jz.), 53, 55, 56.
109. SZENTPÉTERY Imre, A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei, Budapest 1916, 38, Uő., Oklevéltan (4. jz.), 12; BERKOVITS, Miniatürafestészet (107. jz.), 512–513.
110. Néhány példa: DL 857, közli HAJNAL, Írástörténet (44. jz.), 55, DF 206917, 259708. A francia eredetű somogyvári apátság 1254. évi legkorábbi, eredetiben fennmaradt hiteleshelyi kiadványában az oklevelet kezdő intitúláció (Conventus monasterii sancti Egidii de Symigio) első betűjét is díszítették. DF 208814.
111. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Capsa 37, H (DF 206998), Liber Ruber (DF 208291). Az oklevél, illetve a kartulárium egyik lapja színes hasonmása: MEZŐDY Ö. István – KERESZTURY Dezső, Pannonhalma, hely és év n. 92. és 93. kép.

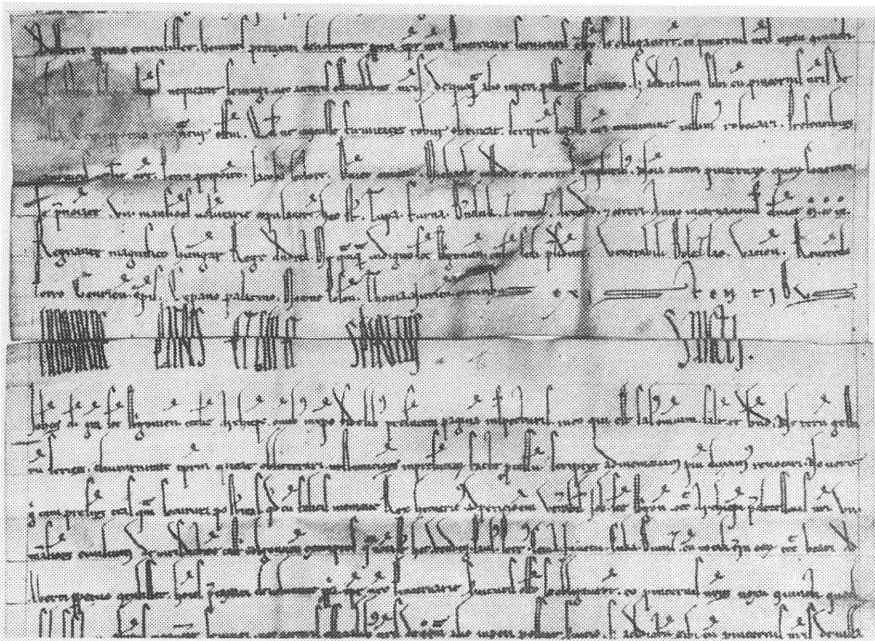
A pannonhalmi alapítólevél krisztogrammal kombinált chrismonja és Szent István király monogramja (12. századi utáiznat). DF 206927

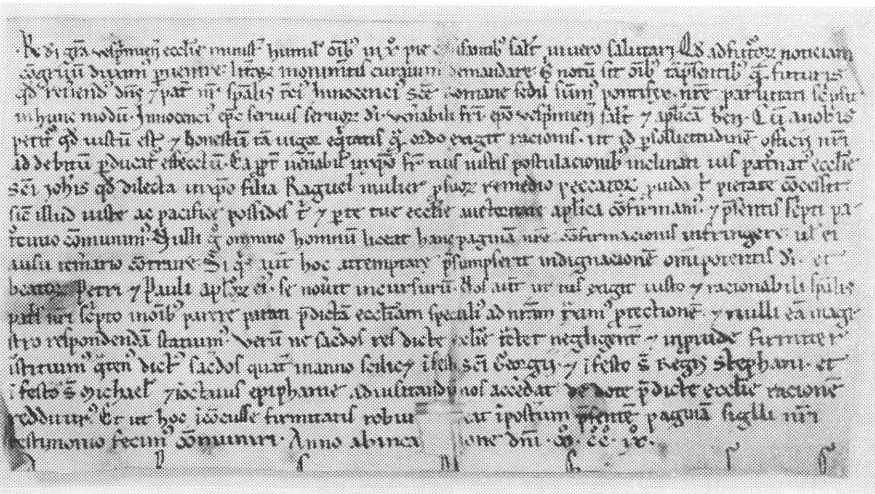
Az 1055. évi tihanyi alapítólevél krisztogrammja, I. András király monogramja és a tanúk signumának keresztjei (részlet). DF 208368

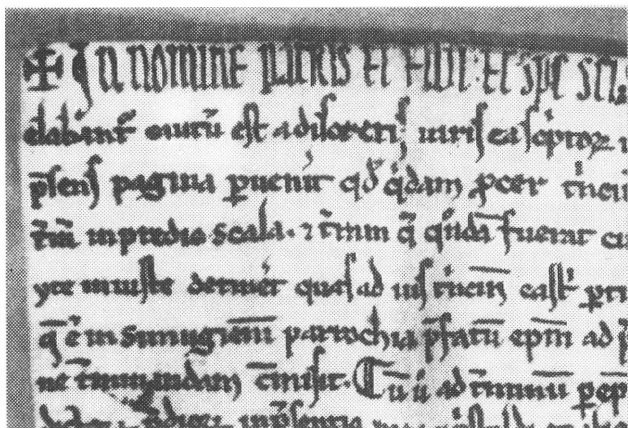
II. Géza király 1157. évi oklevelének két ponttal díszített invokatív keresztje. DF 236755

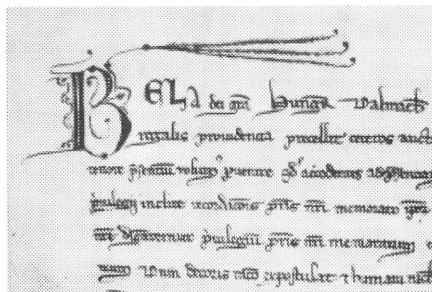
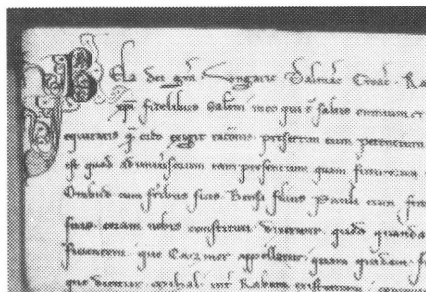
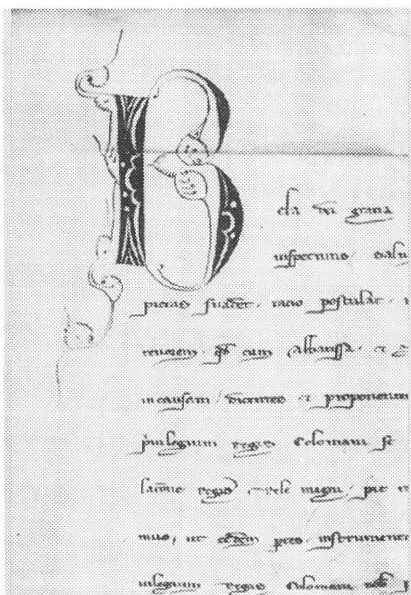
János esztergomi érsek 1209. évi chirographumának összeillesztett két példánya (részlet). DF 279034–5

Róbert veszprémi püspök 1209. évi chirographuma. DF 230074

Tamás nyitrai ispán és az esztergoimi székeskáptalan
1208 táján készült chirographumának invokatív
keresztje. DL 54

IV. Béla király 1240., 1246. és 1259. évi oklevelének iniciáléi.
DL 61142, 68752, 485

Solymosi, László:: Die graphischen Symbolen unserer Urkunden aus der Arpadenzeit

Das offizielle Schreibwesen, das sich um die Jahrtausendwende unter äußeren Einfluß entfaltete, übernahm auch das Gebrauch korroborativen und invokativen Symbolen. Graphischen Symbolen kommen zu 20% in der Urkunden aus den XI–XII. Jahrhunderten vor. In den Urkunden Stephan I. (997–1038) sind das Chrismon, das Kreuz, das Monogramm des Monarchen sowie das von Christus vorzufinden. In der Gründungsurkunde der Abtei zu Tihany von Andreas I. aus dem Jahre 1055 kommen Christogramm und das Monogramm des Monarchen, in ihren Signumreihen die Kreuzen von 19 kirchlichen und weltlichen Zeugen vor. Am Anfang des Martinsberger Besitzinventars von Ladislaus I. (1077–1095) ist ein Christogramm zu sehen.

Von den obenerwähnten Symbolen benutzte man im XII. bzw. – ausnahmsweise, zweimal – im XIII. Jahrhundert ausschließlich das Kreuz, allerdings nur in invokativer Funktion. Die korroborativen Symbolen schwanden, da der kirchliche Destinator die ausschlaggebende Rolle im Urkundenwesen seit dem Ende des XI. Jahrhunderts durch beinahe Hundert Jahren verkleidete. Ihm sicherte das Stempel des Monarchen die Begläubigung der Urkunde. Der kirchliche Destinator wendete das invokative Kreuz – gelegentlich mit zwei oder vier Punkten verziert – in bescheidenem Maße (zu 17% der Urkunden aus dem XII. Jahrhundert) an.

Bei dem im XII. Jahrhundert erstmal aufgetretenen, im XIII. Jahrhundert breit verbreiteten Begläubigungsverfahren, dem Chirographieren, wurden keinerlei graphische Symbolen verwendet, die um die Zeit der Übernahme auch in Okzidens nur sporadisch vorkommen.

Die Noten der öffentlichen Notaren, die die Persönlichkeit des Notars symbolisieren, wurden in Ungarn im Laufe des XIII. Jahrhunderts bekannt, stammen jedoch ausnahmslos von den Notaren, die mit den päpstlichen Legaten nach Ungarn kamen; die Institution des öffentlichen Notars ist nämlich nur seit dem zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts eingebürgert.

Die Verzierung der Urkunden verbreitete sich seit dem Beginn des XIII. Jahrhunderts, wobei die verzierenden Elementen, die mit der Verzierung der Codizes verwandt sind, vielmehr zu den schönen Kunst als zu den graphischen Symbolen gehören.

KOSZTA LÁSZLÓ

A POZSEGAI TÁRSASKÁPTALAN TAGJAI A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A káptalan alapításának vázlata

A középkori magyar írásbeliség egyik déli, drávántúli központja a pozsegai társaskáptalan volt.¹ A Szent Péter tiszteletére felszentelt káptalan alapítólevele, mint szinte kivétel nélkül a korai magyar egyházszervezet intézményeinél, nem maradt fent. A káptalant, illetve annak vezetőjét a pécsi székeskáptalan 1217-ben kiadott hiteleshelyi oklevele említi először. A Somogy megyei Basal prédiüm eladása kapcsán kiadott privilégium tanúnévsorában közvetlenül Kalán püspök után, a székeskáptalan tisztségviselőit és a főesperseket is megelőzve említik Tyburcius pozsegai prépostot.² A felsorolás szerint, amely a pécsi püspökség vezetőinek rangját, illetve az oklevél fogalmazója és ellenőrzője által gondolt presztízssorrendet tükrözi, a pozsegai prépost a püspök és a diploma intituciójában szereplő Péter székeskáptalani prépost után a pécsi egyházmegye legbefolyásosabb vezetője volt a 13. század második évtizedében.

Az 1217-es esztendő a káptalan létrejöttének terminus ante quemje. Az alapítás idejének pontos meghatározásától el is esve a pozsegai medence településtörténetének, világi és egyházi igazgatásának kialakulásáról, illetve azok kapcsolatából a káptalan létrejöttének feltételezett időpontjára lehet következtetni. Pozsega vidéke az egész középkoron át az 1009-ben alapított pécsi püspökség területéhez tartozott. Az egyházmegye határleíró oklevelében a szentistváni püspökség határai nem adnak egymásnak visszatérő vonalat, éppen a délkeleti határ leírása hiányzik.³ Az oklevél fogalmazói egyszerűen nem tartották fontosnak. A negatív információból adódik a következtetés, hogy a terület – a későbbi Pozsega megye – jobbára lakatlan lehetett. Az új egyházmegye jelentős jövedelmet nem várhatott erről a vidékről. Másrészt a határok pontos leírása is csak közel egy évszázad múlva a zágrábi püspökség 1091-es alapítása után vált elkülöníthetővé.

A világi igazgatás kialakulásának menetét, Pozsega megye létrejöttét Györffy Gy. és Kristó Gy. vázolta fel. Györffy Gy. utalva Bíborbanszületett Konstantin és Diocleas presbiter leírására, miszerint a magyarság déli határa a Száva, másrészt egy a 15. században felbukkanó Kesző nevű pozsegai helységre, úgy tekinti, hogy a majdani Pozsega megye területe már a honfoglalás idején magyar megszállás alá került. Kristó viszont a megye nevének etimológiáját – tűzzel írott és művelésre alkalmassá tett hely – hangsúlyozva nem számítja Pozsegát a korai megszállású területek közé.⁴ Kniezsa I. és Gläser L. tervezte „Magyarország népei a XI. században” térképen is úgy szerepel a mai Papuk helységtől délre eső vidék, mint gyéren betelepült szláv lakosságú terület.⁵ Különösen, mivel a térkép összeállítói a 11–12. század fordulóján jelentkező névanyagot használták fel, így

a terület benépesülése a 11. század végén is meglehetősen gyér lehetett. Magának Pozsega megyének a létrejöttét viszont mint Györffy Gy., mint Kristó Gy. hasonlóan írja le. A megye a 12. század folyamán vált le a Szent István alatt megszerveződő, de kezdetben a Dráván is túlnyúló nagyterjedésű Baranya megyéről.⁶ A világi igazgatás elmélyítését, intenzívebbé tételét nyilvánvalóan a pozsegai medence népességének növekedése, a településhálózat sűrűsödése kívánta meg. Közvetett módon azonban a betelepülés mértékét jelzi, hogy a vidék egy része még mintegy hercegi vadászterület működött,⁷ és 1232-ben alapítja meg Ugrin kalocsai érsek a gyér népességű völgyeket előnyben részesítő ciszterci rend számára tisztesvölgyi (gotói) monostort.⁸

Az állam és az egyház középkori szimbiózisából, egymásrautaltságából következik, hogy szerveztük, igazgatási egységeik kiépítése párhuzamosan, egymást feltételezve, hatásukat kölcsönösen erősítve épült ki. A középszintű egyházi igazgatás, a főesperesség megszervezése időben nagyjából egybeeshetett a megye kialakulásával. Kérdéses viszont, hogy kronológiailag hova helyezzük a káptalan megalapítását, a főesperesség létrehozása elé vagy annak megszervezése után. Kristó Gy. szerint a pécsi püspökség területén itt jött létre utolsóként főesperesség, és ennek vezetését a pozsegai prépost ragadta magához. Úgy tekinti tehát, hogy a káptalan jött létre korábban.⁹ A főesperesség területe jóval nagyobb, mint a megye kiterjedése. Az eltérések az észak, északkeleti határvonalnál jelentősek. A megyehatár a természetes határokat, a Papuk-hegység, korabeli nevén Pozsega havasa vízváltástóját követi, míg a pozsegai főesperes joghatósága Baranya megye Dráván-túli részén fekvő Nécse plébániájára is kiterjedt.¹⁰ A főesperesség és a megye területének és központjaiknak – Pozsegaszentpéter, illetve Pozsegavár – különbsége bizonyossá teszi, hogy kialakításuk, ha időben nem is esett egymástól távol, nem egyszerre történt. Véleményünk szerint az egyházé volt a kezdeményezés, a főesperességgé az elsőbbség. Így érthető, hogy miért nem a pozsegai vár mellett álló plébánia papja nyerte el a megye egyházai fölött az ellenőrzési feladatokat. Az viszont eldönthetetlen, hogy a már létező prépostság kapta-e meg a főesperesi jogkört, vagy pedig mint ahogy német területeken gyakran előfordult,¹¹ egy nagyobb plébánián, ahol több pap élt és a megfelelő anyagi feltételek is adottak voltak, társaskáptalant szerveztek. Így a templom rangban kiemelkedett a többi plébánia közül, és belső szervezete is hierarchizáltabbá, szervezettebbé vált, s az addig alkalomszerűen végzett feladatok egy-egy tisztségben, dignitásban állandósultak. Véleményünk szerint az utóbbi történhetett Pozsegán is. A főesperes később a pécsi központ és az alája tartozó terület nagy távolsága miatt, amely a kor közlekedéstechnikai viszonyai közepedte nehezen volt áthidalható, nem költözött be más főespersekhez hasonlóan a püspöki székhelyre. A másik ok, s talán a nyomósabb az, hogy függetlenebbnek érezte magát a közvetlen püspöki felügyelettől távol, prépostságát többre becsülte egy pécsi kanonoki prebendánál. Összegezve a pozsegai prépostság létrejöttének idejét a 12. század második felére, vagy a század végére kell helyezni.

A pozsegai káptalan alapítójának a személye is problémás. Közvetett módon azonban tisztázni lehet azt a kört, ahonnan a társaskáptalan létrehozásának gondolata kiindult. Első lépésként a káptalan típusba sorolását kell elvégeznünk. Az Árpád-korban felbukkanó társaskáptalanok tipologizálásának egyik legkézenfekvőbb szempontja az adott egyház topográfiai helyzete, püspöki, illetve ér-

seki központban létrejött vagy nagyobb egyházi központtól távolra eső káptalanról van-e szó. Az előbbiek markánsan elkülönülő csoportot alkotnak. Általában olyan kis káptalanok tartoznak ide, amelyek egy-egy székesegyház közelében a főpapi residenciának helyet adó várban épültek föl, s a püspöki székesegyház liturgiájával, a főpapi központ reprezentációjával van kapcsolatban funkciójuk. Alapítójukat ennél fogva a szóbanforgó egyházmegye valamely főpapjában kell keresni, noha ehhez a csoporthoz is tartozhatnak királyi alapítású egyházak, mint a III. Béla és Capet Margit alapította esztergomi (Becket) Szent Tamás prépostság.¹² A típus az írásos forrásokban a 12. század legvégén és 13. század első felétől jelenik meg.¹³ A társaskáptalanok másik csoportja, amelyek nem főpapi székhelyeken jöttek létre, további alcsoportokra oszthatók. Az egyik alcsoportba az államigazgatásban és az uralkodói reprezentációban nagy szerepet játszó királyi – és az uralkodó dinasztia tagjai által alapított – prépostságok tartoznak, élükön a székesfehérvári Boldogasszony társaskáptalannal. A másik alcsoporthoz az Árpádokhoz közvetlenül nem kapcsolódó egyházakat sorolhatjuk. Alapítóik gazdag egyházi donátorok, elsősorban püspökök. Figyelemreméltó, hogy milyen kevés egyház tartozik ide,¹⁴ és jelen ismereteink szerint az Árpád-korban világi donátorok nem hoztak létre társaskáptalant.¹⁵ A gazdag nemzetségek a monasztikus rendek tagjaival benépesített ún. nemzetségi kolostorokat részesítették előnyben. Az okok vizsgálata érdekes eredményt hozhat a világi elit vallásosságának és mentalitásának sajátosságaira. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a világi arisztokráciának nem volt szüksége a korszakban olyan mértékben az igazgatási és szervező feladatokat is ellátni tudó klerikusrétegre mint az uralkodónak vagy az egyháznak.

A pozsegai káptalan a nagyobb egyházi igazgatási központoktól távoli káptalanok csoportjába tartozik. Alapítója személyének megállapítására a magyar szakirodalomban eddig egyedül Balics L. tett kísérletet. Szerinte az egyházat Berthold aquileiai pátriárka és Kálmán herceg közösen hozta létre.¹⁶ Probléma azonban, hogy a pápa 1218-ban nevezi ki Bertholdot pátriárkává,¹⁷ s a káptalant 1217-ben már említik. Kálmán herceg pedig 1226-ban kerül a Drávántúl élére.¹⁸ Így sem a volt kalocsai érsek, sem Kálmán herceg nem jöhet számításba alapítóként.

Sajnos a pozsegai káptalan birtokainak fekvéséről keveset tudunk,¹⁹ a birtokok eredet nem nyújt támpontot az alapító azonosításához. Így a donátor megállapításánál az káptalan patrocíniumának, egyházi hovatartozásának, illetve a káptalan kanonokjai által viselt hivatalok vizsgálata dönti el, hogy Pozsega királyi alapítású, vagy az egyház a második alcsoportba tartozva, létrehozóját egy 12. század végi püspökben kereshetjük.

A pozsegai káptalan templomát Szent Péter oltalmába ajánlották. Szent Péter kultuszának elterjedése a középkorban a pápasággal volt elsősorban kapcsolatban, tisztelete azonban nagyon általános volt. Az Árpád-ház szentkultuszáról még nem született átfogó tanulmány, így kénytelenek vagyunk röviden összefoglalni. Kézenfekvő, hogy a dinasztia vallásos életében legfontosabb szerepet az uralkodóház saját szentjei – Szent István, Szent Imre és Szent László – játszották, amelyek tisztelete legitímálta az Árpádok uralmát. A pozsegai káptalan alapításának feltételezett ideje – 12. század vége – körül az 1192-ben szentté avatott I. László király tisztelete került előtérbe.²⁰ Az uralkodóház által frekváltabb

szentek másik csoportját a püspökségek,²¹ kiváltképpen pedig a királyi egyházak védőszentjeiben kell keresni, noha el kell ismernünk, hogy a szentkultuszt nem tükrözik maradéktalanul a patrocíniumok.²² Az értékelés előtt fontos megjegyezni, a szerzetesi kolostorok védőszentjeinél figyelembe kell venni, hogy a patrocíniumválasztást erősen befolyásolták a rendek hagyományai, illetve a 12. század során létrejött központosított rendek – ciszterek és premontreiek – szigorú központi előírásai.²³ Így a dinasztia által kedveltebb szentek tiszteletét a püspökségek, különösen pedig a királyi társaskáptalanok védőszentjei tükrözik, mivel a prépostságok létrehozásánál szabadabban érvényesült az uralkodó akarata, mint a pápaság által már korán figyelemmel kísért, s bizonyos engedélyhez kötött püspökség-alapításoknál. A királyi egyházak és a püspökségek legtöbbször előforduló – 11 alkalommal – patrocíniuma Szűz Mária (Győr, Székesfehérvár, Vác Várad, Pécsvárad, Kolozsmonostor, Cikádor, Egres, Zirc, Szentgotthárd, Pilis és Pásztó) a magyar kerszténység kezdetektől erős Mária-kultusza és Szent István feltételezett országfelajánlása miatt nem meglepő. Sorrendben 5 előfordulással második helyen áll Szent Mihály tisztelete (Veszprém, Erdély, Bába, Vasvár és Margitsziget). Mihályt négy előfordulással a legendája szerint saváriai születésű Szent Márton követi (Pannonhalma, Pozsony, Arad, Szepes). Figyelemreméltó, hogy a szent tisztelete folyamatosan jelen van az államalapítástól egészen az általunk vizsgált korszak végéig. Szent Márton tiszteletének az okát pannóniai születésen és általános középkori népszerűségén túl abban látjuk, hogy az uralkodóház krónikája szerint²⁴ közbenjárásával erősítette meg hatalmát Szent István a Kopány vezette pogányok fölött aratott győzelemmel, s így az összes Árpád-házi király úgy tekintett Szent Mártonra, mint akinek hatalmukat köszönhetik. A pozsegai káptalan patrocíniuma, Szent Péter a pécsi székesegyház és a Péter király alapította budai prépostság védőszentjeként jelentkezik. Pécsnél a patrocínium kiválasztását az püspökség alapításánál résztvevő Azo pápai legátus szerepe indokolja, míg Pétermél saját névadó védőszentjének tisztelete.²⁵ Nem lehet véletlen, hogy a pécsi székesegyház építésének befejezője is Péter király volt.²⁶ Szent Péter kiemelt kutlusza a 11. század első fele után nem mutatható ki az Árpádoknál, valószínűleg az apostolfejedelem tiszteletének és a Pápaságnak a kapcsolata miatt, melyet a somogyvári monostor alapítása is mutat.²⁷ Így a pozsgai Szent Péter patrocínium mögött úgy tűnik, nem az uralkodóház valamely tagját, hanem egy főpapi kezdeményezőt kell keresnünk. A pécsi püspökök feladata egyházmegegyük védőszentje tiszteletének előmozdítása,²⁸ tehát a pozsegai káptalan alapítóját az egyház patrocíniuma alapját a 12. század végi pécsi püspökök között kell keresnünk.

Az alapító személyének tisztázásakor figyelembe kell venni a prépostság és az ispánsági vár viszonyát. Az ún. királyi prépostságok minden esetben kapcsolatban voltak egy-egy ispánsági központtal, illetve az egyház alapítása idején még királyi várral. Előfordult, hogy a társaskáptalan magában a várban állt mint Pozsonyban,²⁹ vagy Aradon,³⁰ Vasvár³¹, Titel,³² Szepes³³ és Óbuda esetében³⁴ is kimutatható az egyház és a vár kapcsolata. A felsorolt példákkal ellentétben a pozsegai káptalan viszont nem a megye központjában Pozsegavárott, illetve közvetlen közelében jött létre, hanem attól északnyugatra. Pozsegaváron pedig egy plébániatemplom,³⁵ és a 13. század második felétől adatható Szent Demeter ferences kolostor volt.³⁶

A király által alapított egyházak a középkoron át egy sajátos magyar exemptio kialakulása következtében mentesülve az illetékes megyés püspök fennhatósága alól, közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak.³⁷ A pozsegai prépostság egyházi felettese úgy tűnik, hogy mindig a területileg illetékes ordinárius, a pécsi püspök volt. 1217-ben a prépost a püspökség vezetőivel együtt tanúsít egy birtokeladást.³⁸ Az 1290-es években pedig Pál pécsi püspök jóváhagyására hivatkozva a pécsi székeskáptalan olvasókanonoki stallumát mintának véve szervezik meg Pozsegán a lectori méltóságot.³⁹ 1330-as évek elején viszály támadt a pécsi püspök és a pozsegai prépost között a társaskáptalan kanonoki javadalmainak betöltésének joga miatt. A prépost állítása szerint ez a jog régtől fogva őt illette meg, de Jób püspök (1252–1279/81) óta a pécsi főpapok megakadályozzák ennek gyakorlásában a prépostokat.⁴⁰ A püspöki joghatóság elutasításáról viszont nincs szó. A pápai vizsgálat eredményéről nincs tudomásunk, de 1352-ben Miklós pécsi püspök saját hatáskörébe tartozónak mondvaa pozsegai prépostságot, a javadalmat káplánjának, Montilioi Péternek adja, de a pápai megerősítést szükségesnek tarva supplicációval fordul VI. Kelemenhez.⁴¹ IX. Bonifác pápa pedig évek múlva engedélyezi Vilmos pécsi püspöknek, hogy a székeskáptalan és a pécsi várban lévő Keresztelő Szent János társaskáptalan prépostságainak adományozása mellett pozsegait is a pécsi egyetem egyház- és római jogi tanárai részére tartsa fenn.⁴² Az 1397-es esztergomi canonica visitatio sem említi Pozsegát az érseki egyházak között.⁴³

A királyi prépostságok jellemzője, hogy fontos szerepet töltenek be a királyi adminisztrációban. A királyi kancellárok, majd a cím méltósággá válása után a királyi oklevéladást ténylegesen irányító alkancellárok közülük kerültek ki az Árpád-korban,⁴⁴ akik hivataluk átadása után egy megüresedő püspökség élére kerültek. Nincs tudomásunk arról, hogy a pozsegai társaskáptalan valamely prépostja a királyi kancelláriában hivatalt viselt volna. Az uralkodók környezetében ugyan egy-egy alkalommal feltűnnek, mint például a pozsegai prépost is jelen volt 1233-ban, amikor az esztergomi johanniták házában számos egyházi előkelő előtt II. András király megerősíti a beregi egyezményt.⁴⁵ 1330-ban pedig a krónika a possadai vereség áldozatai között említi Mihály pozsegai prépostot.⁴⁶ A király esetleges kegyúri jogára egyetlen adat mutat. 1341-ben a pápa panaszt emel az ellen, hogy a kúriájában pernyertes pap nem tudja a pozsegai prépostságot elfoglalni, mert a király az elhunyt prépost halála után azonnal kezelésbe vette a javadalmat.⁴⁷ A király és a pápa viszálya a prépostság betöltése körül úgy véljük, hogy nem a király Pozsega fölötti közvetlen kegyúri hatalmában keresendő, hanem Károly Róbert egyházpolitikájában, amely a főkegyúri jog mind teljesebb érvényesítésére, a pápai reservációk visszaszorítására törekedett, s nem egy esetben a megüresedő egyházi javadalmak betöltésének késleltetésével azok jövedelmeit a kincstár számára hasznosította.⁴⁸

A királyi egyházak klerikusai a királyi família tagjai voltak, a dinasztiát is szorosabb érzelmi kapcsolat fűzte egyházaikhoz, mint a magánkegyúri templomokhoz.⁴⁹ Személyesen is felkeresték azokat, ha közelükben tartózkodtak, vagy egy-egy jelentősebb ünnepet ott töltöttek.⁵⁰ A Száván-túli területeket az ország központjával összekötő egyik fontos útvonal, a Duna jobb partján futó hadiútból Eszéknél kiágazó és Nekcsén a Száva brodi révje felé futó út áthaladt Pozsega megyén.⁵¹ Az útvonal jelentősége az Anjou-korban növekedett meg, amikor a dé-

li területek jelentősebb szerepet játszottak az ország életében, mint a kibontakozó missziós tevékenység kiindulópontjai, vagy az itáliai háborúk felvonulási útjai. 1322 októberében Boleszló esztergomi érsekkel délvidékre utazó Károly Róbert, majd 1357 júliusában Nagy Lajos keltez oklevelet Pozsegaváron.⁵² Nincs tudomásunk róla, hogy királyaink a 14. század közepéig valaha is felkeresték volna a káptalant.

A királyné környezetében viszont két 13. század végén élt prépostot is találunk. 1280-ban, majd 1284 és 1286 között Orbász, 1288 és 1290 között pedig Lukács pozsegai prépostok irányítják özvegy Erzsébet királynő kancelláriáját.⁵³ Pozsega vidéke és a déli országrész a 13. század második felében a királynők uralma alatt állt,⁵⁴ s a királynői kíséret klerikusai közül számosan a terület egyházaiban – szerémi püspökség, zágrábi és csázmai káptalan – viseltek javadal-makat.⁵⁵

Az uralkodótól kapott kiváltságait a káptalannak egy 16. századi feljegyzés őrizte meg. 1528-ban hivatkoznak II. Lajos király oklevelére, amely (IV.) László(?) és Károly Róbert királyoknak a pozsegai egyház számára adott kiváltságait tartalmazta. A jogok lényegében a káptalannak teljes immunitást biztosítottak. Kivették az egyházat és népeit az ispánok, officialisaik és a várnagyok joghatósága alól. A pozsegai káptalan népeitől collectát, nyestbőradót, beszállásolást (descensus), ponderát és bármely más királyi adót csak a prépost és a káptalan szedhetett be. Az egyház népeit egyetlen egy bíró, sem a nádor, sem az országbíró elé nem lehet megidézni, ügyekben kizárólag a prépost és a káptalan tartozik igazságot szolgáltatni. Az egyház védőszentjének ünnepén, Szent Péter apostol napján a Pozsegavárra menő szabad úton (in libera via) a vámot (tributum fori) részben és egészben csak a prépost és a káptalan szedheti be. Az egyház népei semmilyen szolgálattal sem tartoznak a pozsegavári várnak; az ispánok, a várnagyok és a szolgabírák a káptalan birtokain nem szállhatnak meg és congregációt sem tarthatnak. Nem tudjuk milyen okból és pontosan mikor kapta meg a káptalan az említett kiváltságokat, mindegyik IV. Lászlótól származik-e, s Károly Róbert csupán megerősítette azokat vagy ő maga is bővítette ezek körét. A kiváltságolás okáról sincs tudomásunk. Problémát jelent, hogy Pozsega megye a 13. század második felében királynői igazgatás alatt állt, így elsősorban közülük kellett volna kikerülni annak, aki a megyés ispán joghatósága alóli mentességet megadhatja. Persze elképzelhető, hogy a királynői kezdeményezés áll így is a dolog mögött, csak a nagyobb nyomaték kedvéért a királlyal állították ki az oklevelet.⁵⁶

Összegezve a 12. század második felében alapított, és a pozsegai főesperességgel összekapcsolt társaskáptalan patrocíniuma, egyházi joghatóság és prépostjainak pályafutása alapján nem sorolható a királyi egyházak közé, alapítóját 12–13. század fordulóján működő pécsi püspök egyikében kell keresnünk. Talán leginkább Kalán püspök vehető számításba, aki 1181 és 1183 között királyi kancellár, majd kancellári tevékenysége jutalmául elnyeri a pécsi püspökséget, melyet haláláig, 1218-ig vezet, közben 1190 és 1193 között Dalmácia és Horvátország kormányzója, 1205-ben pedig választott esztergomi érsek, a Bár-Kalán nemzetség tagja, s talán egyik névadója. Anyagi helyzetére jellemző, hogy jelentős összeget gyűjtött össze a már III. Béla tervezte kereszteshadjáratban való részvétel fedezésére.⁵⁷

A pozsegai káptalan tagjai

(Prosopographiai felsorolás)

Tyburcius prépost a pécsi káptalan 1217-ben kiadott hiteleshelyi oklevélnek tanúnévsorában bukkan fel.⁵⁸

Sempiternus cantor 1220–29 között kelt hiteleshelyi oklevél méltóságnévsorában az első helyen áll.⁵⁹

Toma dékán 1220–29 között kelt hiteleshelyi oklevél méltóságnévsorában szerepel.⁶⁰

Lőrinc órkanonok a fenti oklevél méltóságnévsorában szerepel.⁶¹

Ismeretlen nevű prépost 1233-ban Esztergomban a beregi egyezmény megerősítésénél.⁶²

J. prépost 1255-ben egy oklevél intitulatiojában említik.⁶³

Róbert cantor pápai subdiakonus, Bánca István prenestei bíboros püspök káplánja. Valószínűleg olasz származású és a bíboros közbenjárásával nyerte el pozsegai javadalmát, inkább csak a cantorság jövedelmeit élvezte, helyben lakására nincs utalás. 1264-ben Bánca István bíborostól megkapja a pécsi káptalanban a valkói főesperességet, amely Timót zágrábi püspökké választása után üresedett meg, s a pápa a bíboros adományozási körébe rendelte azt. IV. Orbán pápa erősítette meg a Rómában tartozkozó Róbertet új javadalmában. Bizonyosan ekkor lemondott pozsegai jövedelméről, bár erről nem történik említés.⁶⁴

Orbász prépost Bánca nembeli Péter fia, 1264 előtt lett pozsegai prépost, javadalmát bizonytalannal nagybátyjának István prenestei bíboros püspöknek köszönhetette. Taníttatásában is nagybátyja vállalt szerepet, aki az Árpád-korban még szokatlan módon Besenyő Mátyás személyében külön nevelőt alkalmazott fiatal unokaöccsei mellett. 1264-ben már a padovai egyetem tanulója. 1264-ben István bíborosra tekintettel, akit a pápa Orbász patrónusának nevez, a pasztorális feladatoktól mentes Susul-i Szent Kereszt, és az Esztergomban lévő Mária-Magdolna egyházakat Orbásznak adományozta,⁶⁵ ugyanebben az évben a pápa Orbász javadalmait még egy megüresedő padovai kanonoksággal is megtoldotta,⁶⁶ és ezt a javadalmát hazatérte után, 1282-ben is megtartotta.⁶⁷ Orbász 1268-ban már a bolognai egyetem diákja, ahol mellette István bíborosnak még három unokaöccse, 1263-tól István, mint pozsonyi prépost, továbbá Károly esztergomi kanonok tanult. Istvánt 1266-ban kalocsai érsekké választották. Orbász 1268-ban különböző kölcsönügyekben szerepel, 1269-ben egy glosszáiban is csaknem teljes Digesztia kötetet vásárolt 90 libráért.⁶⁸ Az 1270-es évek végén térhetett vissza Magyarországra. 1283-ban testvérével, Tamással elcserélik Lodomér esztergomi érsekkel részint Bars, részint Esztergom megyében fekvő Farnad birtokukat a saskői uradalom egy részéért.⁶⁹ Orbász 1280 végén Erzsébet anyakirályné kancellárja lesz, s kancellárként szerepel 1286-ig.⁷⁰ Egyéb címei mellett pápai káplán is. Bolognából mint a római jog doktora tért vissza, ilyen fokozatot rajta kívül az Árpád-korban csak Jakab prenestei püspök, pápai legátus kíséretéhez tartozó Cognoscens esztergomi kanonok, illetve a 13. század második felében Orbász bolognai tanulóútja, Pál esztergomi főesperes, majd veszprémi, később esztergomi prépost, végül pécsi püspök szerzett, 1268-ban pedig Tamás nevezi magát doktor legumnak.⁷¹ Valószínűleg Orbászt korai halála akadályozta meg abban, hogy tanulóútjaihoz hasonlóan nem nyert el magasabb egyházi méltóságot. Életrajzának rekonstruál-

ható elemei bizonyítják, hogy nagyrészt Pozsegán kívül tartozkodhatott Orbász prépost.

Sebestyén cantor 1268-ban Lőrinc nádor és somogyi ispán protonotáriusa. Pozsegai cantorsága mellett a székesfehérvári társaskáptalanban is élvez egy kanonoki javadalmat. Inkább a nádor kíséretében tartózkodott, mint javadalmi székhelyén.⁷²

Demeter kanonok 1268-ban Bolognaban egy teljes, jegyzetekkel ellátott Decretalest másoltat magának, így a bolognai egyetemen valószínűleg kanonjogot tanult.⁷³

Natus órkanonok 1281-ben egy hiteleshelyi ügyben egy Valkó megyei birtokost képvisel a káptalan előtt.⁷⁴

Lőrinc prépost 1278-ban testvérének, Berky-i Mihály comes fiának hűséges szolgálatai jutalmául IV. László neki adományozza a királyi fegyvernökök Erd nevű Pest megyei lakatlan földjét, az adományt III. András 1291-ben Tamásnak az osztrákok elleni háborúban nyújtott szolgálatai miatt megerősíti.⁷⁵ Lőrinc 1288–90 között Erzsébet anyakirályné utolsó kancellárja.⁷⁶ 1292-ben Péter pozsegai kanonoknak és testvérének, Zahnak adományozza a káptalan vásárolt földjének egy részét curiául (pro curia) évi adó fizetése ellenében.⁷⁷ 1308-ban egy jegyajándék és dossal kapcsolatos ügyben adott ki oklevelet.⁷⁸ Utoljára 1311-ben egy hamis oklevélben szerepel.⁷⁹ Lőrinc középbirtokosi származású lehetett, pályájában nagy szerepe volt testvérének a király kíséretében szerzett érdemeinek is. Ő szervezte meg a pécsi káptalan olvasókanonokságának mintájára a lector méltóságot Pozsegán.⁸⁰

Péter kanonok 1292-ben szolgálataiért Lőrinc prépost neki és testvérének, Farkas fia Zahnak adja a káptalan Adriánfalva vásárolt birtokának egy darabját curiának, amely fejében évenként pünkösdkor egy fertót tartoznak fizetni a pozsegai prépostoknak. Az adomány úgy tűnik, hogy a káptalan beleegyezése nélkül történt, mert 1299-ben a káptalan a korábbi oklevelet nem említve újból Zahnak adja a nevezett földet, de az évi egy fertót most már a káptalannak tartozik megfizetni a comesnek titulált Zah. Az oklevél Péter kanonok már nem említi. Péter bizonyosan egy Pozsega megyei kisbirtokos családból származhatott, akiknek még curiájuk sem volt. Testvére, Zah az ő közbenjárása révén kerülhetett be az egyház prediálisai közé.⁸¹

Theophil (Puer dictus) olvasókanonok az első lectora a pozsegai káptalannak 1299 és 1302 decembere között említik ebben a javadalmában.⁸² Tehophil azonban keveset tartózkodhatott a káptalan székhelyén, mert Domonkos zágrábi lectort felváltva Mihály zágrábi püspök protonotariusaként 1300-ban Csázmán,⁸³ 1301-ben Zágrábban,⁸⁴ 1302-ben újra Csázmán keltez okleveleket.⁸⁵ A zágrábi püspök általa vezetett fejlett kancelláriájában legalább két notarius, János klerikus és Tamás klerikus dolgozott, bizonyosan Theophil familiárisaként. Theophil megszerezte Ricardus de Pofis formuláskönyvét, s a pozsegai káptalanra vonatkozó oklevelekkel bővítette.⁸⁶ 1303-ban Mihály zágrábi püspök esztergomi érsekké választása után ő is átkerül Esztergomba, ahol a székeskáptalan prépostja lesz. 1303 végén 1304 elején ő ment érseke nevében Rómába, hogy átvegye a palliumot.⁸⁷ Az utóbbi tisztséget 1335-ig töltötte be. 1326-ban Károly Róbert spalatói érseknek ajánlja, de XXII. János pápa előzőleg már betöltötte a javadalmat, kárpótlásul viszont több Pozsony megyei falu tizedének a negyedét kapta meg Theophil.⁸⁸

Esztergomi préposti pecsége egyik első emléke azon pecsétípusnak, melyen a tulajdonos térdelő alakját is rávésték.⁸⁹ Elképzelhető, hogy római tartózkodása alatt vésette az új pecsétnyomóját. Vélhetően Theophil külföldön, valamelyik itáliai egyetemen szerezte műveltségét.

Demeter olvasókanonok 1305-ben és 1306-ban szerepel az oklevelekben, de valószínű, hogy 1303-tól már ő irányítja a hiteleshelyi tevékenységet Pozsegán.⁹⁰

Mihály cantor 1308-ban káptalani kiküldöttként szerepel.⁹¹

István kanonok 1308-ban káptalani kiküldött Mihály cantorral.⁹²

Demeter cantor 1311-re keltezett hamis oklevélben szerepel.⁹³

Máté órkanonok 1311-es hamis oklevélben fordul csak elő.⁹⁴

Jakab succentor 1329-ben hiteleshelyi bizonyságként említik, mint kóruspapot.⁹⁵

Péter olvasókanonok 1326 és 1332 között töltötte be a javadalmat. 1332-ben lectorsága és egyéb jövedelmei után 1 márka és 2 kis garas pápai tizedet fizetett.⁹⁶

János órkanonok 1329-ben és 1330-ban hiteleshelyi kiküldöttként szerepel.⁹⁷

Mihály prépost 1330 november elején a possadai csatában hunyt el.⁹⁸

Dethinarius kanonok 1322-31 között váci éneklőkanonok,⁹⁹ 1331-ben a pozsegai káptalan hiteleshelyi kiküldöttje.¹⁰⁰ 1332-ben 1/2 verőcei márka, 1333-ban 100 báni dénár pápai tizedet fizetett.¹⁰¹

Miklós kanonok 1332-ben 1/2 verőcei márka, 1335-ben mint notarius 16 garas pápai tizedet fizetett.¹⁰²

Bertalan pap a káptalan székhelyén lévő Szent János egyház papja, s 1332-ben 30 báni dénárt, 1334-ben pedig 8 báni dénárt fizetett.¹⁰³

János pap a Szent Péter egyház alsópapságához tartozott, s 1332-ben 12 dénárt fizetett pápai tizedként.¹⁰⁴

György kanonok 1332-ben 1/2 márka, 1335-ben 15 garas pápai tizedet fizetett.¹⁰⁵

Demeter kanonok 1332-ben 1/2 márkát, 1333-ban 2 pensa báni dénárt fizetett pápai tizedként, 1335-ben altizedszedőként az elmaradt három adófizetés után 14 pensa báni dénárt és még 20 báni dénárt fizetett, de egy bizonyos összeggel továbbra is tartozott.¹⁰⁶

András kanonok 1332-ben 20 garast és 10 verőcei báni dénár, 1333-ban 100 báni dénár, 1335-ben pedig 15 garas pápai tizedet fizetett.¹⁰⁷ Talán azonos az 1349-ben hiteleshelyi kiküldöttként szereplő András mesterrel.¹⁰⁸

Torkos Miklós kanonok 1332-ben 1/2 verőcei márka, 1333-ban 84 báni dénár, 1335-ben 13 garas pápai tizedet fizetett.¹⁰⁹

Istennete Miklós kanonok 1333-ban 1/2 márka, 1335-ben 14 garas pápai tizedet fizetett.¹¹⁰

Péter cantor 1332 és 1339 között kilenc alkalommal szerepel hiteleshelyi kiküldöttként.¹¹¹ 1333-ban cantorsága és kanonoksága után 1 1/2 márka, 1333-ban 51 királyi garast és Henrik fiai által vert báni dénárból 7 pensa, 1335-ben pedig 4 pensa báni dénárt fizetett. 1333-ban a káptalanért újabb 1/2 márkát fizetett.¹¹² Talán azonos a gradistyei Szent Miklós egyház papjával, aki 1332-ben 20 báni dénárt fizetett. „Petrus sacerdos cantoribus de S. Nicolao de Grastischa.”¹¹³

Márton őrkanonok 1332-ben Henrik fiainak báni dénárjából 5 pensát, 1332-ben 50 garast fizet pápai tizedként.¹¹⁴

István kanonok a herduci Szent Király egyház plébánosa is egyben, 1332-ben kanonoksága után 3 fertő pápai tizedet fizetett.¹¹⁵

Pyzar Miklós kanonok 1333-ban 31 garas pápai tizedet fizetett, noha nem nevezik kanonoknak, de magas jövedelme, magister címe bizonyossá teszi, hogy a pozsegai Szent Péter egyházhoz tartozó és elsőnek fizető Miklóst inkább a kanonokok közé sorolhatjuk, mintsem az alsópapsághoz.¹¹⁶

András prépost (Olvir dictus) 1333-ban Szent András apostol ünnepén 4 márka pápai tizedet fizetett, 1334-ben Szent György mártír ünnepén először 3 márkát, később újabb 3 budai márkát fizetett. Figyelemre méltó, hogy két alkalommal nem a pozsgai főesperesség plébánosaival, hanem először a regölyi és a tolnai főesperesség papjaival, másodszer pedig a baranyai és a pécsi székesegyházi főesperességek plébánosaival együtt fizetette a tizedet. A tizedszedés időpontjában tehát nem tartózkodott Pozsegán, talán Tolnából származhatott, s családi birtokain időzhetett.¹¹⁷ Valószínűleg ez az oka annak is, hogy 1341 előtt javadalmat cserélt Benedek fia András tolnai főesperessel. A pozsegai prépostságot azonban végül nem neki, hanem Károly Róbertnek adta át.¹¹⁸

János olvasókanonokot 1337 márciusában egy hiteleshelyi oklevél zárórésze említi.¹¹⁹

Mihály olvasókanonok 1338-ban egy hiteleshelyi kiadvány *damus per manus* formulájában szerepel.¹²⁰

János aléneklő 1341-ben két ízben hiteleshelyi kiküldött.¹²¹

Benedek fia András prépost 1333-ban a pécsi székesegyházban lévő tolnai főesperesi javadalmat szerezte meg, amelyet 1340 körül elcserél Olvir dictus András pozsegai préposttal,¹²² azonban a javadalmat nem tudja elfoglalni, mert Olvir András haláláig megtartotta azt, élete végén pedig Károly Róbertnek adta át. Benedek fia András az ügyben XII. Benedek pápához fordult, aki neki ítélte a javadalmat.¹²³ Az 1340-es évek elején úgy látszik sikerül elfoglalnia a prépostságot. 1347-ben VI. Kelemen pápa László fia Péter johannitának, a glagonichai prépostság rectorának ügyében a pécsi püspök és a hockói apát mellett delegált bírónak nevezte ki.¹²⁴ András prépost, mint a rudinai apátság kegyura, pert indított 1347-ben a monostor apátja ellen, mert az az ő beleegyezése nélkül adományozott el évi járadék fejében az egyházhoz tartozó birtokokat. Pál országbíró vizsgálata a prépostnak igazat adva kiderítette, hogy András a rudinai apátság kegyura, és azt ősei építették.¹²⁵ Az 1250-ben felbukkanó monostort¹²⁶ valószínűleg a Borics nem tagjai alapították,¹²⁷ 1270-ben Ocholinus fiai János és Péter, valamint Romanus az apátság kegyurai,¹²⁸ a nevezett személyek azonban nem szerepelnek a Borics nem Karácsonyi János által összeállított családfáján.¹²⁹ Benedek fia András kétségtelenül egy délvidéki család leszármazottja, így javadalomcseréje is érthető. Rokonságban, de legalább is szoros kapcsolatban lehetett a Valkó megyéből származó Garaiakkal, mert Garai János volt pécsi kisprépost miután veszprémi püspök és királynéi kancellár lett, András tette meg alkancellárjának, noha akkor már jobbára a veszprémi prépostok töltötték be azt.¹³⁰ János püspök hosszabb ideig külföldön tartózkodott, így a kancellária irányítása teljes egészében András vezetése alá került, ami különösen nagy feladatot jelenthetett, ismerve Erzsébet királynénak I. Lajos fiatal korában betöltött kormány-

zati szerepét. 1347-ben Telegdi Csanád esztergomi érsek előtt Balázs főesperessel és a kápolnaispán helyettesével együtt képviseli egy perben János veszprémi püspököt.¹³¹ András röviddel 1353 előtt hunyt el.

Pozsegai Miklós kanonok 1340-ben Avignonban tartózkodik több más magyar klerikussal együtt, amikor Welislaus báta apát visszavonta Sigfried garamszentbenedeki apát ellen emelt vádjait.¹³²

Péter fia János kanonok Gilétfi Miklós nádor László fiával, akinek kísérfője és tanítója volt, 1342-ben Avignonban él mint János portói bíboros káplánja. Ekkor már a pozsegai káptalan kanonokja, és a pécsi káptalanban is prebendát szerzett. 1344-ben aszuági főesperes és erdélyi kanonok, de ebben az időben már nem említik pozsegai kanonokságát. 1345-ben az esztergomi káptalanban is javadalmat kap, 1346-ban főesperességét a pécsi lectorsággal cseréli fel. Valkó megyéből származott, családjának a pázmáni templom volt a temetkező helye, az egyház egyik kápolniját a Boldogságos Szűz tiszteletére ő építtette, amelynek 1345-ben búcsút is kért.¹³³

Aradi Péter olvasókanonok 1330-ban, mint a pécsi káptalan kanonokját, hiteleshelyi kiküldetésben találjuk. Pécsi káptalanbeli tekintélyét mutatja, hogy 1343-ban dékánnak választották.¹³⁴ 1345-ben már mint a pozsegai káptalan lectora szerepel, ezt a javadalmát valószínűleg élete végéig tölti be. Utoljára 1352-ben találkozunk nevével a hiteleshelyi oklevelek zárórészeiben.¹³⁵ Pozsegai javadalmának megszerzésében bizonyosan a pécsi püspöknek lehetett nagy szerepe, aki így akarta a régi megbízható klerikusát jutalmazni. Neve alapján nem a pécsi egyházmegyéből, hanem a távoli Aradról származhatott.

János fia Balázs kanonok a pécsi egyházmegyéből származott, Garai János volt pécsi kisprépost, majd veszprémi püspök familiárisai közé tartozott, 1347-ben János püspök ajánlatára nevezte ki a pápa pozsegai kanonokká. Továbbra is Garai kíséretében élhetett, mert 1351-ben a püspök budai főesperessé tette. 1358-ban Gilétfi László veszprémi püspök, püspökké választásának előmozdításában vállalt szerepéért Balázst egy pécsi kanonokságra terjeszti fel, aki ebben az időben Veszprémben élve is élvezi pozsegai prebendájának jövedelmét. Balázs nagyon szép kort élt meg, mert 1412-ben még pereskedik a budai főesperesség és egy székesfehérvári kanonoki javadalom miatt.¹³⁶

Máté fia Kozma kanonok 1348-ban Büki István kalocsai érsek, volt pécsi prépost kérésére neveztek ki a pozsegai származású Kozmát kanonokká.¹³⁷ 1350-ben mint a káptalan notariusát hiteleshelyi kiküldetésben találjuk.¹³⁸

Csázmái Péter cantor 1351-ben halálával megüresedett javadalmát említik.¹³⁹

Csázmái Péter fia Mátyás cantor 1351-ben Jegerndorfi Pál kérvényére nyerte el a javadalmat. A supplicatio említi, hogy a pozsegai éneklókanonokságot már Csázmái Péter életében pápai adományozásra tartották fent.¹⁴⁰ Mindkét cantor neve alapján a Pozsegához közeli, de már a zágrábi egyházmegyéhez tartozó mezővárosból származott. Meg kell azonban jegyezni, hogy Békefi R. Mátyást kassainak említi.¹⁴¹

László fia János kanonok 1353-ban hiteleshelyi bizonyoságként szerepel.¹⁴²

Miklós iskolamester (scholasticus) hiteleshelyi kiküldetésben vesz részt, valószínűleg a káptalan alsópapságához tartozott, mert nem említik, hogy kanonok lenne, holott ezt következetesen mindig kiteszik, ha javadalommal rendelkező személyt küldenek ki.¹⁴³

Montiloi Péter prépost 1352-ben Miklós pécsi püspök saját adományozási körében mondvá a préposti javadalmat, a pozsegai prépostságot jogban jártas (in iure perito) káplánjának és familiárisának (servitori suo) adta, s supplicatioval a pápa megerősítését is megszerezte.¹⁴⁴ Péter már 1352 előtt pécsi kanonok volt, s ebben az évben Guillelmus Judicis bíboros, VI. Kelemen pápa unokaöccse és tanácsadója, akinek egyszerre 14 javadalma volt Magyarországon, Pétert „dilectis suis familiaribus” személyek között említve saját korábbi zágrábi kanonokságát kérte neki. Péter 1353-ban a dömösi társaskáptalan éneklőkanonokságát is betöltötte, de pozsegai javadalma érdekében az utóbbiról lemondott.¹⁴⁵ Péter gazdagságát mutatja, hogy egy bizonyos Remondus mester személyében saját káplánt is tart. Miklós pécsi püspök szolgálata mellett Vilmos bíborossal is fennmarad a kapcsolata.¹⁴⁶ Péter előneve alapján olasz vagy francia származású lehetett, aki a bíboros magyarországi javadalmaival kapcsolatos ügyek intézésére érkeztetett az országba. Püspöki káplánsága mutatja, hogy inkább Miklós püspök környezetében tartózkodhatott, pozsegai javadalmát egyszerűen mint sine cura jövedelmet kezelhette.

Jegyzet

1. A káptalan az 1220-as évektől hiteleshelyként működött. A közhitelű oklevéladással jelen dolgozatunkban nem foglalkozunk, azt külön tanulmányban mutatjuk majd be.
2. „Actum est hoc anno Dominice Incarnationis M^o CC^o decimo septimo, indictione quinta, epacta XI. concurrente sexto. Domino ac patre nostro Calano Quinqueecclesiensi kathedre feliciter presidente, Tyburcio preposito de Posoga existente, Lodomerio preposito Sancti Johannis et archydiacono de Baranya, Michaele hospitali magistro, Laruencio cantore, Johanne archydiacono de Marchia, Jacobo archydiacono de Walko, Johanne archydiacono de Regun, Georgio custode.” Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár IX. Pest 1871. 153–4. továbbiakban AUO.
3. A pécsi egyházmegye határaitól Ortvy T.: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I. Bp. 1891. 218–234. a továbbiakban Ortvy 1891., Szentpétery I.: Szent István király pécsvárad és pécsi alapítólevele. Bp. 1918. 43–6.
4. Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1987³ 254–5., a továbbiakban ÁMF., Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 296–7., a továbbiakban Kristó Vármegyék.
5. Kniezsa I.: Magyarország népei a XI-ik században. in: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. szerk. Serédi J. Bp. 1938. 432–3.
6. ÁMF. I. 254–5., Kristó Vármegyék 296–8.
7. András herceg pozsegai vadászkalandjára AUO. XI. 107.
8. F. Hervay: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria, Roma 1984. 101., a továbbiakban Hervay Repertorium
9. Kristó Vármegyék 296.
10. A pozsegai főesperesség területének kirajzolása Ortvy 1891. 268–72., ÁMF. I. 251., Kristó Vármegyék 295–6.

11. Werminghoff: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. Leipzig-Berlin 1913² 151–2.
12. Györfly Gy.: Becket Tamás és Magyarország. in: *Filológiai Közlöny* 16 (1970) 156-7.
13. Pécs Keresztelő Szent János társaskáptalan 1217. A.U.O. XI. 153–4., Veszprém Minden-szentek káptalan Gutheil J.: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979² 124., Csanád Szent Üdvözítő Juhász K.: A csanádi püspökség története (1243–1357). Makó 1933. 94.
14. Csázma II. István zágrábi püspök alapította 1232-ben I. B. Tkalčić: Monumenta histo-rica episcopatus Zagrabienensis I. Zagrabiae 1873. 68–9., a továbbiakban Mon. Hist. Ep. Zagr., Itebő Balics L.: A római katolikus egyház története Magyarországon. 2/2 Bp. 1890. 60., a továbbiakban Balics L., A. Theiner: Vatera monumenta historica Hun-gariam sacram illustrantia I. Romae 1859. 22., a továbbiakban Theiner I., Hanta pré-positjai veszprémi kanonokok voltak, így alapítóját esetleg a veszprémi püspökök között kell keresni.
15. Zumber (Knauz N.): A pozsonyi prépostság in: *Új Magyar Sion* 11 (1880) 252–5., a to-vábbiakban Zumber; Balics L. 1890. 72. szerint a pozsonyi prépostságot a Csukár család alapította, hasonló véleményen van Karácsonyi J.: Mindig a magyar király nevezte ki a főpapokat? in: *Történelmi Hazugságok* Bp. 1890. 744.; Bedy V. A felsőörsi prépostság története 13–4., és Erdei F.–Tóth S.: Felsőörsi prépostsági templom helyreállítása. (Hely-reállított műemlékeink 20.) Bp. 1966. 3–4. szerint a felsőörsi társaskáptalant a Rátót nembeli Őrsi Miske család egy tagja alapította a 13. század első negyedében.
16. Balics L. 1890. 71.
17. Berthold 1206–18 között volt kalocsai érsek. Winkler P.: A kalocsai és bácsi érsekség. Kalocsa 1926. 54.
18. Kamjó G.: Kálmán herceg 1208–1241. in: *Katolikus Szemle* 9 (1895) 416., Kristó Gy.: Kán László és Erdély. in: *Valóság* 1978/11. 84., Magyarország történeti kronológiája I. szerk. Benda K. Bp. 1981. 138.
19. A káptalan Pozsegaszentpéter környéki birtokai ismertek T. Smiciklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. VII. Zágráb 1909. 84–5., a továbbiakban Sm.
20. Tiszteletére alapította III. Béla a szebeni prépostságot. Pauler Gy: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1893. 443.
21. A püspökségek alapításának ösztönzői az investitúra harc előtt a királyok, így a patrocínium kiválasztásában is nagy szerepük volt.
22. A királyok és a hercegek által a 13. század elejéig alapított egyházak listáját még nem állították össze, ezért felsorolásunk bizonyosan nem lesz teljes, de az egyes szentek kultuszának intenzitását tükrözi. Püspökségek patrocíniumai: Esztergom Szent Adalbert, Veszprém Szent Mihály, Győr Szűz Mária, Pécs Szent Péter, Kalocsa Szent Pál, Eger Szent János evangélista, Erdély Szent Mihály, Csanád Szent György, Vác Szűz Mária, Várad Szűz Mária, Zágráb Szent István király, Nyitra Szent Emmeram; Bencés kolostorok: Pannonhalma Szent Márton, Zalavár Szent Adorján, Bakonybél Szent Móric, Pécsvárad Szűz Mária, Zobor Szent Ipoly, Somlyóvásárhely Szent Lambert, Tihany Szent Ányos, Szekszárd Szent Salvator, Garamszentbenedek Szent Benedek, Szentjobb Szent Jobb, Kolozsmonostor Szűz Mária, Somogyvár Szent Egyed, Bata Szent Mihály, Meszes Antióchiai Szent Margit; Permontreiek: Váradhegyfok Szent István protomártír, Jászó Keresztelő Szent János, Margitsziget Szent Mihály; Ciszterciek: Cikádor, Egres, Zirc, Szentgotthárd, Pilis és Pásztó mind Szűz Mária; Társaskáptalanok: Székesfehérvár Szűz Mária, Buda Szent Péter, Titel Szent Sapientia, Pozsony Szent Márton (van olyan vélemény, amely szerint Szent Üdvözítő volt a káptalan patrocíniuma a 15. századig Zumber 254.), Dömös Antióchiai Szent Margit, Vasvár Szent Mihály, Arad Szent Már-ton, Szepes Szent Márton, Szeben Szent László, Hájszentlőrinc Szent Lőrinc, Eszter-gomban Becket Szent Tamás. Az exempt, közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó, s így gyaníthatóan királyi alapítású plébániák figyelembevételétől el kell tekintenünk,

- mert ezek első felsorolása csak a 14. század végéről maradt fent. IX. Bonifác 1389. november 14.-én, 1400. május 1.-én, II. Pius 1464. június 12.-én kelt okelvelében és az 1397-es esztergomi canonica visitatio sorolja fel őket. Gárdonyi A.: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. in: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. szerk. Domanovszky S. 164–8.
23. A ciszterci monostorokat a nagykáptalani előírásoknak megfelelően Szűz Mária oltalmába ajánlották. A Mária-kultusz a premontreieknél is erős volt. A Boldogságos Szűz mellett a rendben a Premontre-völgyben talált elhagyott kápolna védőszentjének Keresztelő Szent János tisztelete is jelentős volt. Bodnár R.: Szent Norbert. in: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800. évfordulójára, Gödöllő 1934.
 24. *Scriptores rerum Hungaricarum* I. ed. E. Szentpétery Bp. 1937. 313., továbbiakban SRH.
 25. A szentkultusz az egész középkoron át hatást gyakorolt a személynévadásra, de csak a tridenti zsinat óta volt kötelező valamely szentnek a nevét fölvenni a keresztségben, akit ezután a megkeresztelt védőszentjének is tekintett. Szabó J. Gy.: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. in: *Tanulmányok Gyöngyösről*. szerk. Havassy P. és Kecskés P. Gyöngyös 1984. 74–5., a továbbiakban Szabó 1984.
 26. SRH. I. 343.
 27. Az apátságot Szent Egyed mellett Szent Péter és Pál tulajdonába is adták. Györffy Gy.: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095). in: *Történelmi Szemle* 1977. 554., Magyar K.: A korai magyar egyházszerzés történetéről. A somogyvári apátság Szent Péter titulusa. in: *Vigília* 41 (1976) 381–5., Királyi alapítású Szent Péter egyház volt talán a váci Szent Péter kápolna, amelyet a krónika szerint Géza herceg királlyá koronázása után a mogyoródi csata előtti látomás színhelyén épített fel. SRH. I. 395. A dunaföldvári bencés apátság 14. századi Szent Péter patrocíniumát kell még megemlítenünk. A hagyomány II. Béla alapításának tartja a földvári egyházat, aki felesége emlékére Szent Ilona tiszteletére szenteltette föl templomát. A 12–13. század fordulóján a monostor jogállása körül vita robbant ki Kalán pécsi püspök és az apát között, az utóbbi exemptnek, közvetlenül az érsek alá tartozónak mondta kolostorát. A vita eredményéről nincs tudomásunk, de 1397-ben a földvári apátságot is az érsekség alá tartozó egyházak között említették. Így gyanítható a királyi alapítás, problémát jelent azonban az esetleges patrocíniumváltás és a Péter titulus késői felbukkanása. Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 167–8., a továbbiakban Sörös 1912.
 28. Szabó 1984. 65–7. szerint az egri püspök nem törekedett arra, hogy az egyházmegye patronusát Szent János evangélistát a vidéki templomok védőszentjeinek ajánlják. A veszprémi püspökség Zala megyei patrocíniumainak vizsgálata nyomán ezzel ellentétes véleményen van viszont Valter I.: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt 1985. 45–6.
 29. A prépostság a 13. század elején kapja meg a pápától az engedélyt, hogy a városba költözzön. G. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae* II. Budae 1829. 430–1., a továbbiakban F.
 30. Magyarország története tíz kötetben V2. szerk. Székely Gy. Bp. 1984. 975. a vonatkozó rész Kristó Gy. munkája, a továbbiakban Magyarország tört. V2., Jankovich-Bésan Dénes: Békés megye kialakulása a történeti és régészeti adatok alapján. Bölcsészdoktori értekezés (kézirat) Bp. 1978. 83.
 31. Sill F.: A vasvár–szombathelyi székeskáptalan történetének vázlatja. in: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szombathely. 1977. 173.
 32. Érdújhelyi M.: *A titeli káptalan története*. Zombor 1895. 23–7.
 33. Körmendy A.: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. *A Szepesség példája*. in: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. szerk. Fügedi E. Bp. 1986. 141.
 34. Györffy Gy.: *Budapest története az Árpád-korban*. in: *Budapest története I.* szerk. Gevehich L. Bp. 1975. 268.

35. A plébániatemplom jelentőségét mutatja, hogy a pozsegai főesperességben papja fizette a legmagasabb pápai tizedet, 1332-ben 1/2 márkát, 1333-ban 100, majd 1335-ben 50 báni dénárt. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I. Bp. 1885. 240., 272–3., 315., a továbbiakban Vat. VI.
36. 1276-ban már éltek ferencesek itt. Karácsonyi J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I. Bp. 1922. 228. a továbbiakban Karácsonyi 1922., 1305. Sm. VIII. 107.
37. Mezey L.: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. in: Székesfehérvár évszázadai 2. szerk. Kralovánszky A. Székesfehérvár 1972. 26–7.
38. AUO. XI. 154.
39. Bónis Gy.: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. in: Filológiai Közöny 4 (1958) 193., a továbbiakban Bónis 1958.
40. Sm. IX. 543–544., Mályus E.: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958. 68–70.
41. Bossányi Á.: Regesta supplicationum II. Bp. 1918. 261., a továbbiakban Bossányi II.
42. Csizmadia A.: A magyar felsőoktatás kezdetei. in: Csizmadia A.: Jogi emlékek és hagyományok. Bp. 1981. 26., Josephus Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum II. Posonii 1782. 333–334., a továbbiakban Koller.
43. Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. közli Kollányi F. in: Történelmi Tár (új folyam) II (1901) 243., a továbbiakban Visitatio
44. Fejérpataky L.: A királyi kancellárai az Árpádok korában Bp. 1885. 86–144., a továbbiakban Fejérpataky, és Szentpétery 1930.
45. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Bp. 1899² 123.
46. SRH. I. 499.
47. Theiner I. 642., Kollányi F.: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Bp. 1906. 106., a továbbiakban Kollányi F.: Kegyúri jog.
48. Károly Róbert emlékezete. szerk. Kristó Gy. és Makk F. Bp. 1988. 34–36.
49. Az Árpád-korban az uralkodók arra törekedtek, hogy a királyi egyházak kegyurasága a dinasztia kezében maradjon, és csak kivételes esetben tartották megengedhetőnek, hogy az ilyen egyházak kegyuraságát alattvalóknak adományozzák. Kollányi F.: Kegyúri jog 114–5.
50. Az óbudai királyi társaskáptalan példája: 1189-ben III. Béla Óbudán tölti a karácsonyt, s ott fogadja Magyarországon átvonuló kereszteseket. Ansbertus-féle Historia in: Kristó Gy.–Makk F.: III. Béla emlékezete Bp. 1981. 81. (magyar fordítás). Kumorovitz L. Bernát mutatta ki, hogy a 13. század elején nagyböjti időben Óbudán tartózkodott a király. Kumorovitz L. B.: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. in: Tanulmányok Budapest múltjából XVIII (1971) 15–29., Rogerius tudósítása is megerősíti ezt. SRH. II. 561.
51. Glaser L.: A Dunántúl középkori úthálózata. in: Századok 63–64 (1929–1930) 141.
52. Ráth K.: A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr 1861. 49. és 66., Sebestyén B.: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. 1938. 35. és 42., Pór A.: Boleszló herceg esztergomi érsek. Eszergom 1900. 17., a továbbiakban Pór 1900.
53. Fejérpataky 50. és 123–4.
54. 1263 előtt IV. Béla feleségének adományozta Pozsega megyét, Theiner I. 254.

55. Kun Erzsébet Szlavónia, Macsó és Bosznia hercegnője címet viselte. Gárdonyi A.: A magyar királynék udvari kancelláriája az Anjouk alatt. Turul 33 (1915) 67., a továbbiakban Gárdonyi 1915.
56. F. VIII/7. 158–9. Az oklevelekre Fejér György okmánytárán kívül más utalás nincs, ezért csak fenntartással tudjuk kezelni, s nem tekintjük érvnek a pozsegai káptalan kegyuraságának eldöntésénél.
57. Karácsonyi J.: A pusztaszeri monostor kegyurai. Bp. 1897. 12–7., Magyarország története I/2. 1249–50, Kristó Gy.: Feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 47., a továbbiakban Kristó 1979., ifj. Horváth J.: Calanus püspök és a Vita Attilae. Bp. 1941. passim.
58. AUO. XI. 154.
59. Hazai okmánytár VIII. 18., a továbbiakban H.
60. H. VIII. 18.
61. H. VIII. 18.
62. Theiner I. 119.
63. Sm. IV. 618.
64. Theiner I. 258–60., AUO. III. 79–80.
65. Theiner I. 251–2. és 267., Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Ed. F. Knauz. Strigonii 1874. 499., a továbbiakban M. S.
66. F. IV.3. 229–31.
67. H. VI. 273.
68. Veress E.: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és íratai 1221–1864. Bp. 1941.2–15., a továbbiakban Veress 1941.
69. M. S. II. 171–73.
70. Fejérpataký 51. és 123–4., H. VI. 273., H. VIII. 234–5.
71. Veress 1941. 391., Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 25–8., Pór A.: Adatok a bolognai és paduai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról. in: Századok 31 (1897) 781., Szűcs J.: A kereszténység belső politikuma. IV. Béla és az egyház. in: Történeti Szemle 1978. 176.
72. AUO. III. 185–192., AUO. VIII. 206., H. VIII. 116.
73. Veress 1941. 7.
74. Sm. VI. 398.
75. RA. 2872., RA. 3818.
76. Fejérpataký 124., AUO. IV. 312., IX: 524., AUO. XII. 487.
77. Sm. VII. 84–5.
78. A. I. 157–8.
79. A. I. 241–5.
80. Bónis 1958. 193.
81. Sm. VII. 84–5., Sm. VII. 345–6.
82. Sm. VII. 346., Sm. VII. 384., D1. 1616., Sm. VIII. 39–41.
83. Domokos által kiadott utolsó oklevél 1299. március 12-én kelt, Sm. VII. 359–60.; Theophil első ránk maradt oklevele pedig 1300 március 6-án, Sm. VII. 370–1.

84. Sm. VIII. 9.
85. Sm. VIII. 33–4. és 39–41.
86. Bónis 1958. 179–180.
87. Anjou-kori oklevéltár I. Bp.–Szeged 1990. 286.
88. Kollányi F.: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 30–1., Pór 1900. 6. és 19.
89. A középkori Magyarország főpapi pecsétjei. Szerk: Bodor I. Bp. 1984. 63.
90. Sm. VIII. 107., 112. és D1. 86978.
91. Anjou-kori okmánytár I. Bp. 1878. 157–8., a továbbiakban A.
92. A. I. 157–8.
93. A. I. 241–5.
94. A. I. 241–5.
95. Sm. IX. 474.
96. M. S. III. 73., A. II. 368., Sm. IX. 475., Vat. VI. 240.
97. M. S. III. 153., Sm. IX. 505–6.
98. SRH. I. 499.
99. Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 142., a továbbiakban Békefi 1910.
100. D1. 33578.
101. Vat VI. 240. és 268.
102. Vat VI. 240. és 314–5.
103. Vat VI. 240. és 268.
104. Vat VI. 240.
105. Vat VI. 240. és 314–5.
106. Vat VI. 240., 268. és 314–5.
107. Vat VI. 240., 268. és 314–5.
108. D1. 94076.
109. Vat VI. 240., 268. és 314–5.
110. Vat VI. 268. és 314–5.
111. D1. 99936–7., Df. 251996., Sm. X. 269–71., Sm. X. 509–11.
112. Vat VI. 240., 268 és 314–5.
113. Vat VI. 241.
114. Vat VI. 240. és 268.
115. Vat VI. 240.
116. Vat VI. 272–3.
117. Vat VI. 282., 288. és 294.
118. Timár Gy.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. Baranyai Levéltári Füzetek 16. Különnyomat a Baranyai Helytörténetírás 1981. c. kötetből. Pécs 1982. 40., a továbbiakban Timár 1982.

119. Sm. X. 307.
120. D1. 3166.
121. Sm. X. 633., Df. 256483.
122. Timár 1982. 40.
123. Theiner I. 641–2., Sm. X. 612–4.
124. Theiner I. 738.
125. Sm. XI. 508.–17.
126. RA. 927.
127. Sörös 1912. 351–2.
128. Sm. VI. 321–2.
129. Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 264.
130. Gárdonyi 1915. 73–4.
131. M. S. III. 651.
132. M. S. III. 368., A. IV. 34.
133. Bossányi I. 224–5.
134. Timár 1982. 42.
135. Df. 256483., D1. 3872., Df. 264724. és Sm. XII. 105.
136. Bossányi I. 244., Bossányi II. 338.
137. Bossányi I. 230.
138. Sm. XI. 616–7.
139. Bossányi I. 220.
140. Bossányi I. 220.
141. Békefi 1910. 216.
142. D1. 103283.
143. Sm. XII. 209.
144. Bossányi II. 261.
145. Bossányi I. 237., Békefi 1910. 214.
146. F. IX. 7. 123–4.

Kosztá, László: Die Mitglieder des Pozsegaer Kapitals bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts

In dem ersten Teil der Studie versucht der Autor, die Zeit der Gründung der weltlichen Propstei auf dem südlichen Ufer des Drava-Flusses zu ermitteln, beziehungsweise die gründende Person zu identifizieren. Aufgrund der Besiedlung des Komitates Pozsega wird die Gründungszeit des urkundlich erstmal in 1217 erwähnten Kapitals um die Ende des XII. Jahrhunderts festgestellt. Die gründende Person durfte – aufgrund des Patroziniums, der geographischen Lage, der spätrigen kirchlichen Obhut und der Relation zum König – ein bedeutender Geistliche der Diözese zu Fünfkirchen, höchstwahrscheinlich ihrer Bischof um die Jahrhundertwende, Diözösenbischof Kalán gewesen sein.

In dem zweiten Teil der Studie werden die Lebensläufe und die Karrieregeschichten der Propsten, der Würdenträger bzw. die der einfachen Kanonizes in chronologischen Reihenfolge aufgezählt. Eine besondere Achtung gilt dem mit Studienabschlüssen belegten kulturellen sowie wirtschaftlichen Stand der Kanonizes. Skizziert wird – durch die Quellen bedingt – ihre kirchliche und weltliche Kontakte außerhalb des Kapitals, ihre Abstammung und die Art und Weise, auf der sie in dem Kapital gekommen sind.

MARIE-MADELEINE DE POURQUERY

A PLÉBÁNIÁK ÉS A VÁROSI KÖRNYEZET

Plébániatemplomok a XIV. és XV. századi magyar városokban

A városfejlődés XII. és XIII. századi nekilendülése óta a plébániatemplomok jelentős számban megtalálhatók a nyugati kereszténység városaiban, s mennyiségi jelentőségük alig változott a középkor végéig. Ezek az épületek a városi terület egészen előfordulnak, s csak időnként figyelhető meg az adott templom előtörténetéből fakadó sajátos elhelyezkedés. A városi tájban nagyon fontos, de ugyanakkor nagyon egyenetlen szerepet tölt be a székesegyházakhoz (az épület nagyságrendjét tekintve véve) vagy az egyszerű plébániatemplomokhoz képest; a mindig tekintélyes kolostori épületekhez pedig még hozzáadódott a világi középületek növekvő konkurenciája (terjedelmes vásárcsarnokok, magas város-tornyok) a középkor utolsó két századában.

Így foglalhatjuk össze számos e témában készült tanulmány végkövetkeztetéseit, amelyeket nyugati példák alapján vontak le a plébániák hálózatának sűrűségére vonatkozóan; vizsgálták a plébániatemplomok elhelyezkedését és azt, hogy mennyire voltak láthatók a városi környezetben, vagyis azokat az elemeket vették nagytító alá, amelyek révén megbecsülhették ezeknek a templomoknak a jelentőségét a középkori városokban. Jóval kevesebb információval rendelkezünk a kissé keletebbre elhelyezkedő közép-kelet-európai városokról. Úgy tűnik, hogy a lengyel és a cseh városok nagyjából ugyanazt a fejlődést mutatják körülbelül egy évszázados késéssel. A magyar királyság városi plébániákról igen keveset tudunk, pedig a múltban nagyon elterjedtek voltak és világosan hierarchizált városi hálózattal rendelkeztek. Néhány városmonográfián kívül három jelentős tanulmány foglalkozik az egyházi alapításokkal, valamint Sopron, Szeged és Győr városának vallási életével (Házi Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*, Sopron, 1939; Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Budapest, 1975; Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*, Győr, 1939). De mindmáig egyszer sem tettek kísérletet a különböző magyar városok összehasonlítására, s nem vetették egybe azokat a legjobban elemzett nyugat-európai példákkal.

A kutatások hiányosságai valószínűleg a források ínségesen csekély számának tudhatók be. A legfontosabb dokumentumgyűjteményt a magyar plébániák földrajzi elhelyezkedéséről a pápai adószedők által az 1332–1337-es években készített tizedlajstornok jelentik.¹ Azonban egyik ilyen lajstrom² sem teljes, mivel kihagyják a legszegényebb templomokat (ezeknek tizedét azok a személyek vagy közösségek fizették, amelyekről függték), és a magyar királyság 14 egyházmegyéjéből csak 9-cel foglalkoztak. Helyenként a helységek (latinositott) nevei pedig megoldhatatlan azonosítási problémákat okoznak. Ezért sok a hiba

azokban a munkákban, amelyek e tizedlajstromok alapján felrajzolták a középkori magyar egyház körzeteinek térképét, mint pl. Ortway Tivadar a múlt század végén.³ Az annata lajstromok, amelyeket egy újabb publikáció⁴ tárt fel, a XV. század végéig található kiegészítő utalásokat szolgáltatnak a kutatás számára. Fennmaradt ugyan néhány főpapi levél vagy püspöki rendelet, amely plébániák alapítására hatalmazott fel; de ritkán található olyan adat, amely meghatározza a plébániák számát és behatárolja a hozzájuk tartozó területet. A magánoklevelek adnak időnként kiegészítő információkat: végrendeletek igazolják, hogy valamilyen egyén a városi plébániához tartozik; jogi dokumentum szól a plébánia jogaival kapcsolatos konfliktusról, stb. Nem léteznek ismereteink szerint az egyházi javadalmak olyan listái, amelyek egy adott egyházmegyére nézve felsorolják az összes plébániát. Nincsenek pénzügyi lajstromok, sem plébániai alapra támaszkodó felsorolások, ahogyan pedig a XIV. és XV. századtól Nyugaton megfigyelhető minták nyomán várható lenne.

Ezért szükséges későbbi forrásokhoz folyamodni. A XVI. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek adataiból – különösen Esztergom egyházmegyéjével kapcsolatban, amelynek dokumentumait 1559–1562 közötti években jegyezték föl – nyerhetünk bizonyos utalásokat az e püspökségtől függő városi plébániákról, mivel ezek a visitatiók azokat a plébániákat is érintették, amelyeknek papjai ekkorra már a lutheri-tanítások hívei lettek.^{4b} A következő évszázadok lajstromai más egyházmegyékről is tudósítanak, és annak tanulmányozására használhatók fel különösen jól, hogy hogyan éltek együtt a katolikus és református körzetek.⁵ Nem lehet tudni, hogy valamilyen lutheránus vagy kálvinista templom, amely ezekben a lajstromokban említve van milyen előzményekre megy vissza, egy régi kápolna vagy plébániatemplom-e az őse, vagy még *ex nihilo*. Ezen kívül, ha ezek az adatok meg is adják a „meglátogatott” templomok számát, nem jelzik az érintett plébániák kiterjedését és határait, csak a főesperességek és néha az alesperességek esetében.⁶ Az egyetlen fennmaradt középkori telekkönyv, az 1379-re datált soproni, nem közli sem az egyházi alapításokat, sem azok birtokait a városban.⁷ Csak a török kiűzésének korától kezdve rendelkezünk térképekkel a magyar városokról. Rendelkezésünkre áll néhány topográfiai jegyzék, amelyeket a császári csapatok műszaki alakulatainak tisztjei készítettek, mint pl. Hayu munkája Pécssett, valamint az első magyar katonai térképek, amelyek a XVIII. századból valók. A török hódoltság időszaka általában a *status quo* konzerválta az egyházi épületek esetében, s e kor bemutatásával helyenként közelítő képet nyerhetünk a fontosabb épületek középkorvégi állapotáról. Nem veszi viszont figyelembe ez a vizsgálat e városoknak a külső városfalon kívül elhelyezkedő negyedeit, amelyeket gyakran elhagytak lakóik az ottomán katonai megszállás miatt a hódító háborúk pusztításait követően, de a középkorban még lakottak voltak. Pécssett például az újabb ásások feltártak egy temetőt egy olyan területen, amelyet lakatlannak hittünk a középkor időszakában. Ezen kívül számos esetben be kell érnünk a XIX. századból származó térképekkel. Áttekintő városképek a középkor végétől állnak rendelkezésünkre: nagyon híres munka pl. Buda ábrázolása az 1470-es évekből, Hartmann Scheldel Krónikáját illusztráló szerzőtől származik; a többi városképet a XVI. és XVII. század folyamán készítették, mint pl. Győr (1566 és 1600)⁸, Pozsony (1572, 1621 és 1638), Kassa (1639) és Győr (1662) esetében, vagy a következő század elején, mint Kolozsvárról

(1734).¹⁰ Mindenesetre az ábrázolásnak ez a típusa csak nagy óvatossággal használató, mivel a rajzolók nem ügyeltek rá, hogy hűen másolják tárgyukat.

Figyelembe véve, hogy igen keveset léptünk előre a források feldolgozása során, célunk arra fog szorítkozni itt, hogy felvázoljuk, főként bibliográfiai adatok segítségével az elemzés fő csomópontjait, melyeket részletesebben kidolgozunk a későbbiekben.

Megkíséreljük kiterjeszteni vizsgálódásaink kronológiai kereteit a középkor két utolsó századára, 1320 és a XV. század vége közötti évekre, hogy bemutassuk azt a végső fejlődést, amelyen a magyar egyház ebben az időszakban áttért, s a városi élet virágzását, amely ezt a periódust jellemezte. Mivel azonban csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre, gyakran arra kényszerülünk, hogy a tényeket önmagukban vizsgáljuk a XV. század végén, anélkül, hogy szélesebb összefüggéseket tárnánk fel. Földrajzi téren, figyelembe véve azon magyar települések jelentékeny számát (száz és százötven között), amelyek megfelelnek a városi lét általánosan elfogadott kritériumainak, elemzésünk körét 26 városra korlátozzuk; a kiválasztott példák lehetővé teszik a középkori magyar városok fő típusainak bemutatását éppúgy, mint az országon belüli regionális különbségek érzékeltetését. Szó lesz a magyar kereskedővárosokról, mint pl. Pozsony (Presburg), Sopron, Buda, Pest, Nagyszombat, Lőcse, Eperjes, Esztergom, Győr, Pécs, Eger, Zágráb (Zagreb), Székesfehérvár és Nagyvárad a püspöki városok, illetve jelentős egyházi alapítvánnyal rendelkező esetét illusztrálják; Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmecebánya a bányavárosokét; Szeged és Debrecen a nagy mezővárosok képviselik, míg Kolozsvár, Nagyszében, Brassó és Beszerce felidéznek számunkra az erdélyi városokat – s végül Kassa és Bártfa (a már szabad királyi városként számontartott Lőcsével és Eperjessel) a felvidéki városok egy típusát példázzák. Annak ellenére, hogy az egyes városokra vonatkozó dokumentumok száma nagyon különböző, mégis megkísérelünk közöttük összehasonlításokat tenni sajátos típusaik és földrajzi elhelyezkedésük alapján, és összeteljük azokat a legjobban feldolgozott nyugati példákkal.

I. A városi plébániahálózat sűrűsége

Bár nincs mindig közvetlen összefüggés egy város plébániahálózatának sűrűsége és a lakosok vallásosságának foka között, mégis ez a tényező az egyik legfontosabb mutató, ha egy település vallási kereteinek sűrűségét vizsgáljuk. Ez tehát az az általunk választott szempont, amellyel kezdjük elemzésünket.

Az általános munkák mind egyetértenek a következőkben: A közép- és kelet-európai kereszténység plébániahálózata sokkal lazább szövésű, mint a nyugatié. Érdekes lenne viszont megtudni, hogy ez a tény szintén a városokkal van-e összefüggésben, és ha igen, akkor milyen mértékben. E területek városi települései az esetek többségében kisebb népességet tömörítenek, mint a nyugat-európai városok. Mondhatjuk-e hát, hogy ez a hálózat nem elégséges, vagy csak arról van szó, hogy a kisebb sűrűség a lakosság kisebb koncentrációjára vezethető vissza?

Hogy válaszoljunk ezekre a kérdésekre, megkíséreljük csoportosítani az imént említett 26 szabad királyi város számszerű adatait. A világosabb bemutatás

érdekében összefoglaló táblázatokat¹¹ készítettünk az általános bibliográfia alapján (ennek listája a cikk végén található¹²). A másik megjegyzés: ha nem tűntettük föl egyik vagy másik város valamely adatát, ez abból fakad, hogy az illető tárgykörben nem áll rendelkezésünkre megbízható adat, s nem szándékos mellőzésről van szó. Csaknem valamennyi számszerű adat a XV. század végén megfigyelhető állapotra vonatkozik, ennek az az oka, hogy a korábbi időszakból szinte egyáltalán nem ismerünk megbízható számadatokat a magyar városok lakosságával kapcsolatban. Azoknál az eseteknél, ahol jelentős eltérések vannak a történeti demográfusok becslései között, mi megadtuk a minimális és a maximális értékeket, annak érdekében, hogy a gyakran jelentékeny különbségek ellenére a lehető legpontosabb nagyságrendet nyerjük.

a) a plébániák száma városonként és a hívek száma plébániánként
(I. tábla)¹³

A plébániák száma városonként (első oszlop)

Abban a 26 magyar városban, amelyben ismerjük a plébániák számát, átlagosan valamivel több mint két plébánia jut egy-egy városi településre. Ez kevés, nagyon kevés, különösen akkor szembeötlő ez, ha összehasonlítjuk a nyugat-európai adatokkal. Bár nem alapoztuk meg a két térség közti aránybeli eltérés magyarázatát, azt mégis elfogadhatjuk, hogy Nyugaton igen gyakran tíz, sőt tizenöt plébánia van egy-egy városban.

A maximumértékek sem tekinthetők magasnak a nyugati adatokkal összehasonlítva: egyetlen magyar városban sincs több öt falakon belüli plébániánál, bár Nagyvárad és Zágráb esetében hétről beszélhetünk, ha beleszámítjuk a külvárosi körzeteket is. Buda, a királyság fővárosa, az ország legnépesebb városa is csak öt pélbániatemplomnak adott otthont. Ez meghaladta a korabeli Bécs plébániáinak számát (három), de mégis jelentéktelen, ha összevetjük a XIII. és XIV. századi Párizs harminc plébániájával¹⁴; Prágában a XIV. század közepétől 44 plébániát találhatunk, nem is beszélve a XIV. századvégi London 106, illetve 109 plébániájáról.¹⁵ Ezek a külföldi fővárosok persze sokkal népesebbek voltak, mint Buda. De idézhetünk olyan adatokat is, amelyek hasonló népességszámú városokra vonatkoznak, mint pl. Poitiers, ahol 29 plébániát tartottak nyilván a XIII. századtól,¹⁶ vagy Metz, amelynek lakossága csak kétszerese volt a magyar fővárosénak, 26 plébániatemplomot foglalt magában 1325-ben.¹⁷

Angliában pedig, ahol a városi hálózat fejletlenebb volt e korban, mint Franciaországban, 8 városban volt húsz vagy annál több plébánia.¹⁸ Az bizonyos, hogy mindezek a nyugati példák püspöki városok voltak. De a megfigyelés kiterjedt más várostípusokra is: Észak-Franciaországban pl. az olyan városi helységek, amelyek nem voltak püspöki székhelyek (e témát Pierre Desportes vizsgálta) többségükben 7–9 plébániát birtokoltak.¹⁹

Ha a mennyiségileg legkisebb jelentőségű alakzatot tanulmányoztuk, vagyis azt az esetet, amikor a városban csak egy plébánia van, megállapíthatjuk, hogy ez Magyarországon igen gyakori eset, a táblán jelzett városi települések közel fele ebbe a csoportba tartozik. Franciaországban, a német területeken és más nyugati vidékeken ez a szám inkább a falvakra, mint a városokra jellemző; bár

van néhány kivétel, mint pl. Montpellier, Bréma, Frankfurt, amelyek éppen e rendkívül ritka tulajdonságuk miatt voltak híresek.²⁰ Annyira jellemző volt ez, hogy több plébániai egység létrejött ugyanazon területen Jacques Le Goff számára a város meghatározásának egyik ismerve lett a XIII. századtól kezdve.²¹ A plébániatemplomok csekély száma ellenére nem találtunk Magyarországon olyan esetet, hogy valamely szabad királyi városban egyáltalán ne lett volna plébániatemplom, mint ahogyan pl. Moulins városában nem volt a Forradalomig.²²

Úgy tűnik, hogy az erdélyi városokban kevesebb plébániatemplom volt, Kolozsvárott, Nagyszebenben és Brassóban is csak egyet-egyet találhattunk. A népes szlovák városoknak, Bártfának és Kassának is csak egy plébániája volt. A bányavárosok vízszint a XV. század végén kettővel rendelkeztek, ami nagymértékben összefügg lakóik magasabb számával. A nagy kereskedővárosok jól tagoltak voltak, példaként említhető Pozsony és Sopron három-három plébániájával. De csak úgy, mint Nyugat-Európában, főként a püspöki városokban magas a plébániatemplomok száma. Nincs ez alól kivétel: Pécsen kettő és négy között, Székesfehérváron legalább három, Esztergomban, Egerben, Győrben és Zágrábban négy-négy volt, míg Nagyváradon öt. Ez kevés, összehasonlítva a városiasodás magasabb fokán álló Csehország, Észak-Franciaország és Anglia püspöki városaival, de igen közel áll a dél-franciaországi adatokhoz: Aix, Marseille, Avignon, Toulouse és Narbonne csak kettőtől nyolcig terjedő számban rendelkeztek plébániával ebben az időszakban.²³

Ezek az árnyalatnyi különbségek főként most, a harmadik adatsóport elemzésével, vagyis az egy plébániára jutó hívek átlagos számának megbecslésekor fognak a felszínre kerülni.

A hívek átlagos száma plébániánként (2. oszlop)

Figyelembe véve azt a jelentős különbséget, ami a magyar és a nyugati városok között lakosság szám tekintetében fennáll, azt mondhatjuk, hogy ez a számszerű mutató jobban megvilágítja a plébániai keretek sűrűségét, mint a plébániák száma városonként. Hiányoznak az olyan (pl. pénzügyi) dokumentumok, amelyek kimutatnák az egy plébániához tartozó háztartások számát, ezért arra kényszerültünk leggyakrabban, hogy egy nagyon hozzávetőleges empirikus módszert alkalmazzunk: elosztottuk a vizsgált városok összlakosságának számát a városok plébániáinak számával. Az így nyert eredmény nyilván nem veszi figyelembe egy város plébániái közti különbséget, de lehetővé teszi, jobb híján, hogy nagyság szerinti sorrendet készítsünk; látni fogjuk másfelől, hogy ugyanazon település plébániáinak lakossága közti különbségek kevésbé tűnnek kiemelkedőnek Magyarországon, mint a nyugati városoknál.²⁴

Ezek a becslések lehetővé teszik annak a megállapítását, hogy átlagosan 3400 személy tartozott egy plébániatemplomhoz a XV. századvégi magyar városokban. Mivel nincs összefoglaló tanulmány a középkori városok plébániáinak demográfiájáról, nem lehet ezt a számot összevetni sem a nyugati, sem a nemzeti átlaggal. Elég most csak annyit megjegyeznünk, hogy nagyon messze vagyunk Aras és Donai²⁵ adataitól, ahol 500 hívő tartozott egy plébániához, és még messzebb a tíz legfontosabb angol városban mért átlagtól: 200 hívőt tartottak ott nyilván plébániánként a XIII. századtól.²⁶ A magyar átlag tehát biztosan mögötte

marad bizonyos nyugati példáknak, kezdve Párizssal, ahol a plébániákhoz tartozó hívek száma átlagosan 6100. A Friedmann becslése szerint²⁷ és 2500–3000 a XV. században Jean Favier²⁸ munkája alapján.

Azokban a magyar városokban, amelyekben a legkevesebb plébánia-templom volt, igen jelentékeny számadatokat figyeltünk meg: 7–10000 ember tartozott átlagosan egy plébániához Pesten, talán 9000 Debrecenben. Ha ez a helyzet nem is volt ismeretlen Nyugat-Európában – Montpellier Saint – Firmin plébániája 12 000 hívet számlált a XIV. században²⁹ és Párizs jobb parti plébániái 10 és 20 ezer között³⁰ – de ezek az esetek mégis inkább kivételnek számítottak. Azoknak a magyar városi plébániáknak volt a legkedvezőbb a helyzete (a falakon kívül külvárosokat kivéve), amelyek kb. 1000 hívet tömörítettek, ami még így is soknak számít, ha figyelembe vesszük egy korabeli pap teherbíró képességét.

Meg kell jegyeznünk másfelől, hogy Magyarországon a városokon belül a plébániákkal való ellátottság tekintetében nincsenek olyan éles kontrasztok, mint az bizonyos nyugati városok esetében megfigyelhető: ugyan azon városi településen belüli eltérések helyenként igen nagyok: Nantes-ben, Priqueux-ben, Pérouse-ban egyszerűen a hatszorosig³¹; Párizsban a Cité plébániáihoz legfeljebb néhány száz lélek tartozott (150 Saint-Marine-hoz), míg a jobb parton 10–20 ezer embert is tömörített egy plébánia (33000-t Saint-Germain l’Auxerrois).³² Megtaláljuk ezt az erőteljes kontrasztot a városok régi központjának kis létszámú plébániái és a külvárosi zónák plébániával rosszabbul ellátott területei között számos más nyugati városban is. Magyarországon a legfontosabb eltérések a külső városfal két oldala között figyelhetők meg, de az arányok jóval mérsékeltebbek: Buda falakon belüli plébániái 2 és 5 ezer fő között tartottak nyilván híveket, még a külvárosiak 5 és 7 száz lakos között a XV. század második felében.³³ (A számadatok ellentmondónak tűnnek!)

Ezen az inkább sötétnek tűnő tablón, amelyet a probléma taglalása során felváltottunk, mégis érzékelhető árnyalatok különíthetők el a várostípusok szerint: a püspöki székhelyek lakossága, valamint a nagy kereskedelmi központok és a bányavárosok népessége a plébániák tekintetében a legjobban szervezettek: néhány kivételtől (pl. Pest) eltekintve az egy plébániához tartozó személyek száma mindig alatta marad a magyar városi átlagnak. Ezzel ellentétben viszont az erdélyi városok különösen kedvezőtlen helyzetben voltak: templomként 4–6 plébániát találtunk Nagyszébenben, Kolozsváron és Brassóban.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar városi plébániák hálózata igen laza összehasonlítva a nyugati adatokkal. Fontos lenne összevetni a magyar számadatokat lengyel- és csehországiakkal, de eddig e témáról túl csekély számban születtek tanulmányok ahhoz, hogy lehetőség lenne a komolyabb összehasonlításra. Mondhatjuk-e azt, hogy a magyar városok plébániahálózata nem volt elégséges? Hogy válaszolhassunk e kérdésre, ismernünk kell más információkat is: pl. azt, hogy átlagosan mekkora távolságot kellett megtenni a magyar városiaknak ahhoz, hogy eljussanak plébániájukhoz. Ez lesz a tárgya 2. táblánknak.

b) A plébániák alakja és a plébániatemplomok vagy kapcsolt részeinek távolsága (II. tábla)

A plébániák átlagos területe (1. oszlop)

Úgy tűnik, hogy a vizsgált plébániák többsége rendelkezik területi alappal. Vannak azonban esetek, amelyekben nem lehetünk biztosak: a filiális templomoknak, mint pl. Szent Katalin Körmöcbányán³⁴, nem volt talán teljes egészében saját területük, székesegyházak csak káptalani plébániák lehettek. Mivel nem találtunk ezzel ellentétes esetek létére utaló jeleket, hipotézisként kimondhatjuk, hogy minden plébánia rendelkezett bizonyos területtel; olyannira, hogy a város egész területét elosztva a plébániák számával; reményünk szerint egy elfogadható becslést kapunk a városi plébániák kiterjedésére vonatkozólag. Ez kétségtelenül egy közelítő módszer, de mivel nincsenek adataink a plébániák határaitra vonatkozólag, aligha járhatunk el másképpen a vizsgált városok nagy többségével. Ugyan ezt kell követnünk az egy plébániát birtokló városokkal kapcsolatban is; a megszerzett szám adatok azonban nem teljesen megbízhatóak, mivel nem ismerjük mindig a városi település külső határait.

A magyar városok plébániái – kb. 40 hektáros átlagos kiterjedésükkel körzetenként – nagyobb kiterjedésűeknek tűnnek a nyugatiaknál. Elég itt arra emlékeztetnünk, hogy a Bordeaux-i plébániák átlagosan 3,5 hektár területűek³⁵, számos angol városban (pl. Londonban) pedig egy hektár körüli vagy ennél kicsivel nagyobb terület tartozott egy plébániához ebben az időszakban.³⁶ Magyarországon az erdélyi plébániák a legnagyobb területű plébániái egységek közé tartoztak, míg a bányavárosok és a püspöki székhelyek plébániái tisztán az országos átlag alatt maradtak.

Azon ritka települések vizsgálata, amelyekben meg tudjuk becsülni a plébániák közelítő kiterjedését (Buda, Szeged és talán Esztergom) lehetővé teszik a városokon belüli kevésbé jellegzetes különbségek bemutatását: a főváros legnagyobb plébániája, a Szent Péter plébánia mintegy 40 hektár területtel rendelkezik, míg a legkisebb parókia, a Szentháromság alig a fele ennek.³⁷ Itt nem figyelhető meg az az éles kontraszt a régi központ nagyon sűrű plébániahálózata és a külső zónák ritkább szövete között, ami Nyugaton oly gyakran előfordul.³⁸ Ezenkívül 1390-ből és 1441-ből származó döntőbírói feljegyzések, amelyek hírt adnak a Buda falain belül található három plébániatemplom egyházkerületi határaitól, kifejezik azt a törekvést, hogy kiegyensúlyozottá tegyék a plébániák alakjait.

A névek távolsága a templomtól és annak tartozékaitól (2. és 3. oszlop)

E tábla másik két oszlopába gyűjtöttük össze az alábbi távolságok adatait: legelőször azt a távolságot tüntettük fel, amelyet a plébániájától legtávolabb élő hívőnek kellett megtennie templomáig. Ez a jellemző jobban bemutatja azokat a konkrét nehézségeket, amelyek a vasárnapi mise látogatásával kapcsolatban felvetődnek, mintha csak az egyes plébániák területének adatait adnánk meg. Nem a plébániatemplom volt az egyetlen egyházi létesítmény a kései középkorban,

amely magára vállalt lelkipásztori teendőket, főként városi környezetben. Megkíséreljük kiegészíteni ezeket a plébániatemplomokra vonatkozó adatokat az egyház más intézményeivel, amelyek alkalmanként szintén segítettek és átvállalták a keresztények lelki gondozásának egy részét: koldulórendi kolosorotok, kórházak, kápolnák, házikápolnák – melyek sajnos nagyon kevésbé ismertek – de voltak más egyéb plébániatemplomok is. A tábla utolsó oszlopában találjuk meg tehát azt a távolságot, amelyet azoknak a hívőknek kellett megtenni, akik a templomuktól vagy a bizonyos lelkipásztori feladatokat ellátó intézményektől (ha ezek közelebb voltak hozzájuk) a legtávolabb laktak és minimális egyházi szolgáltatásban akartak részesülni. Felhívjuk azonban az olvasók figyelmét a következő tényre: az egy plébániánál többel rendelkező városok esetében (Buda kivételével) nem ismerjük a plébániák körzeteinek határait, olyannyira, hogy csak az egy plébániát bíró városokkal kapcsolatban vannak megbízható adataink. Innen van a bizonytalan tényezőkhöz nagy száma és e tábla nagyon viszonylagos hitele. Helyes tehát, ha ezeket a számokat csak lehetséges, de hipotetikus nagyságrendként kezeljük csupán.

A tizenhét vizsgált városban a templomuktól legtávolabb lakó városiak átlagosan mintegy fél kilométert tettek meg, ha oda akarta jutni. Ez sok, ha tudjuk, hogy középkori városokról van szó, különösen akkor, ha összehasonlítjuk a nyugati városokkal: Gantban vagy Bruges-ben, ahol a plébániatemplomok gyakran csak néhány száz méterre voltak egymástól³⁹, a lakosoknak legfeljebb száz, százötven métert kellett megtenniük a templomig.

De a városi plébániahálózat kiegészül még a félig lelkipásztori tevékenységet folytató intézményekkel, amelyek jelentősen lecsökkentik a távolságot, amit egy városlakónak kellett mennie, hogy misét hallgathasson vagy gyónhasson: a legrosszabb esetben (tehát ha a plébániatemplomtól vagy más intézménytől távolabb lakott) kb. 300 métert kellett megtennie.

Ezeknek az információknak a töredékes volta különös jelentőséggel ruházza fel a várostípusok és régiók megfigyeléséből kirajzolódó árnyalatokat. Nehéz például megbecsülni azt a távolságot, amelyet a püspöki székhelyek lakóinak kellett megtenniük, hogy plébániájukhoz jussanak az e városokra jellemző nagyszámú plébánia miatt. Az egyetlen település, amelyről információelemek állnak rendelkezésünkre, Esztergom, megerősíteni látszik ezt a feltételezést, mivel a mért távolságok körülbelül kétszeresen alatta maradnak a magyar átlagnak. Az erdélyi városok számadatai viszont tisztán fölülte állnak ennek: 6–700 méter távolságot kellett megtenniük plébániájukig és 4–550 métert valamely más egyházi alapításig. A nagy kereskedővárosok kedvezőbb helyzetben voltak e tekintetben, bár nem minden esetben.

c) A plébániákon lelkeszi tevékenységet végzők, segítők száma (III. tábla)

Nagyszámú plébániatag igényeit tudták kielégíteni a plébános mellett élő egyéb kerikusok révén, akik segítettek a papnak lelkipásztori tevékenységének ellátásban. Ezért kíséreljük meg összegyűjteni harmadik táblánkon egyrészt a segítők átlagos létszámát plébániánként (első oszlop), másrészt az egy segítőre jutó laikus hívek számát (második oszlop).

Sajnos a rendelkezésünkre álló adatok nagyon hézagosok, számos magyar város nem őrzött meg egyetlen dokumentumot sem a plébániák személyzetéről. Néhány példáról van tehát csak szó, amelyek nem teszik lehetővé egy jellemző átlag megállapítását. A kollegiális egyházak esetében nem a kanonokok létszámát vettük figyelembe, hanem csak azoknak a klerikusoknak a számát, akik lelkészi teendőkkel voltak megbízva az illető egyházban. Az így nyert számadat biztosan nagymértékben alatta marad a valóságosnak, mivel az ugyanazon időszakban a plébánián szolgálatot teljesítők nevét és különböző titulusait adtuk össze a vizsgálatok során – kivéve a budai Boldogasszony és a Mária-Magdolna plébániákat, amelyeket Kubinyi András becslése alapján kutattunk.⁴⁰ Pedig ritka, sőt kivételes, hogy a szövegek utalnak a plébánián szolgálatot teljesítők nevére és kötelezettségeik pontos természetére; sokkal többen voltak valójában, s ezt nem mutatja be ez a táblázat, mivel csak nagyobb számú forrás feldolgozásával lehetne pontosabban megvilágítani.

Egy dolog kétségtelennek tűnik, a városok többségében minden valószínűség szerint mindig több plébániai szolgálattelvő volt plébániai egyházként. Újabb nyomokra bukkanunk azáltal, ha feltételezzük, hogy nagy volt ezek száma: így pl. Hermann Egyed közlése szerint csak Nagybányán, a kis erdélyi bányavárosban tizenhárman voltak.⁴¹ Közel vagyunk tehát a nyugati számadatokhoz: 1493-ban Pitiers Saint-Didier templomában két káplán volt.⁴² Bár nem tudjuk azt megbecsülni, hogy e magyar szolgálattelvők közül hányan tartoztak a papi rendbe, ez az arány valószínűleg a lengyelhez áll közel, ahol átlagosan négyre becsülték a városi plébániákon található, a papok számát.⁴³ Nem ismerünk azonban magyar példát ugyanazon plébánia többszörös papságára („concuratti”), amint létezett ez Észak- és Nyugat-Franciaországban bizonyos plébániák túlnépesedésének átmeneti enyhítésére.⁴⁴

Az egy szolgálatteljesítőre eső hívek száma mégis igen magas: kb. 180-tól 4500-ig. A genfi egyházmegyében viszont a XIV. és XV. században 500 lélek tartozott egy plébániai paphoz.⁴⁵ De mivel a magyarországi adatok kevésbé megbízhatóak és szórványosak, nem vonhatók le belőlük igazi következtetések.

Más becslések annak a tételnek bizonyítására irányultak, hogy a plébánián szolgálatot teljesítők száma jelentékeny volt attól kezdve, hogy a társas vagy székeskáptalan foglalkozott a hívek lelki életével, mivel a kanonokok alkalmaztak erre a feladatra számos prebendáriust; így a nagyváradai káptalan 1336-ban 24 ilyen személyt fizetett, a zágrábi 12-t, az esztergomi székesegyház káptalanja legalább 12-t a XIV. század végén.⁴⁶ Valószínű tehát, hogy a püspöki központokban volt a legmagasabb a szolgálattelvők létszáma a lakossághoz viszonyítva.

Jegyezzük meg azt is, hogy kiegészíthettük volna ezeket az adatokat az oltárok rektorainak számával, ill. más, az oltároknál és a kápolnáknál tevékenykedő egyházi személyekkel, akik csak egy plébániatemplomhoz tartoztak; a kápláni javadalmak növekedési ütemének(?) felborulása minden kétséget kizáróan megnövelte létszámukat a városokban a középkor utolsó két évszázadában. Tudjuk, hogy 14-en voltak a győri székesegyházban, és 44-en az esztergomban.⁴⁷ Azonban Roland Fietier-rel együtt megállapíthatjuk, hogy ezek a káplánok, akik nem láttak el lelkipásztori teendőket, s általában nem voltak megbízva papi funkciókkal sem, arra korlátozták tevékenységüket, hogy az alapítók által meghatározott szolgálatokat ellássák, s nem érdemelték ki a segédpapi státuszt plébániai szolgálatukban.⁴⁸

Főként a XIV. és XV. századi magyar papok tekintették hivatalukat jövedelemforrásnak, különösen a városokban, ahol bevételeik igen kényelmes életet biztosítottak számukra vidéki társaikhoz képest.⁴⁹ Alig tartózkodtak plébániájukon és olyan egyházi személyekre bízták feladataikat, amelyeknek nyomát nem őrizték meg sajnos az írott források, így azután nem tudjuk számukat sem. Bizonyos gazdag javadalmas oltárpapok kétségtelenül ugyanezt csinálták. Olyannyira, hogy lehetetlennek tűnik számunkra belátható időn belül végleges becslés-együtteseket adni, méginkább következtetéseket levonni ezekből a plébánián szolgálatot teljesítők arányára vonatkozóan a magyar városi lakosságon belül.

Nem jelenthetjük tehát biztosan ki, hogy azok az alacsony számadatok, amelyeket akkor kaptunk, amikor Magyarország városainak plébániákkal való ellátottságát vizsgáltuk, ki vannak egyensúlyozva a plébánián szolgálatot teljesítők nagy számával.

d) Értelemzés

Számos elemet felidézhetünk, hogy megkíséreljük megmagyarázni ezt a helyzetet; legelőször azt vegyük tekintetbe, hogy Magyarországon késve jutott uralomra a keresztény hit. Mintegy fél évezreddel az egykori Nyugat-római Birodalom területén található régi országok evangelizációja után; a plébániahálózat újabb keletű, mivel a XI. század legelején hozták csupán létre, a XIV–XV. században számos változáson ment keresztül; ez főként azokban a városokban figyelhető meg, amelyeknek többsége a XIII. századtól lett városi település, összefüggésben a németek bevándorlásával (akárcsak Lengyelországban), valamint azzal a gazdasági fejlődéssel, amelyben ezek az országok átmentek ebben az időszakban. Összehasonlíthatjuk tehát a XIV. és XV. századi magyar városokat – legalábbis a XV. század közepéig, ezután ugyanis a magyar városok növekedése megtorpant – a XII. század első felének francia városaival, ebben az időszakban a plébániahálózat nem követte még a városok demográfiai fejlődését.

A plébániák létesítésének ritmusa a XIV. és XV. században lassú maradt: az előző táblázat 58. ill. 62. plébániájából csak négy vagy öt jelent meg a XIV. és XV. században, vagyis a vizsgált anyag kevesebb, mint egytizede. Ez kétségkívül jobb, mint a mozdulatlanság – sőt, mint a visszaesés –, amit megfigyelhetünk a nyugati városokban a XIII. század végétől, Közép-Európa városaiban pl. Prágában a XIV. század közepétől⁵⁰; de messze vagyunk a XII. és XIII. század többszörösen megalapított nyugati városaitól. Kérdés, hogy a bőségesebb forrásokkal való összevetések az emelkedést mutató számadatok felülvizsgálatához vezetnek-e el minket? A jelen pillanatban semmi nem erősíti meg ezt.

A városi kápolnák és házikápolnák hálózata, fontossága révén elősegíthette, hogy a korábbi kápolnákból plébániák alakuljanak: több, mint harminc templom és kápolna volt Esztergomban a XV. században⁵¹, legkevesebb három kápolna Besztercebánya bányavárosban, valamint Nagyszébenben.⁵² Bizonyos példák mutatják másfelől, hogy Magyarországon nem idegenkedtek más típusú alapításoktól sem: a bártfai Szent Egyed plébánia egy régi cisztercita apátság romjaira épült a XIII. század végén,⁵³ Besztercebánya kórháza pedig fokozatosan egy igazi plébániává alakult át a XV. század közepétől.⁵⁴ Melyek tehát azok a tényezők, amelyek megakadályozták új plébániák létrehozását a XIV. és XV. században?

Az első lehetséges fék: a magyar városok növekedésének viszonylagos lassúsága biztosan fontosabb elem, mint a középkor végének nyugati városaiban, mert a demográfiai fejlődés nem eléggé gyors ahhoz, hogy szükségessé tenné új plébániák kialakítását az új városnegyedekben; vagy a földrajzi terjeszkedést, mely ahhoz vezet, hogy a belső városi terület bekebelezi a környező falvak plébániáit, amint az Prága Óvárosában megfigyelhető a XIV. század első felében,⁵⁵ vagy számos más nyugati városban is.

Megemlíthetjük a kolduló rendek kolostorait is, amelyeknek bizonyos városokban (pl. Brassóban, Besztercén, Debrecenben, Esztergomban, Budán, Kassán, Kolozsvárott, Nagyszébenben, Nagyszombaton...) nagyobb volt a számuk, mint a plébániatemplomoknak. A kolostoroknak ez a régebbre visszanyúló és sűrű elterjedése, amelyet (az 1230-as évektől kezdve) aktív lelkipásztori tevékenység is erősített, valószínűleg szükségessé tette új plébániák felállítását.

Másfelől jelen volt az ellenállás is ezekkel az alapításokkal szemben, pl. Budán, Boldogasszony „anyaegyház” papja hosszú ideig szembenállt „leányegyházainak” független plébániákká szerveződésével. (Mária-Magdolna és Szent Péter templomok.)⁵⁶ Vajon az új plébániák alapításának ezek az akadályai gyakrabban fordultak-e elő, mint a nyugati városokban? Semmi nem bizonyítja ezt. A magyar püspökök nem álltak szembe ezzel városainkban; de felmerül a kérdés, hogy törekedtek-e arra, hogy székhelyükön kívül, más városokban alapítsanak? Nem ismerünk példát olyan egyházi intézményre, amely egy város belsejében akkora hatalommal rendelkezett volna, hogy minden plébániákkal kapcsolatos át-szervezést szándékosan meg tudott volna akadályozni, mint ahogyan ez a bruxelles-i Sainte-Gudule társaskáptalan,⁵⁷ vagy a martpellier-i Saint-Firmin perjelség esetében megfigyelhető.

A „szubjektív” tényezők játszottak-e valamilyen szerepet ebben a helyzetben? Akárcsak Itáliában, itt is a polgári büszkeség a néhány nagy épületet részesített előnyben a sok kicsiny létesítmény helyett, ellentétben a londoni ízléssel.⁵⁹

Lehetséges, hogy ezen templomok leírására használt szóanyag vizsgálatánál még érzékelhetőbb a „késés”, mint ahogyan az valójában fennállott: egyes kápolnák talán magukra vállaltak szinte minden plébániai funkciót, anélkül, hogy ezért plébániának nevezték volna azokat. Tudjuk például, hogy a besztercebányai Szent Erzsébet Kórház papságának az intézmény megalapítása után át kellett vennie a plébániai egyház kiegészítő szolgálatait.⁶⁰ Kolozsvárt, ahol csak egyetlen plébánia létezett, a magyar polgárok vallási szükségleteit minden valószínűség szerint a Szent Péter és Pál plébánia elégítette ki, míg a „szászokét” a Szent Jakab-kápolna.⁶¹ Körmöcbányán, nem tudjuk mikortól, a Szent Katalin filiális egyház megszerzett minden plébániai jogot.⁶² A plébániák száma növekedett a középkor végén, 1490 után is, hála az egyházi személyek és laikusok bőkezűségének.⁶³

Bemutattuk azokat az árnyalatnyi különbségeket, amelyek várostípusonként, ill. régióként érzékelhetők voltak, s megjegyeztük, hogy egyházi szempontból legszervezettebbek a püspöki városok polgárai voltak, utánuk pedig a nagy kereskedelmi központok következtek. Az előbbieket esete aligha volt meglepő, mivel ugyanez a helyzet figyelhető meg Nyugaton is hasonló fejlődésmenettel: ezek a városok legelsőként adtak helyet világi épületeknek, és a püspöki

vár falainak tövében egy vagy több iparosok és kereskedők által lakott település indult fejlődésben, melyeknek XII. és XIII. századi növekedése, valamint a püspök emberétől eltérő jogállása új plébániák megalapítását vonta maga után. Ezt a püspökök és káptalanjuk nem nézték rossz szemmel, mivel ezek az egyházak elfogadták a függőségi viszony fennmaradását (a dézsma és a lelki ügyekben való bírászkodás megosztása, papválasztás...). Annál is inkább szükség volt ezekre az alapításokra, mivel az új városlakók gyakran idegen országokból jöttek: pl. a vallonok vagy „latinok” Esztergomban, Győrben, Pécsen és Székesfehérváron, azt kívánták, hogy anyanyelvükön hallják a prédikációt. Másfelől úgy tűnik, hogy a székesegyházak leggyakrabban megmaradtak helyi plébániáknak ahelyett, hogy csak az egyházi hivatalnokok, szolgálattevők, valamint a püspök és a kanonokok familiárisai felé szolgáltak volna, mint káptalani plébániák.

Ami a nagy kereskedővárosokat illeti, anyagi erejükkel magyarázható plébániái egyházaiknak viszonylag jelentős száma: lakóik gazdasága lehetővé tette, hogy a plébániák közt megosszák a szükséges anyagi erőforrásokat, és a gazdag polgárok szabad folyást engedhettek bőkezűségüknek a magánkápolnák alapításában, amelyek azután alkalmasak voltak arra, hogy plébániái központokká váljanak. Az idegen bevándorlók XII. és XIII. századi betelepülése folytán ezek a városok általában többnyelvűek voltak, ennek következtében különböző nyelvű egyházak alakultak, mint pl. Budán a Boldogasszony-templomban, ahol a prédikációk német nyelven folytak, míg a Mária–Magdolna-templomban magyarul,⁶⁴ akárcsak Kolozsvárt.

Úgy tűnik, hogy az erdélyi városok különösen rosszul voltak ellátva plébániatemplomokkal. Ez talán abból fakad, hogy később települtek be, a XIII. század második felében, sőt a XIV. században, ezért aztán a plébániahálózat még a kezdet nehézségeivel küszködött; volt azonban etnikai összetartó erő, hiszen Kolozsvár kivételével a többi város lakossága többségében németajkú volt a középkor végén. Hogyan magyarázható, hogy mialatt Kolozsvár magyar lakossága, amely a legnagyobb létszámú a XV. század közepén volt, nem hozott létre saját használatára egy második plébániát a Szent Péter és Pál kápolnából, amelyet már látogatott. Korábban is, addig 1458-ban sikerült egyenlő képviselést elérnie a „szászokkal” a városi tanácsban?

Nem tudunk felhonzi példákat a keleti egyház plébániáival való esetleges konkurenciára, mivel ezek nem voltak jelen a vizsgált városokban. Az értelmezés további elemei kidolgozásra várnak, annak érdekében, hogy számba vegyük az erdélyi városok különleges helyzetét. Talán a koldulórendi rendházak nagy száma az egyik magyarázat: Brassóban, Kolozsváron, Nagyszebenben és Besztercén egyaránt három-három koldulórendi egyház volt, a legtöbbet a XIII. századtól alapították.⁶⁵

II. A plébániák topográfiája

a) A plébániatemplomok elhelyezkedése (IV. tábla)

Egyes, Jacques Le Goff és Jean-Claude Schmitt köré csoportosuló történészek javasoltak egy módszertani modellt a koldulókolostorok elhelyezkedésének tanulmányozására,⁶⁶ ennek alapján megkíséreltük felderíteni azokat a városi

topográfiai tényezőket, amelyek „vonzó”, ill. amelyeket éppen ellenkezőleg, „taszító” hatásúak a plébániák létesítése szempontjából. A IV. tábla összegyűjti a vizsgált épületek és a városok különböző megfigyelésű pontjai között mért távolságokat.

A gazdaság „meleg pontjai” és az átkelőhelyek (1. táblázat)

E táblát leolvastva megállapíthatjuk, hogy a plébániatemplomok nagyon gyakran olyan helyek közelében találhatók, ahol az adott városok gazdasági tevékenységének alapvető csomópontjai voltak. 37 város közül, amelyeknek a kereskedelmi csere központjaihoz viszonyított elhelyezkedését vizsgáltuk (piac, vásárcsarnok, fontos utak kereszteződése) 27-et lokalizáltunk ilyen objektumok közelében, amelyek közül 19 a közvetlen közelben volt. Ez különösen a szabályos alaprajzzal rendelkező városokra volt jellemző, amelyeknek a központjában vagy egy négyszög alaprajzú tér volt (mint Lőcsén, Kolozsvárott, Besztercén vagy Nagyszébenben és Bártfán) – ebben az esetben a plébániatemplom mindig ezen a téren volt megtalálható, amely a piacnak is helyet adott –, vagy egy (városi piacoként is működő) széles orsó alakú központi utca, amely két részre tagolta az adott várost, és a templom erre a tengelyre nyúlt: megfigyelhetjük ezt Kassa és Eperjes esetében.

Még nehezebben állapítható meg azoknak a városnegyedeknek és utcáknak a vonzó vagy taszító hatása, amelyek sok iparost koncentráltak, mivel ritkán ismerjük a városlakók sajátos elhelyezkedését (ha beszélhetünk egyáltalán ilyenről). Buda három falakon belüli plébániája az iparosok központjainak közvetlen közelében fekszik, Kassán pedig csak 250 méterre volt a templom a mészárszékektől;⁶⁷ de ez a két példa még nem teszi lehetővé, hogy ezt a vonást általánosítsuk és a magyar városok összességére jellemzőnek tartjuk. Az azonban elég logikusnak tűnik, hogy az iparosok nem helyezkedtek el távol a plébániáktól, mivel igyekeztek termékeik eladása szempontjából kedvező helyekhez jutni; s tudták hogy a piacok és vásárcsarnokok, amint azt az imét láttuk, gyakran a plébániatemplomok mellett voltak.

Végül, ezek a plébániatemplomok gyakran a városi átkelőhelyek közelében figyelhetők meg: a várost övező falba épített kapuk, hidak, gázlok, folyami útvonalak mellett. 49 templomból 37 esetben ez figyelhető meg.

Kijelenthetjük tehát, hogy akárcsak a koldulórendi egyháznakál a magyar városi plébániatemplomoknál is jelen van az a tendencia, hogy a gazdaság „meleg pontjainak”, ill. az átkelőhelyeknek a közelében telepítsék azokat. I. István híres rendelete – a vallási gyakorlat támogatása érdekében – kikötötte, hogy a piacokat vasárnap és a templomok mellett kell megtartani; de ez még nem elegendő ennek az elhelyezkedésnek a magyarozatához, mivel a városi alapítások többsége legalább két évszázaddal e rendelet utánra datálható. A francia példák mintájára, felhozhatunk az építészeti renddel kapcsolatos magyarázó érveket: mivel a templom előtti tér, mint egy kis tér, igen alkalmas volt piac kialakítására. Ez az elhelyezkedés talán az egyháznak arról az igényéről is tanúskodik, hogy jelen legyen ott, ahol a városlakók nagy számban gyűlnek össze; tehát a főtéren (nagy téren) (kereskedelmi alkudozások lebonyolítására vagy a közös problémák megtárgyalására mielőtt megvitatnák azokat a városházán).

A politikai hatalom központjai (városi földesúr vagy király) (2. táblázat)

Nagyon nehezen ragadható meg ezeknek a „taszító” vagy „vonzó” jellege. Nagyjából minden második templom a városháza közelében található azokon a városi településeken, ahol van egyáltalán ilyen. A városházák alapítása szinte mindig későbbi, mint a plébániatemplomé vagy templomoké, annak az ellentmondásos kapcsolatnak a kifejeződését láthatjuk ebben, mai a városi és az egyházi hatóságok között volt a városokban. Ha egy városházát egy plébánia mellé építették, ezt azért tették, hogy jobban átvehesse a templomnak azt a funkcióját, hogy helyet biztosít a lakosok gyűlésének. Amikor pedig éppen az ellenkező eset fordult elő, vagyis a plébániatemplom és a város világi központja távol esett egymástól, ez valószínűleg a világi hatóságoknak arról a vágyáról tanúskodik, hogy autonómiát élvezzenek a helyi papsághoz fűződő viszonyukban.

Ha azokat a városokat vizsgáljuk, amelyekben volt egy (vagy több) földesúri vagy királyi rezidencia, azt láthatjuk, hogy 28 plébániatemplom közül mintegy 14 távol esett ezektől. De meg kell itt különböztetnünk a püspöki városokat (ahol a székesegyház mindig a püspök palotájának közelében van, aki legalább a város egyik hűbérura) a többi városi településtől. Nyolc templomból öt közel esett a hűbérúri vagy királyi központokhoz, de ez a néhány példa még nem teszi lehetővé általános érvényű következtetések levonását.

A védelem szempontja (2. táblázat, utolsó oszlop)

A plébániatemplomok nagy többségét a városi védelmi vonal (városfalak, palánk, a város vagy a negyed körül húzódó egyszerű árok képezte ezt) belül helyezték el: 45 megvizsgált templom közül 36 épület esetében figyeltük meg ezt a helyzetet, nem számoltuk ebbe bele azt a másik két templomot, amelyek nagyon közel voltak a város körfalához, s így birtokosaik veszély esetén könnyen bemenekülhettek a városfalak mögé.

A védelemre fordított gond aligha meglepő, a templomok a betolakodók vagy fosztogatók első zsákmányai voltak és nem rendelkeztek (a püspökhöz vagy érsekhez tartozó csoport kivételével) saját erődítménnyel sem a XIII. század tatár betörések miatt bizonytalan viszonyai között, sem a XIV. század elején, az interregnum anarchiájának időszakában. De ezt a megjegyzést kérdőjelessé teszi, hogy nem találhatók a falakon kívüli plébániatemplomokra vonatkozó források. Elpusztultak a török háborúk során anélkül, hogy bármilyen nyom fennmaradt volna utánuk, még a létezésükről sem tudnánk, ha nem szolgáltattak volna a régészeti ásatások véletlenül bizonyítékot erre.

Meg fogjuk figyelni a püspöki városokban a székesegyházak védelmére irányuló különösen határozott törekvést: olyan korszakban alapították ezeket, amikor a püspök katonai védelme elsőrendű, és a székesegyházak igazi citadellák közé voltak zárva (az előzetesen létező erődítményből alakították ezeket ki),⁶⁸ amelyek a későbbiek során az alul lévő új negyedet övező körfal integráns részei lettek.

Vallási központok (3. táblázat)

Egészében véve a püspöki vagy érseki negyed (amely a püspöki palotából, a hozzátartozó épületekből és a székesegyházból állt) inkább gátló hatással volt a plébániatemplomok létesítésére – leszámítva persze magukat a székesegyházakat – egy kereszttel (x) jelöltük ezt e táblázat első oszlopában –: 19 plébániatemplom közül, amely nem volt székesegyház 14 távol esik vagy közepes távolságban van a püspöki negyedtől.

Ez a következménye számos püspöki város policentrikus szerkezetének; ahogyan az a nyugati kereszténység városaiban is gyakran megfigyelhető, a régi, kisebb kiterjedésű, védhető helyre épített és erősítmények által határolt püspöki központot szembeállították a később létrejövő városokkal, amelyek vagy lejjebb, vagy a folyó túlsó partján alakultak ki, annak érdekében, hogy kihangsúlyozzák (legalább viszonylagos) jogi és vallási autonómiájukat az illető helység püspökével szemben.

A plébániatemplomok közepes távolságban voltak egymástól: 37 templomból 16 jelentős távolságban volt a legközelebbi plébániatemplomtól, 8 pedig átlagos távolságra. Kérdés, hogy az új plébániák függetlenedési vágyát megakadályozták-e a helyi adottságok (az eredeti egyháztól nem messze levő kápolnák, amelyek azután plébániai központokká váltak)? Vagy pedig e részleges adatokat hamissá teszi az a tény, hogy rendkívül ritkán található információ a külvárosi tempomokra vonatkozóan.

Mindenesetre a régi szerzetesrendek kolostorai és perjelségei szinte mindig gátló hatást gyakoroltak plébániatemplomok létesítésére: 13 templom közül, amely olyan városokban volt, ahol léteztek kolostorok, 10 távol esett ezektől, ezek közül pedig 8 igen távol. Ez főként abból adódik, hogy ezeket a kolsutorokat félig falusi környezetbe telepítették, elkülönítve a várostól. Ugyanez figyelhető meg a karitatív alapítások (kórházak, lepratelepek) esetében is: amelyeket a városi lakóhely külső hatására telepítettek. 34 templomból 26 távol van tehát az ilyen intézményektől.

A plébániatemplomok nagy távolságban vannak a koldulórendi egyházaktól is: 48 példából 31-szer ez figyelhető meg. Ennek az elhelyezkedésnek, akárcsak a nyugati városokban, itt is az az oka, hogy a szomszédos papok tartózkodó magatartást vettek fel ezekkel a konkurensokkal szemben, ha azok túl közel települtek hozzájuk.

Alig ismertük még fel a nyilvánvaló különbségeket, régióként és várostípusonként megfigyelhető eltéréseket a székesegyházak sajátos jellegével kapcsolatban: míg más plébániatemplomoknál megvan az a törekvés, hogy a gazdasági tevékenység központjaihoz közeledjenek és a kolostoroktól, koldulórendi egyházaktól és a kórházaktól távolabb települjenek, addig a székesegyházakat az jellemzi, hogy gondot fordítottak védelmükre, s így a városi élet központjaitól el voltak választva.

b) plébániai körzetek

Mivel nem állnak rendelkezésünkre eléggé pontos források, szinte lehetetlen rekonstruálni Magyarország középkori városi plébániáinak hatásait: a földrajzi dokumentumok, a késeiek is (a XVIII. századtól) ritkán fordulnak elő,

csakúgy, mint a leíró jellegű szövegek, nevezetesen a plébániák közti határpereket tartalmazó okiratok.⁶⁹ Az is nagyon valószínű, hogy a kortársaknak sem volt pontos fogalmuk arról, hogy merre húzódtak saját plébániájuk határai.

Az egyetlen plébániával rendelkező városoknál feltételezhető, a plébánia határai egybeestek a település határaival, beleértve a külvárosokat is. Ami a több plébániát bíró városokat illeti, úgy gondolhatjuk, hogy a policentrikus városokban (Esztergom, Szeged...) minden egyes, a többitől tisztán elkülönülő negyednek volt saját plébániája.

Buda egyetlen példája elég jól ismert,⁷⁰ de alig tudjuk feltárni a plébánia-területek eredeti szervezetét. Milyen lehetett? Sakktáblaszerű, rádiókoncentrikus, vagy egy periférikus terület szabálytalan plébániai határokkal rendelkező központja állt szemben geometrikusabb alapterületű plébániákkal...? Buda plébániái egyébként valóban nem képviselnek különleges formát. És nem ismerjük határainak eredetét sem.

III. A plébániatemplomok vizuális jelentősége a városi környezetben

a) építészeti jelentőség

A plébániai épületek alapterülete

Bár nem vállalkozunk azokra az egyhangú számításokra, melyeknek az lenne a célja, hogy megbecsüljük a városok területéből a plébániatemplomaik által elfoglalt területek arányát, mégis tehetünk bizonyos megjegyzéseket, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy értékeljük a magyar városok plébániai épületeinek területi jelentőségét.

Első megállapítás: más városi épületekkel összehasonlítva a templomok foglalják el a legtöbb helyet. Valóban, csaknem minden olyan esetben, ahol a régészeti rekonstrukció tervrajzot adott az illető város fő épületeiről, megfigyelhetjük, hogy a plébániatemplom vagy templomok által elfoglalt területek meghaladják más politikai, gazdasági vagy vallási funkciójú építmény területét. Bártfán, Brassóban, Besztercén, Kassán Kolozsvárott, Lőcsén és Pozsonyban a városháza kisebb kiterjedésű a plébániai központoknál, míg fordított helyzet csak Nagyszebenben és Sopronban található.⁷¹ Egyedüli fontos kivételek: a királyi és püspöki rezidenciák (az előbbire példa a budai királyi palota az utóbbira a győri püspöki palota). De a királyi kamarák Budán és Selmecbányán kisebb helyet foglaltak el éppúgy a társasegyháza –, a kolostorokat nem számítva – vagy ispótyúk Bárfán, Brassóban, Debrecenben, Esztergomban, Kassán, Kolozsvárott, Lőcsén, Nagyszebenben, Pécsen, Pesten, Pozsonyban és Sopronban.⁷²

Mint ahogy az egész kereszténység területén, a székesegyházak Magyarországon is távol estek a legkiterjedtebb plébániai központoktól hasonló okok miatt: a székesegyházak rendeltetése volt bizonyos alkalmakkor összegyűjteni nem csak a plébánia lakosságát, hanem az egész egyházmegyéhez tartozó hívek összességét, és főleg pénzügyileg összegyűjteni a püspök által a munkák egy részét (a püspök mindig jelentős földbirtokos volt) időnként királyi segítséggel.

A városi plébániatemplomok tehát jelentékeny területet foglaltak el, sőt még meg is duplázták ezt a templomok melletti temetőik és a hozzájuk tartozó kápolnák.

Bár hiányoznak az e problémát vizsgáló tanulmányok a nyugat-európai városokkal kapcsolatban, úgy tűnik, hogy Magyarország alig jelent kivételt ezen a téren. A plébániái épületek által elfoglalt területek mégis kisebb méretűek. Mint az itáliai vagy bizonyos francia városokban, ahol a plébániatemplom mellett ott található a különálló harangtornyokat és keresztelőkápolnákat, míg a magyar plébániák csak egyetlen épületből álltak.

Magasság

A magyar városok plébániatemplomainak magassága nem lebecsülendő. A XIV. és XV. században elvégzett átalakítási munkák során általában megmagasították a már létező épületeket magasabb templomhajó építésével, s az oldalhajókat felemelték egészen a főhajó szintjéig, mint ahogyan a csarnokszerű templomoknál is megfigyelhető ez⁷³ (égglise-halle).

Mivel hiányoztak a harangtornyok és a Campanilék (a templomtól különálló harangtornyok) a középkori magyar városokból – a templomtornyok töltötték be ezt a szerepet –, s valószínű, hogy a plébániatemplomok, harangtornyuk révén uralták a városi tájképet.

A metszetek megerősítik ezt a hipotézist: Buda 1470 körül készített ábrázolása, amely Hartmann Scheldel munkája, azt mutatja, hogy a Boldogasszony és a Mária-Magdolna templom harangtornyai tisztán láthatóan a lakóházak teteje fölé emelkedtek, és csak a királyi palota hatalmas tornyai voltak magasabbak azoknál.

Más metszetek alapján, mint pl. amelyek Esztergomról, Győrről vagy Pozsonyról készültek a XVI. és XVIII. században, azt mondhatjuk, hogy a plébániatemplomok harangtornyai emelkedtek a legmagasabbra, ezt követték a szerzetesi templomok és végül a kápolnák. Kétségtelen, hogy nem kell túlságosan nagy hitelt adni ezeknek a látképeknek, amelyek a középkor végéről vagy az ezt követő korszakból datálódnak, mivel alkotóik nem mindig vették figyelembe az épületek valószínű arányait. De a régészeti emlékek lehetővé teszik, hogy rekonstruáljuk a valószínű viszonyokat: azt például tudjuk, hogy a bártfai plébániatemplom harangtornya 30 méter magas volt, míg az új városháza (amelyet a XVI. század legelején építettek) magassága nem haladta meg a 15 métert.⁷⁴ Az egyszintes házak ekkor még nagyon gyakoriak voltak a magyar városokban ezért a kontraszt a plébániatemplomokhoz képest igen éles volt.

Teljes kiterjedés

Ez a néhány megjegyzés arra a gondolatra vezethet minket, hogy a városi plébániatemplomok, kiterjedésük révén vizuálisan nagyon fontos szerepet tölthettek be a városi környezetben. A török hódítók a XVI. század elején csodálkoztak azon, hogy „a keresztények milyen bolondok, mert annyi sok fáradtságot és pénzt költenek oly nagy templomok építésére még a kis falukban is”;⁷⁵ ez a megjegyzés alkalmazható a városokra is. Semmi nem erősíti ma még azt a feltételezést, hogy ezek túl nagyméretűek lettek volna a plébániatagok létszámához képest.⁷⁶

Másfelől ezeknek a templomoknak a látványbeli súlyát néha az is megnövelte, hogy mértéken felül megmagasították azokat. Különösen igaz ez a székesegyházak esetében, mivel jól védhető, megerősített helyekre építették őket, a győri székesegyház, amelyet egy 8–10 méter magas hegyfokra építettek, messziről látható, csakúgy, mint az esztergomi. De nem ismerünk példát arra, hogy a városi hatóságok szándékosan láthatóvá tették volna ezeket az épületeket, mint ahogyan ez Pármában történt, ahol 1262-ben a közösség leromboltatott minden háza, ami a keresztelőkápolna mögött volt, abból a célból, hogy azt minél messzebből megcsodálhassák.⁷⁷

b) Hogyan illeszkedett be a plébániatemplomok stílusa a városi tájban?

A templomok építéséhez használt anyagok nem különböztek érzékelhetően más városi épületek nagyagától: a lakóházak többsége a XIV. századtól, legalább a városközpontokban⁷⁸ csakúgy, mint a városi plébániatemplomok is, kőből épültek. Ebben a tekintetben tehát csak a városi periféria házaiktól különböztek és a legfejletlenebb mezővárosoktól, de ez a helyzet is csak a XV. század közepéig állott fenn.⁷⁹

A XIV. század elejétől sok városi plébánia gótikus stílusú volt, a korábbi átalakítások következtében: ez figyelhető meg Bártfán, Besztercebányán, Budán, Egerben (Szent Mihály-templom), Esztergomban (Szent Lőrinc-templom), Kolozsvárott (Szent Mihály-templom) és Szegeden (Szent Demeter-templom).⁸⁰ A nagy bővítési munkálatok és az 1360 és 70 között elkezdett újjáépítés, később a XV. század második felében megnövelte a gótikus épületek számát.⁸¹ A későbbi példák egyre ritkulnak: míg a győri székesegyház építői elfogadták ezt a stílust a XV. század második felében,⁸² addig a szegedi Szent György-templom megőrizte román stílusú architektúráját a középkor végéig.⁸³ Erdélyben, ahol a városi plébániatemplomok építésének fontos időszaka csak a XIV. században kezdődött, valamennyi ilyen épület a gótikus művészet szabályainak megfelelően készült. A nagy mezőgazdasági jellegű városoknál szintén ez látható: szegedi Szent Demeter és a debreceni Szent András-templom teljesen a kor építészeti ízlése szerint épült, és a „legmodernebbek” közé számítható.⁸⁴

A magyar városi plébániatemplomok közti közös vonás abban ragadható meg, hogy alaprajzuk hasonló a háromhajós csarnoktemplomokéhoz, ellentétben néhány helyi változattal: egyesek ezek közül valódi csarnokszerű templomok (mint a Szent Mihály-templom Sopronban⁸⁶), míg a többi nem ilyen szerkezetű.

Egészében véve ezeknek az épületeknek a stílusa számos közös vonást mutat ausztriai, dél-németországi, valamint csehországi, sziléziai és lengyelországi városok példáival.⁸⁷ Pozsony plébániaépületei például tanúskodnak a bécsi építészet hatásáról és a soproni Szent Mihály-plébánia sok tekintetben emlékeztet az alsó-ausztriai Weiner Neustadt plébániájára. Ez a szoros kapcsolattal magyarázható, ami a határ két oldalán lévő műhelyek között fennállt.⁸⁸ A királyság belső területein is a városok közötti kapcsolatok sűrűsége bizonyos hasonlóságokból fakadt, felhozhatjuk példaként az eredélyi száz városok esetét.⁸⁹

Nem ismerünk olyan városrendezési szabályokat a lakóházakra vonatkozóan, amelyek előírtak volna bizonyos stílusbeli egységet a templomokkal,

mint ahogyan ez Közép-Itáliában megfigyelhető a XIII. századtól. A harmónia jelei azonban mégsem hiányoznak. A gazdag patríciusok házai Sopronban ugyan azzal az ízléssel vannak díszítve, mint a Szent György-templom. Egyébként gyakran ugyanazok a mesterek készítették a különböző városi házakat, mind a világi, mind a vallási jellegűeket. Kassán például a híres István mestert úgy említik, mint aki dolgozott a plébániatemplomnál és több városi ház építésénél is.⁹⁰ Ez a jelenség kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy gyakran a városi hatóság adta a megbízást (és nem az egyházi hatóságoké) ezeknek a mestereknek a mint ahogyan ez ebben az időben számos nyugati városnál megfigyelhető.⁹¹

Az kétségtelen, hogy a stílusbeli eltolódás megszakítja időnként ezt az egységet: Budán a Szent Mária-Magdolna-templom tömör támfalaival, egyszerű díszítéseivel ellentétet képez a környék gazdag polgárházaival, melyeknek finoman faragott belső fölkéit még ma is megcsodáljuk. A budai királyi palota Luxemburgi Zsigmond uralkodásától fogva a főváros minden templomát felülmúlta díszítésének gazdagságával, ha hiszünk Bertrandon de la Braquière⁹² dicséreteinek.

Az eddigi megjegyzések, bár átmeneti jellegűek és hiányosak voltak, mégis lehetővé teszik, hogy eljussunk az alább következő megállapításokhoz.

Tisztán látható, hogy a magyar városokban kevesebb plébánia volt, mint Nyugaton a késői középkorban. De ezt a látszólagos szerény jelenlétet kompenzálja bizonyos mértékben két tényező: egyrészt privilegizált helyeken voltak ezek a plébániatemplomok felépítve, lehető legközelebb a városi tevékenység központjaihoz és lehető legtávolabb azoktól az intézményektől, amelyek konkurenciát fémáshattak számunkra a lelki gondozásban. Másrészt pedig tekintélyes szerepet tölthettek be a városi tájban nagy méreteik révén, pl. architektúrájuk nagy tömege által.

Függelék

I. tábla

A plébániahálózat sűrűsége XV. század végén

Városok	plébániák száma	a hívek átlagos száma plébániánként
Bártfa	1	3000–3500
Beszterce	1	3000–40000
Besztercebánya	1–2	1500–3000
Brassó	1	6000
Buda	5	1600–3000
	+ 1 a falusi periférián	
Debrecen	1	9000
Eger	4	2000–2500
Esztergom	4	2000
Győr	4	875–1250
Gyula	1	1250
Kassa	1	4000–7500
Kolozsvár	1	4000–5200
Körmöcbánya	2	?
Lőcse	2	1000–4000
Nagyszeben	1	4000–5000
Nagyszombat	1	3500
Nagyvárad	5	?
	+ 2 a falusi periférián	
Pécs	2–4(?)	1750–3500
Pest	1	7000–10000
Pozsony	3	1500–1600
Selmezbánya	2	1500–2000
Sopron	3	1000–1235
Szeged	3–4(?)	1750–2350
Székesfehérvár	3	2670
	+ 2 a falusi periférián	
Újlak	1	?
Zágráb	4	?
	+3 a falusi periférián	
Összesen	58–62	
Szélső érték	2,23–2,38	2904–3821
Átlag	2,31	3362

II. tábla

*A plébániai terület és a plébániatemplomtól
és annak kapcsolt részeitől mért távolságok*

D1 = azon átlagos távolság, amelyet a plébániatemplomuktól legtávolabb lakó hívőknek kellett megtenniük, hogy odajussanak.

D2 = azon átlagos távolság, amelyet a plébániatemplomuktól vagy valamilyen „kapcsolt intézménytől” legtávolabb lakó hívőknek mellett megtenniük.

Város	A plébániák átlagos területé ha-ban	D1 méretben	D2 méretben
Bártfa	15	325	130
Beszterce	38	455	375
Brassó	42	700	550
Buda	34	270	110
Debrecen	215	800	700
Eger	71	?	
Esztergom	15	200–275?	95–120?
Győr	5	?	
Kassa	44	550–680	225–275
Kolozsvár	63	590	460
Körmöcbánya	4	225	225
Lőcse	20?	675?	450?
Nagyszeben	69	650	400?
Nagyszombat	22	470	275
Nagyvárad	11	?	
Pécs	19–38	?	
Pest	40	520	260
Pozsony	70	300	175?
Selmechánya	5	700	300
Sopron	40	300?	280?
Székesfehérvár	16		
Szeged	10–13?	300?	190?
átlag	39,5–40,5	472–484	306–310

III. tábla

A plébániai szolgálattevők száma

Városok	a szolgálattevők átlagos száma plébániánként	egy szolgálattevőre jutó lakosok száma
Besztercebánya	>3	1000
Buda	>30 >1 (?) >3; 10–12? >1 (?)	180–430
Debrecen	>2	4500
Győr	>2 >1(?) 5 >2 >2	280–500
Pozsony	4 >1(?) >1(?)	670–800
Selmecbánya	4	750–1000
Szeged	>2 >1(?) >1(?) ?1	1400–1750

IV. tábla

A plébániatemplomok elhelyezkedése a XV. század végén

Jelmagyarázat:

– –: ez a templom nagyon messze van a kijelölt ponttól, vagyis nagyobb ez a távolság, mint a város (vagy egy elkülöníthető negyed) legkeskenyebb pontjának szélessége

– : ez a templom elég messze van a kijelölt pottól, vagyis a távolság az „átlagosnak” tekintettnél nagyobb; az „átlag” megadható, ha vesszük a város (vagy negyed) legkeskenyebb része szélességének felét és a legszélesebb része szélességének felét és ebből számtani középértéket számítunk.

0: ez a templom nincs igazán közel, de nincs igazán távol sem a kijelölt ponttól, vagyis távolsága közel van az előbbi pontban definiált átlaghoz.

+: ez a templom elég közel van a kijelölt ponthoz, vagyis az „átlagosnál” kisebb a távolsága

++: ez a templom rendkívül közel van a kijelölt ponthoz, közvetlenül szomszédosak

(*) ez a templom a városfalon, a palánkon vagy a város, ill. a negyed körül húzódó árkon belül van

/*: ez a templom a vársofalon kívül, de annak közvetlen közelében helyezkedik el

)*(: ez a templom a városfalon kívül található

1. táblázat: A gazdaság „meleg pontjaihoz” és az átkelőhelyekhez viszonyított helyzet

Város	a piac helye városcsarnokok, fontos utak kereszteződése	kézművesek vagy kereskedők sűrű előfordulása	közlekedési csomópontok kapuk, hidak, folyók...
Bártfa	++		++
Beszterce	++		-
Brassó	+		+
Buda:			
Boldogasszony	++	+	+
Szent Mária- Magdolna	++	+	+
Szent Péter	+	+	-
Szentháromság	-	-	+
Szent Gellért			-
Debrecen	++		0
Eger:			+
Sz. János (székesegyház)			+
Sz. Mihály	++		++
Sz. Péter	-		+
Esztergom:			+
Sz. Albert (székesegyház)	-		+
Sz. László	+		+
Sz. Miklós	++		+
Sz. Lőrinc	0		++
Győr:			
Sz. Mária (székesegyház)	0		+
Sz. István	+		0
Sz. Lázár(?)	-		+
Kassa	++	+	+
Kolozsvár	++		0

Tanulmányok

Körmöcbánya		
Sz. Mária	-	+
Sz. Katalin	++	+
Lőcse:		
Sz. Jakab	++	0
Nagyszeben	+	0
Nagyszombat		0
Nagyvárad:		+
Sz. Mária		
(székesegyház)		+
Szentlélek		+
Sz. Jakab		+
Sz. Kereszt		++
Sz. Egyed		+
Pécs:		
Sz. Péter		
(székesegyház)	0	+
Sz. Bertalan	++	+
Pest	++	+
Pozsony:		
Sz. Márton	0	+
Sz. Lőrinc	++	+
Sz. Mihály	++	+
Selmechánya:		
Sz. Mária	+	+
Sz. Katalin	++	+
Sopron:		
Sz. György	0	-
Sz. Mihály	-	--
Szeged:		
Sz. Demeter	++	+
Sz. György	++	-
Székesfehérvár:		
Sz. Péter	+	+
Szentkereszt	+	+
Zágráb:		
Sz. István		
(székesegyház)		+
Sz. Imre		+
Sz. Márk	++	+
Sz. Márton		+

2. táblázat: A politikai központokhoz és a városok védelmi vonalaihoz viszonyított helyzet

Városok	Városháza	Királyi vagy hűbérúri kastély vagy rezidencia	Védelmi vonalak
Bártfa	+		(*)
Beszterce	+		(*)
Brassó	+		(*)
Buda:			
Boldogasszony	+	-	(*)
Szent Mária- Magdolna	+	--	(*)
Szent Péter	-	0	(*)
Szenháromság	--	+)*(
Szent Gellért	--	+)*(
Debrecen		+	
Eger:			
Sz. János (székesegyház)		++	(*)
Sz. Mihály		--	(*)
Sz. Péter		+	/*
Esztergom:			
Sz. Albert (székesegyház)	--	++	(*)
Sz. László	--	0	(*)
Sz. Miklós	++	--	(*)
Sz. Lőrinc	+	--	(*)
Győr:			
Sz. Mária (székesegyház)		++	(*)
Sz. István		--	(*)
Sz. Lázár(?)		+	(*)
Kassa	+	+	(*)
Kolozsvár	+?		(*)
Körmöcbánya:			
Sz. Mária			(*)
Sz. Katalin			(*)
Lőcse:			
Sz. Jakab	++		(*)
Nagyszeben	+		(*)
Nagyszombat			(*)
Nagyvárad:			+
Sz. Mária (székesegyház)		++	(*)
Szentlélek		0	

Sz. Jakab		-	
Sz. Kereszt		--	
Sz. Egyed		--	
Pécs:			
Sz. Péter			
(székesegyház)		++	(*)
Sz. Bertalan		-	(*)
Pest			
		++	(*)
Pozsony:			
Sz. Márton	-		(*)
Sz. Lőrinc	0		(*)
Sz. Mihály	-		/^
Selmecbánya:			
Sz. Mária			(*)
Sz. Katalin)*(
Sopron:			
Sz. György	--		(*)
Sz. Mihály	--)*(
Szeged:			
Sz. Demeter)*(
Sz. György)*(
Székesfehérvár:			
Sz. Péter		+	(*)
Szentkereszt		+	(*)
Sz. Margit		--	(*)
Zágráb:			
Sz. István			
(székesegyház)			(*)
Sz. Imre			(*)
Sz. Márk			(*)
Sz. Márton			/^

3. táblázat: A vallási központokhoz viszonyított helyzet

Város	Püspöki székesegyház	plébánia-templom	koldulórendi kolostor	kórház
Bártfa			-	
Beszterce			-	-
Brassó			-	--
Buda:				
Boldogasszony		+	+	--
Szent Mária-Magdolna		+	0	--
Szent Péter	0		+	-
Szenháromság		--	+	0
Szent Gellért		--	--	+

Debrecen					+
Eger:					
Sz. János					
(székesegyház)	x	0		-	0
Sz. Mihály	--	--		-	--
Sz. Péter	+	--		--	-
Esztergom:					
Sz. Albert					
(székesegyház)	x	0		--	--
Sz. László	0	?		--	--
Sz. Miklós	--	+		0	+
Sz. Lőrinc	--	+		-	-
Győr:					
Sz. Mária					
(székesegyház)	x	++?		--	--
Sz. István	-	--?		0	--
Sz. Lázár(?)	++	++?		--	--
Kassa				0	+
Kolozsvár			--	-	
Körmöcbánya					
Sz. Mária		-			--
Sz. Katalin		-			--
Lőcse:					
Sz. Jakab				-	
Nagyszeben				-	+
Nagyszombat				--	-
Nagyvárad:					
Sz. Mária					
(székesegyház)	x	0	--	-	
Szentlélek	0	+	--	+	
Sz. Jakab	-	+	--	+	
Sz. Kereszt	--	+	--	0	
Sz. Egyed	--	-	--	+	
Pécs:					
Sz. Péter					
(székesegyház)	x			-	
Sz. Bertalan	0			-	
Pest					+
Pozsony:					
Sz. Márton		--	-	-	--
Sz. Lőrinc		--	-	0	0
Sz. Mihály		--	+	0	--
Selmecbánya:					
Sz. Mária		+		-	--
Sz. Katalin		+		-	--
Sopron:					
Sz. György		--		0	-

Tanulmányok

Sz. Mihály		--		--	-
Szeged:					
Sz. Demeter		--		--	--
Sz. György		--		0	--
Székesfehérvár:					
Sz. Péter	x	0		--	--
Szentkereszt	0	0		--	--
Sz. Margit	--	--		--?	+ vagy 0?
Zágráb:					
Sz. István					
(székesegyház)	x	++	--	--	
Sz. Imre	++	++	0	--	
Sz. Márk	--	--	--	--	
Sz. Márton	0	0	0	--	

Felhasznált irodalom

- BÁLINT S., Szeged reneszánsz kori műveltsége, Budapest, 1975.
- BÁLINT S., Szeged városa, Budapest, 1959.
- BALOGH J., Kolozsvár műemlékei, Budapest, 1935.
- BEDY V., Győr katolikus vallásos életének múltja, Győr, 1939.
- CSÁNKI D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 5 vol., Budapest 1913.
- DEMKÓ K., Lőcse története I., Lőcse, 1897.
- DERCSÉNYI D., ZOLNAY L., Esztergom, Budapest, 1956.
„L’Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l’Europe du Centre-Est et du Nord (XIV–XVe. sc.)”, Rome, 1990.
- FEJES B., „Selmeczbánya története”, in: Selmeczbányainak emlékkönyve, 8–48 l., Budapest 1965.
- FÜGEDI E., „Fehérvár középkori alaprajza”, in: Fejér megyei Szemle 2, 3–14. l.
- FÜGEDI E., „Mezővárosaik kialakulása a XIV. században”, in: Történelmi Szemle 15, 1972, 321–342. l.
- GABREL D., SZŐNYI E., TOMKA P., „The settlement history of Győr (Arrabona) in the roman period and in the Middle Ages”, in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 9–25. l.
- GEREVICH L., „The rise of Hungarian towns along the Danube”, in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 26–50. l.
- GOSZTONYI GY., A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, Pécs, 1939.
- GYÖRFFY GY., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, t. I, II és III, Budapest, 1963–1987.
- HÁZI J.; Sopron középkori egyháztörténete, Sopron, 1939.
- HOLL I., „The development and topography of Sopron in the Middle Ages” in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 96–102. l.
- IMPLÓM J., Gyula város története, Gyula, 1968–1973.
- IPOLYI A., „Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata”, in: Századok, 1874, 525–552, 597–647, 671–708. l.
- JAKAB E., Kolozsvár története I, Budapest, 1870.
- JURKOVICH E., Besztercebánya múltjából, Besztercebánya, 1906.

K. D. GROTHUSEN, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts, Wiesbaden, 1967.

KRALOVÁNSZKY A., „The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages”, in: Towns in Medieval Hungary, szerk. GEREVICH L., Budapest, 1990, 51–95. l.

KRIZKO P., A körmöcbányai római katolikus egyházközség története I., Budapest, é.n.

KUBINYI A., Budapest története II, Budapest, 1973.

MAKKAI L., MÓCSY A., Erdély története I., Budapest, 1986.

MOHL A., A soproni Szent György templom és plébánia rövid története, Győr, 1926.

MYSKOVSKY V., Bártfa középkori műemlékei, I, Budapest 1879.

MYSKOVSKY V., „Új adatok a bártfai templom építésének és felszerelésének történetéhez”, in: Archeologiai Értesítő 13 (1893) 60–66. l.

ORTVAY T., Pozsony város története, II, III, Pozsony, 1895–1903

PÁSZTOR L., A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Budapest, 1941.

REIZNER J., Szeged története I, 1899–1900

SEBESTYÉN K., Szeged középkori templomai, Szeged, 1938.

SEIVERT, G., Die Stadt Hermannstadt: Eine historische Skizze, Hermannstadt, 1895.

SOÓS I., Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése, Budapest, 1985.

SZENDREY I., (szerk.), Debrecen története 1693-ig, Debrecen, 1984.

WICK B., Kassa története és műemlékei, Kassa, 1941.

ZOLNAI L., A középkori Esztergom, Budapest, 1983.

Jegyzetek

1. HERVAY F., „L'état actuel des recherches sur la géographie ecclésiastique en Hongrie”, in: Miscellanea Historiae Ecclesiasticae V, Louvain, 1974, 412. l.
2. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1375, Monumenta Vaticana Hungariae, series I, tomus I, Budapest, 1887.
3. ORTVAY T., Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificiorum a 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata, 2., Budapest 1891–1892.

4. A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annataí. Kiadja KÖRMENDY J., Budapest 1990.
- 4b. BUCKO V., Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564, Bratislava, 1939, 123–233. l.
5. FÜGEDI E., „Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati felvidéken” in: *Regnum* 6 (1944–1946) 119. l.
6. U. o. 123. l.
7. RUPP J., Magyarország helyrajzi története I, Pest, 1970, 513–517. l.
8. GEREVICH L., „The rise of Hungarian towns along the Danube”, in: *Towns in Medieval Hungary*, Budapest, 1990, 43–44. l.
9. U. o. 48. l.; EPERJESSY K., *Városaink múltja és jelene*, Budapest, 1971, 132–141.
10. EPERJESSY K., *Városaink...* u. o.
11. Cf. *infra* 23–31. l.
12. Cf. *infra*, 32–33. l.
13. Cf. *infra*, 23–24. l.
14. CAZELLES R., *Paris de la fin du regne de Philippe Auguste a la mort de Charles V*, 47–49. l.
15. BROOKE, Ch., *The ecclesiastical geography of medieval towns*, Louvain, 1974, 15–31. l.
16. AUBRUN, M., *La paroisse en France des origines au XVIe siecle*, Paris, 1986, 110. l.
17. SCHNEIDER, J., *La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siecles*, Nancy, 1950, cité dans *Histoire de l’Eglise depuis les origines jusqu’a nos jours* (szerk. A. FLICHE et V. MARTIN), t XII vol. 1, Paris, 1959, 205, 7. jegy.
18. DESPORTES, P., „Villes et paroisses en France du Nord au Moyen Age”, in: *Histoire, Economie et Sociétés* 1985, 171. l.
19. U. o. 174. l.
20. GAUDEMET, J., *Histoire du droit et des institutions de l’Eglise en Occident*, szerk. G. Le BRAS és J. GAUDEMET, t. VIII vol.2, Paris, 1979, 229. l.
21. *Histoire de la France urbaine*, t.II, Paris, 1989, 232. l.
22. LEGUAI, A., „Un paradoxe: la situation religieuse de Moulins au Moyen Age et a l’*époque moderne*”, in: *L’encadrement religieux des fidèles au Moyen Age jusqu’au Concile de Trente*, Actes du 109e Congrès des sociétés savantes, Paris, 1985, 229–237. l.
23. DESPORTES, P., „Villes et paroisses...”, 173. l.
24. Cf. *infra*, 10. l.
25. AUBRUN, M., *La paroisse...*, 110 l.
26. MOORMAN, J. R. H., *Church Life in England in the 13th Century*, Cambridge, 1946, 5. l., cité dans *Histoire de l’Eglise depuis...*, t.XII vol.1. 205 l., 7. jegyzet.
27. *Paris, ses rues, ses paroisses du Moyen Age a la Révolution. Origine et évolution des circonscriptions paroissiales*, Paris, 1959, 345–409. l.
28. FAVIER, J., (szerk.), *Nouvelle histoire de Paris 1380–1500. Paris au XVIe siecle*, Paris, 1974.
29. GERMAIN, A., „La paroisse a Montpellier au Moyen Age”, in: *Mémoires de la société archéologique de Montpellier* V, 1–56, 14. l.
30. FRIEDMANN, A., *Paris, ses rues...*, u.o.

31. COSTE, J., „L'institution paroissiale a la fin du Moyen Age: approche bibliographique en vue d'enquetes possibles”, in: *Mélanges de l'Ecole Francaise de Rome*, 1984, vol.1, 311–313. l.
32. FRIEDMANN. A., *Paris, ses rues...*, u. o.
33. KUBINYI A., *Budapest története II. A későbbi középkorban Buda elestéig*, Budapest, 1973. 15. l.
34. KRIZKO, P., *A körmöcbányai római katolikus egyházközség története*, Budapest, I., 21–23. l.
35. HIGOUNET, Ch., *Bordeaux pendant le Haut Moyen Age*, Bordeaux, 1963.
36. BROOKE, Ch., „The ecclesiastical...”, 20. l.
37. KUBINYI A., *Budapest...*, 25. l.
38. Így Rouen-ban a régi városközpont plébániái sokkal kevésbé kiterjedtek, mint az északi és keleti zónáknak a parochiái, amelyek újabbak. TABBAGH, V., *Le clergé séculier du diocese de Rouen a la fin du Moyen Age (1359–1493)*, Thése d'Etat (Paris IV), 1988, 293. l.
39. AUBRUN, M., *La paroisse...* 158. l.
40. Szeretném megjegyezni, hogy amikor a „vice-plebanus”-ról beszélünk, akkor a plébánost nem számítjuk a templomhoz tartozó papok közé, mert nem ott lakott.
41. HERMANN E., *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973, 143. l.
42. FAVREAU, R., *La ville de Poitiers a la fin du Moyen Age: une capitale régionale*, Poitiers, 1978, 453. l.
43. KLOCZOWSKI, J., (szerk.), *Histoire religieuse de la Pologne*, Paris, 1987, 155. l.
44. DESPORTES, P., „Villes et paroisses...”, 176. l.
45. AURBUN, M., *La paroisse...*, 159. l.
46. HERMANN E., *A katolikus...*, 143. l.
47. U. o. 144. l.
48. FIETIER, R., *La cité de Besancon de la fin du XIIe siecle au milieu du XIVE siecle*, Paris, 1978, 1156. l.
49. MALYUSZ E., *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971, 121. l.
50. PETITOVA, A., *L'évolution du réseau des établissements ecclésiastiques a Prague sou la dynastie des Luxembourg (1310–1419)*, Mémoire de Maitrise, Université de Paris–Sorbonne (Paris IV), 1988, 59. l.
51. DERCSENYI D., ZOLNAY L., *Esztergom*, Budapest, 1956. 21. l.
52. MAKKAI L. és MOCSI A., *Erdély története, I*, Budapest, 1986. 446–467. l.
53. MYSKOVSKY V., *Bártfa középkori műemlékei*, t. I. Budapest, 1879, 12–13 l., és „Új adatok a bártfai templom építésének és felszerelésének történetéhez”, in: *Archeologiai Értesítő* 13 (1893) 60. l.
54. SOMOGYI Z., *A középkori Magyarország szegény ügye*, Budapest, 1941, 86 l.; DF 280 680.
55. PTITOVA, A., *L'évolution...*, 33. l.
56. KUBINYI A., *Budapest...*, 75. l.

57. LEFEVRE, P. F., L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Age, Louvain, 1942.
58. BAUMEL, J., Montpellier, histoire d'une seigneurie du Midi de la France, Montpellier, 1969–1971. t.II, 277–279. l.
59. BROOKE, Ch., „The ecclesiastical...”, 22. l.
60. SOMOGYI Z., A középkori..., 61 és 85. l.
61. BALOGH J., Kolozsvár műemlékei, Budapest, 1935, 10. l.
62. KRIZKO P., A körmöcbányai..., 21–23. l.
63. PÁSZTOR L., A magyarság vallásos élete a Jagellók korában, Budapest, 1941, 140–141. o.
64. KUBINYI A., Budapest..., 15. l.
65. MAKKAI L. és MOCSY A., Erdély..., 6. I, 374–376. l.
66. Cf LE GOFF, J.; LAGARDE, J.; de FONTETTE, D., GUERREAU A., „Enquete du Centre de Recherches Historiques: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale”, Annales ESC 25 (1970) 924–965. l., et SCHMITT, J.–C., „Ou en est l'enquete” „Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale”, Ordensstudien II, Berlin, 1981, 13–19 l.
67. GRANASZTÓI G., A középkori magyar város, Budapest, 1980, Kassa térképe.
68. GYÖRFFY GY., „Structures ecclésiastiques de la Hongrie médiévale”, Miscellanea Historiae Ecclesiasticae V, Louvain, 1974, 161. l.
69. Cf supra, 2–3. l.
70. KUBINYI A., Budapest..., 24–25. l.
71. Cf a mi bibliográfiánk.
72. Id.
73. PÁSZTOR L., A magyarság 143. l.
74. MYSKOVSKY V., Bártfa középkori..., t. I, Budapest, 1879, 13. l. és 5. ábra.
75. PÁSZTOR L., A magyarság ... 139. l.
76. MAROSI E., Magyarországi művészet 130–1470 körül, 65. l., Budapest 1987.
77. HEERS, J., „En Italie centrale: les paysages construits. Reflets d'une politique urbanie”, 279–322. l. in: D'une ville a l'autre, 285. l.
78. GEREVICH L., „Budapest művészete az Árpád-korban”, in: Budapest Története, I. Budapest, 1973. 389–398. l.; DÁVID F., Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar műemlékvédelem 1967–1968, Budapest, 1970, 95–123. l.; KUBINYI A., „Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről”, in: Építés–Építészettudomány vol. XV 1–4 sz, Budapest, 1983, 287–290. l.
79. KUBINYI A., „Gondolatok...” , 290 l.; MAROSI E., Magyarországi ..., 71. l.
80. Cf a mi bibliográfiánk.
81. MAROSI E., Magyarországi..., 65–67. l.
82. BEDY V., A győri székesegyház története, Budapest, 1936, 5.l.
83. SEBESTYÉN K., Szeged középkori templomai, Szeged, 1938, 74–75. l.; BÁLINT S., Szeged városa, Budapest, 1959, 13. l.
84. MAROSI E., Magyarországi..., 66. l.

85. MAROSI E., „Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez”, in: Művészettörténeti Értesítő 1969 1. 1.
86. KAMPIS A., Les Beaux-Arts en Hongrie, Budapest, 1966, 59. l.
87. MAROSI E., Magyarországi..., 65–69. l.
88. Ibid., 66 l.
89. Ibid., 66. l.
90. IVÁNYI B., Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526, Budapest, 1910, t. I. 234. o.
91. RÖRIG, F., The Medieval Towns, Los Angeles, 1969, 173. l.
92. Le voyage d’Outremer, publ. Ch. Scheffer, Paris, 1892.

Fordította: Kecskés Gusztáv

*Pourquery de, Marie-Madeleine: Die Pfarrei
und die städtliche Umgebung*

In der vorliegenden Studie werden die Geschichte von 26 Pfarrkirchen in verschiedensten Regionen und in verschiedensten Städten (Handelsstadt, Bergstadt, Landstadt) des Königums, sowie die Entwicklung des Pfarrkirchenetzes seit dem Beginn des XIV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts untersucht.

In dem ersten Teil wird die Dichte des städtlichen Pfarreinetzes skizziert. Es wird behauptet, daß es in Ungarn – im Vergleich zu dem westeuropäischen Städten, wo häufig mehrere Dutzenden von Pfarrkirchen parallel existierten – wenig Pfarreien gibt, so ist das Netz außerordentlich locker.

Zu einer einzigen Pfarrei gehören mehrere Tausende Gläubigen; die Lage wurde nicht einmal durch die Anzahl der Geistlichen an einer Pfarrei balanciert. Die geographische Größe der Pfarrgemeinden wird auch dargestellt – somit auch der durchschnittliche Weg je Stadt, welchen ein Gläubiger schaffen mußte, um an der heiligen Messe teilzunehmen.

In dem zweiten Teil wird die Entfernung von den „warmen Punkten“ (Stadtmarkt, Handwerkerviertel) der Wirtschaft, von den Zentren der politischen Macht (Sitz des Feudalherren, Ratschaus) und von anderen Kirchlichen Institutionen (Kathedrale, Bettelordenkloster) ermittelt. Am End wird die architektonische Anpassung zu der städtlichen Umgebung exploriert.

STANISLAW SROKA

FEHÉR ULÁSZLÓ LENGYEL HERCEG, A PANNONHALMI BENCÉS APÁTSÁG KORMÁNYZÓJA 1377–79-BEN

A Piastok kujáviai ágából származó Fehér Ulászló (Wladyslaw Bialy) herceg személye már több ízben vonta magára – nem csak a lengyel – történészek figyelmét. A herceg viharos élete számos feldolgozásban szolgált témául, nem csupán a szakirodalomban.¹ Jelen tanulmányom célja a lengyel herceg tevékenységének ismertetése Pannonhalmán, a bencések Szent Márton Apátságának kormányzójaként (lat.: gubernator), amely hivatalát Nagy Lajos királytól kapta 1377-ben.²

Fehér Ulászló 1370-ig szerzetes volt a franciaországi Szt. Benignus kolostorban, Dijonban. Nagy Kármér halála (1370. XI. 5.) után a lengyel trónt a korábban megkötött örökösödési egyezmény értelmében Nagy Lajos foglalta el, akit 1370. november 17-én Krakkóban koronáztak Lengyelország királyává. A trón elfoglalásában jelentős segítséget nyújtottak Lajosnak a kislengyelországi nemzetségek. Ugyanakkor ellenzékére talált a sértett nagylengyelországiakban, akikről Lajos megtagadta, hogy a koronázást Gniezdnóban tartsák, és még a koronázási jelvényeket sem volt hajlandó Nagylengyelország fővárosában elhelyezni. Ebben a helyzetben fordultak a legbefolyásosabb és a királlyal leginkább szembehelezhető nemzetségek Fehér Ulászló herceghez, aki – mint említettem – Franciaországban a dijoni kolostorban tartózkodott, és felkérték, hogy térjen vissza Lengyelországba, és foglalja el a trónt. Fehér Ulászló egy, a dijoni kolostorba menesztett rendkívüli küldöttség révén szerzett tudomást Nagy Kázmér haláláról és az országban uralkodó politikai helyzetről. Ahhoz viszont, hogy a lengyel trónra pályázhassék, felmentést kellett kapnia a szerzetesi fogadalom alól, amelyet a bencések közé lépése alkalmával tett Dijonban. E célból elutazott Avignonba a pápához, és diszpenzációt kért tőle. A magyar udvarral való jó viszonyt szem előtt tartó pápai kúriától azonban nem kapott semmilyen felmentést szerzetesi fogadalma alól. Attól tartottak ugyanis, hogy egy esetleges diszpenzáció megintgatná Lajos helyét a lengyel trónon és beháborúkhöz vezethetne Lengyelországban. Amint később kiderült, ezek az aggodalmak nem voltak alaptalanok. A lengyel herceget ugyanis nem tántorította el az ismételt elutasítás a pápa részéről (XI. Gergely 1371. november 11-én Lajoshoz és feleségéhez küldött bullái) és 1373-ban fegyveres harcot indított gniewkowói hercegsége visszaszerzéséért (Gniewkowo – város Kujáviában), amelyet 1364-ben adott zálogba 1000 forintért. Ez a harc 1377-ig húzódott el, amikor is a herceg döntő vereséget szenvedett, és a királlyal való egyezkedésre kényszerült.³

Czarnkowi Janko négyszáz éves krónikájában található Fehér Ulászlónak kujáviai küzdelmeiről szóló leírás az elveszett atyai örökség, a gniewkowói hercegség visszaszerzéséért, amelyben a szerző előadja, hogy a vereséggel végződő

harcokat követő tárgyalások során a herceg eladta Nagy Lajosnak örökölt birtokát, és a 10 ezer forintos összegben túl megkapta még a királytól „quandam abbatiam in Pannonia ordinis sancti Benedicti”.⁴ A krónikás semmilyen további részletet nem ad meg az apátsággal kapcsolatban.

Jan Dlugosz *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* című művében két ízben (az 1371. és az 1376. évnél) tesz említést arról, hogy Fehér Ulászló megkapta „abbatiam quandam S. Benedicti a rege Ludovico in Hugnaria satis pinguem et ventrosam”, azaz teljes egészében Czarnkowi Janko krónikájára támaszkodott.⁵

A pannoniai Szt. Márton apátság Ulászló hercegnek adományozásáról szóló első historiográfiai említést Pray Gy. művében találjuk (*Annales Regum Hungariae*), Pray leírja, hogy Fehér Ulászlónak „ut nonnulli scribunt, S. Martini montis Pannoniae Abbatia donatus est”.⁶ A minket érdeklő tárgyat illetően jóval több részletet tett közzé publikációjában Chr. Novák,⁷ a pannonhalmi kolostor apátja, akinek rendelkezésére állt az apátsági levéltár gazdag gyűjteménye. Nevezetesen megad egy részletet Nagy Lajos 1378-ban kelt okleveléből, amelyben szerepel „Religiosus Deo devotus vir Dominus Frater Wladislaus, olim Dux albae Cuaviae, Frater noster carrissimus, nunc Gubernator Abbatiae Monasterii S. Martini de Sacro Monte Pannoniae”, azaz hősiünk, Fehér Ulászló herceg 1378-ban már a pannonhalmi apátság élén állt. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Novák – helytelenül – az 1375-ös évet fogadja el, mint az apátság Fehér Ulászlónak adományozásának idejét.

Novák után ugyanezt az adatot ismétli meg Katona István és Fejér György. Fejér tette közzé továbbá Dlugosz *Annales*-ének egy 1373-ra vonatkozó részletét, amelyben a kujáviai hercegnek adományozott apátságról esik szó, de az adományozást nem 1373-ra datálja (mind Dlugosz), hanem Novák adataira támaszkodva e tekintetben, 1375-re.⁸

A XIX. századi lengyel történetírás számos alkalommal felvetette Fehér Ulászló életrajzának kérdését. Ennek ellenére A. Oleszczynski, J. Bartkowski, K. Wl. Wójcicki és O. Balzer munkái pusztán a herceg Szt. Márton apátságbeli tartózkodásának tényét rögzítik, de nem találunk semmilyen információt a kormányzói hivatalban való működésére vonatkozóan.⁹

A *Przewodnik Naukowy i Literacki* 1887. évi 15. kötetében jelent meg J. Leniek tanulója Wladyslaw Bialy címmel, amelynek bevezetőjében a szerző a következőket írja: „Fehér Ulászló mindezt ideig ismeretlen és nyomtatásban meg nem jelent oklevelei, amelyeket a magyarországi Martinsbergben való apáti-gubernatori hivatala idején adott ki, a kolostor levéltárában található. Dr. Rómer Ferenc, a neves magyar régészprofesszor, a Krakowska Akademia Umiejetnosci aktív tagja jóindulatának és szívességének köszönhetően alkalmam nyílt levelezésünkön keresztül megismerni ezen oklevelek tartalmát”.¹⁰ Annak ellenére, hogy Lenieknek állítólag ismernie kellett a pannonhalmi apátság levéltárában található – akkor még kiadatlan – oklevelek tartalmát, tanulmányában nem használta fel azt teljes egészében. Fehér Ulászló Pannonhalmán tartózkodásának időszakát két mondatban nyugtázza, és semmilyen új tényt nem közöl. Jan Leniek munkája tehát az előszó hangzatos bejelentése ellenére gyakorlatilag nem tartalmaz semmi újat a minket érdeklő témát illetően.

A XIX. századi magyar szakirodalom szintén nem szentelt ennek a kérdés-

nek különösebb figyelmet megelégedvén Jakub Caro Geschichte Polens című műve második kötetének információival.¹¹ Hasonlóképpen az új- és legújabbkori lengyel történetírás sem vetette fel ezt a problémát beérve az elődök megállapításaival.¹²

A jelen témára vonatkozó források mindegyike megjelent már nyomtatásban. Többségük a pannonhalmi Szent-Benedek-rend története című nagyszabású mű második kötetében, amelyben kiadták az apátsági levéltár okleveleinek tül-nyomó részét.¹³ E szavak írójának alkalmá nyílt kutatásokat folytatni az apátsági levéltárában és saját szemével meggyőződhetett róla, hogy a Fehér Ulászló Pannonhalmán tartózkodását érintő összes dokumentum megjelent az említett kiadványban.¹⁶ Ezen kívül kiegészítő kutatásokat is folytattam Budapesten az Országos Levéltárban, és megismerkedtem az idevonatkozó újabb magyar szakirodalommal is.

II.

Fehér Ulászló herceg a gniewkowói földek visszaszerzésére tett 1376–77-es kísérletek kudarcát követően Magyarországra utazott, ahol Nagy Lajossal folytatott tárgyalásai eredményeképpen eladta a királynak atyai örökségét 10 ezer forintért, és cserébe megkapta tőle a gazdag pannonhalmi apátságot. A Roczniki torunskie tanúsága szerint a végső egyezsége 1377. március 15. és 28. között került sor a kujáviai Brzescben, ahol Fehér Ulászló több jeles személyiség jelenlétében lemondott a hercegségről.¹⁷ Ezt követően ismét Magyarországra utazott, hogy felvegye a kormányzói hivatalt a neki adományozott apátságban. Sajnos nem maradt fenn Lajos király adománylevele, így nehéz megállapítani a herceg megérkezésének pontos időpontját a pannonhalmi apátságba. Nem tarthatók azok a tudományban előforduló feltevések, melyek szerint Fehér Ulászló már 1376-ban kormányzó volt,¹⁸ ha figyelembe vesszük azt a forrásokkal igazolható tényt, hogy ebben az időben még jelen volt Domonkos apát, hiszen tevékenységének nyomai még 1377. januárjában is fellelhetők.¹⁹ Nagy valószínűséggel elfogadhatjuk tehát, hogy Domonkos apát a fenti időpont után halt meg, bár nem kizárt az a lehetőség sem, hogy a király távolította el hivatalából. Nagy Lajos ugyanis minden áron szerette volna maga mellett tudni, szem előtt tartani az önféjű lengyel herceget, és éppen erre teremtett lehetőséget azzal, hogy Ulászlónak adományozta valamelyik magyarországi apátság kormányzói hivatalát. Lehetséges tehát, hogy egy ilyen magasabb szempont készítette a királyt Domonkos apát eltávolítására és a pannonhalmi apátság kormányzói hivatalának átruházásra a kujáviai hercegre.²⁰ Mindenesetre Fehér Ulászló az 1377. márciusában Brzesc Kujawski városában megkötött egyezményt követően, nem korábban mint 1377. április elején Magyarországra érkezett. Az apátsági kormányzói hivatalban folytatott tevékenységének első nyomaira azonban csak az év végére vonatkozóan találunk adatot Szepesi Jakab országbíró 1378. február 18-án kelt oklevelében,²¹ amelyben a pannonhalmi kolostornak ítéli az Apáti²² községhez tartozó rétet. Az apátság és az Apátival szomszédos Gulács²³ község nemesei között már 1372 óta tartott a viszály, attól fogva, hogy az urak „de Gulach” alattomban elfoglalták az illető rétet. A Szt. Márton-kolostor akkori apátja, Czudar László azonnal intézkedni kezdett a rét

visszaszerzése érdekében saját nevében egy bizonyos „Gench” nembéli Miklóst küldött delegátusként, hogy az ügyet az országbíróság elé vigye. Czudar László halála (1372.) után utóda, Domonkos apát folytatta a birtokvitát, majd az ő halála (vagy eltávolítása) után Fehér Ulászló vitte tovább az ügyet, mint az apátság kormányzója. Minthogy nem volt illendő az apátkormányzónak személyesen megjelenni a bíróság színe előtt, egy bizonyos Bálint fia Lászlót jelölt ki, hogy a vitában képviselje a pannonhalmi konventet és a kormányzót.²⁴ Mindhiába próbálták azonban a bíróság elé idézni a gulácsi nemeseket. Ők ugyanis elismerték, hogy nem rendelkeznek kellő bizonyítékokkal igazuk alátámasztására, ennek ellenére továbbra is birtokukban tartották – jogtalanul – a kolostori rétet. Végére 1378. február 18-án hozott ítéletet az akkori országbíró, Szepesi Jakab. Amint az várható volt, a vitatott rétet visszatérítette a pannonhalmi apátságnak, addigi jogtalan bitorlóit pedig a halálra és vagyonuk elkobzására ítélet. A gulácsiak elkobzott javait három részre osztották, amelyből egy rész az apátságra szállt, a fennmaradó kétharmad pedig Szepesi Jakab tulajdonába került.

Ilyenformán Fehér Ulászló kormányzósága Pannonhalmán igen kedvezően indult, igyekezetének köszönhetően ugyanis visszakерült az egykor elveszített rétet, és egyúttal a kolostor birtokai nemhogy megfogyatkoztak volna, de még növekedtek is.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1378 elejéről rendelkezünk még két oklevéllel, mindkettőt Nagy Lajos adta ki egyazon napon, február 24-én, Visegrádon, s ezek tovább bővítik Fehér Ulászló apáti–gubernátori tevékenységére vonatkozó ismereteinket.²⁵ Ezek egyúttal cáfolják egyes történészek állítását, mely szerint a herceg a pannonhalmi apátságban tartózkodván semmi hasznosat nem cselekedett, és csak arra várt, hogy módja nyíljk azt elhagyni, hogy végre öröklött birtokainak visszaszerzésével törődjön.²⁶

Rögtön a gulácsi nemesek elfoglalta, Apáti községhez – s ezzel a kolostor javaihoz – tartozó rétet visszaszerzése után Ulászló herceg tanulván a fenti példából elhatározta, hogy biztosítja az apátság jószágainak többi részét is egy esetleges birtokfoglalás ellen. E célból fordult Lajos királyhoz két oklevél megerősítését kérve, amelyek a győri káptalanban keltek 1296-ban és 1332-ben, és a kolostor javai közé tartozó Komárom megyei Lak-Csicsó birtokrészt érintik.²⁷ Ezen kívül a király elé terjesztette – szintén megerősítés végett – Kont Miklós 1362. május 20-án kelt ítéletét, amelyben a nádor az apátság tulajdonának ismeri el a tapolcai malmot.²⁸ Lajos király, aki különös kegyben tarotta a pannonhalmi Szt. Márton apátságot, hajlott Ulászló herceg kérésére, és 1378. február 24-én, Visegrádon kiállított az említett kolostor számára két oklevelet. Az elsőben transzumálja a győri káptalannak a Komárom megyei Lak-Csicsó(29) birtokrészre vonatkozó okleveleit. A káptalan 1296-ban igazolja, hogy egy bizonyos Mihály mester mintegy 20 évvel korábban zálogba adta Lak-Csicsóhoz tartozó birtokát a pannonhalmi apátságnak, majd 1332-ben ugyanez a káptalan hitelesítette, hogy Mihály mester utódai 20 széles bécsi markáért eladták a falut az apátságnak. Második oklevelében pedig a király megerősíti a kolostort jogaiban a Zala megyei Tapolcán levő malomra Kont Miklós nádor döntése alapján, amely a malmot a kolostornak ítéli Szenyi Gergely és utódai követelése ellenében.³⁰ Fehér Ulászló ezzel a lépésével biztosította a kolostor jószágait az apátsági birtokokkal szomszédos nemeség esetleges újabb birtokfoglalása ellenére.

De ezzel még korántsem merült ki az apát–kormányzó gondoskodása a kolostor vagyonáról. Tudjuk ugyanis, hogy a következő évben, 1379-ben energikusan védelmezte a vámot, amit a Sió bal partján fekvő Jut községben szedett az apátság.³¹ A vámra tudniillik igényt formált András, a Szt. László-templom prépostja és egy bizonyos Besenyő Miklós is, annak ellenére, hogy a juti vám a kolostoré volt már legalább 1335-től kezdve.³² A korábbi apátok nyilván elhanyagolták a vám beszedését, mert a vita jó pár évig eltartott, és csak 1382-ben ért véget a kolostor számára kedvező eredménnyel, amikor is a Szepesi Jakab országbíró nevében ítélkező Szécsi Miklós megerősítette a Szt. Márton kolostor jogát a vitatott vámra.³³ Fehér Ulászló ekkor már nem tartózkodott Pannonhalmán, mivel 1379 októberében elhagyta az apátságot és Gdanskba utazott. Ott találjuk őt már október 20-án,³⁴ de Pannonhalmán tartózkodása végéig gondot fordított az apátság vagyoni helyzetére. Erről tanúskodik legalább is az a tény, hogy október 6-án még a kolostorban tartózkodott, és felügyelte a Somogy megyei Jut községben szedett vám jogáért éppen ez időben folytatott vitát.³⁵

Fehér Ulászló Pannonhalmán töltött utolsó napjaira vonatkozóan rendelkezünk még egy dokumentummal, amelyet a királynő, Bosnyák Erzsébet 1379. október 2-án, Budán állított ki és küldött a pozsonyi káptalanhoz. Ez az írás is tanúskodik arról, hogy Ulászló herceg bizonyára levelezést folytatott Erzsébet királynővel. Azzal a kéréssel fordul ugyanis a királynő levelében a pozsonyi káptalanhoz, hogy juttassanak el – az ő írásához csatoltan – két levelet Ulászló herceghez, a pannonthalmi apátság akkori kormányzójához. Egyúttal hozzáteszi: „Et quicquid idem visis iisdem literis nostris fecerit vel responderit, nobis fideliter rescribatis”.³⁶

Sajnos nem tudjuk, hogy Erzsébet királynő levelei eljutottak-e Ulászlóhoz, s az miként fogadta. Bizonyára nem találták már a herceget Pannonhalmán, mivel – amint feljebb említettem – ott tartózkodásának utolsó nyoma október 6-ról származik, október 20-án pedig már Gdanskban találjuk. Ezek szerint – figyelembe véve a Pannonhalma és Gdansk közötti igen nagy távolságot – rögtön október 6. után el kellett utaznia. Amennyiben Erzsébet királynő október 2-án indította útjának leveleit Budáról, majdnem lehetetlen, hogy október 6. előtt Pannonhalmára értek volna, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy előbb Pozsonyba küldte azokat, és onnan kellett átirányítani a Szt. Márton apátságba.

Fehér Ulászló tehát váratlanul hagyta el a kolostort. Az eddigi szakirodalomban több ízben szöttek már különböző feltételezéseket erre a tényre vonatkozóan. Úgy tűnik, Jan Dabrowskinak volt igaza, amikor azt írta: „Ulászló elutazásának oka az egyházzsakadással kapcsolatos számításában gyökerezik, amely éppen ekkor robbant ki Nyugaton. Számított VII. Kelemen támogatására, mint később kiderült, helyesen.”³⁷ Valóban, az Avignonban székelő ellenpápa, VII. Kelemen 1382. szeptember 15-én kiadta Fehér Ulászlónak a szerzetesi eskü alóli diszpenzációt tartalmazó bullát.³⁸ Ez a bulla, amelyben J. Leniek szerint benne foglaltatott teljes életrajza „saját bevallása szerint”³⁹ mégsem tesz említést arról, hogy Fehér Ulászló Pannonhalmán tartózkodott. És nem is változtatott már semmi a kujáviai herceg életén.

Jegyzetek

1. A kujáviai hercegről szóló első komolyabb publikáció a francia P. C. N. Amanton tollából származik, Vladislav duc de Cujavie maine de Ibbaye de Citeaux, puis Bénédictin, Dijon 1832 alig 50 példányban. Ezt a tanulmányt később lefordították lengyelre: Wladyslaw ksiaze kujawskie, zakonnik opactwa Cystersów, później Benedyktynów w Dyzonie, współzawodnik do korony polskiej po smierci króla Kazimierza Wielkiego w XIV wieku, który po zgonie był pochowany w Dijon, Biblioteka Warszawska, 1863, I. köt. 249–366. old. Fehér Ulászló igen közkedvelt volt a XIX. századi szépírók körében is. Egyebek között J. I. Kraszewski, a kiváló lengyel regényíró tette meg regénye (Bialy Ksiaz) főhősévé. A további irodalmat az alábbiakban idézem.
2. Pannonhalma magyar nevét csak a XIX. sz. húszas éveitől kezdve kezdik használni. Két kifejezés összetételéből származik: Pannonia, illetve halom, és két jeles nyelvújító, Guzmics Izidor és Kazinczy Ferenc terjesztette el. A középkorban ugyanis a Szt. Márton apátságot a „Mons Sacer Pannoniae” névvel jelölték. Pannonhalma nevének történetéről ír Klemm A., Pannonhalma nevének története, Pannonhalmi Szemle, 1935. 10. 212–217. old.
3. J. Sliwinski, Ksiaz Wladyslaw Bialy a sukcesja tronu polskiego, Lubawa 1982 15–21. old.
4. Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, Kiadja J. Szlachtowski, Monumenta Poloniae Historica, II. köt., Lwów 1872 660 old.
5. Lib. X., Varsaviae 1985 35. old. Az 1376. évnél Dlugosz megismétli a gniewkóvi hercegség 10 ezer forintért való eladásáról szóló részletet, és egyúttal hozzáteszi hogy Ulászló kapott Magyarországon „abbacia notabili in Hungaria ordinis Cisterciensium, in qua ad vitam degeret, accepta, reconciliatus regi illic constitit et residium fere vite tempus illic exegit”(46. old.). Mint tudjuk, a pannonhalmi apátság Szent Benedek regulája szerint szerveződött (az 1373. évnél Dlugosz helyesen adja meg a regulát), ezen kívül Fehér Ulászló nem maradt ott haláláig, csak 1379. végéig, azaz nem egész 3 évig. Vö.: A. Semkowicz, Krytyczny rozbiór Dziejów Polski Jana Dlugosza (do roku 1384), Kraków 1887. 2387. old.
6. II. köt., Vindobonae 1764 141. old.
7. Chr. Novák, Vindiciae diplomatis, quo sanctus Stephanus primus Hungariae rex monasterium S. Martini de Sacro Monte Pannoniae ordinis S. Benedicti anno MI fundaverat, Budae 1780 122. old.
8. Katona S., Historia critica regum Hungariae, stirpis mixtae, X. köt. Budae 1790 588. old.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, szerk. Fejér G. IX. köt., 5. rész, Budae 1834, nr 5. 36–37. old.
9. A . Oleszczynski, Wspomnienia o Polakach co styneli w obcych krajach, Lipsk 1844 108. old.; J. Bartkowski, Wspomnienie historyczne o Wladyslawie Bialym ksiazeciu na Gniewkowie, Rocznik Towarzystwa Historyczno–Literackiego w Paryzu, R. 1869, Paryz 1870 253. old.; K. Wl. Wójcicki, Ksiaz Bialy, in: Szkice historyczne i z domowego zycia niedawno ubiegłej przeszlosci, Kraków 1869 82. old.; O. Balzer, Cenealogia Piastów, Kraków 1895 370. old.
10. Másolat, 4–5. old. Lásd a mű recenzióját. A. Semkowicz tollából, Kwartalnik Historyczny, I. köt., 1887 657. old.
11. J. Caro, Geschichte Polens, Bd II, Gotha 1863 366. old.; Czinár M., Damiani Fuxhoffer Benedictini Pannonii Monasteriologiae regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi, Vindobonae et Strigonii 1869 90–92. old.; A. Pór, Nagy Lajos 1326–1382, Budapest 1892 466. old.; uő, A piaszток és a magyar Anjouk közötti ronkóság, in: Századok 26. sz. 1892. 235. old. A szerző publikálta Erzsébet királynőnek egy rendkívül érdekes oklevélét 1379-ből, amelynek alább több figyelmet szentelek; A. Pór, G. Schönherr, Az Anjou ház és örökösei 1301–1439, in: A Magyar Nemzet Története, III. köt.,

- Budapest 1895 304. old. Egyedül Rómer Flóris foglalkozott a kujáviai herceggel Czudar László sírköve, (Tudománytár, 1841 januárus, 63–66. old.) c. publikációjában, és bebizonyította, hogy a síremlék, mely az ún. szép kapu (porta speciosa) mellett található, nem Fehér Ulászlóé (ahogyan Szentiványi Márton és Fuxhoffer Damian vélte), hanem Czudar Lászlóé, aki 1365 és 1372 között volt apát Pannonhalmán.
12. J. Dabrowski, *Ostatnie Lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*, Kraków 1918 251. old.; J. Sliwinski, op. cit., 21. old.
 13. A pannonhalmi Szent–Benedek–rend története, II. köt., A pannonhalmi főapátság története, 2. rész (A pápák és zsinatok reformáló törekvései 1243–1403), kiadja Sörös P., Budapest 1903 (a továbbiakban: A PSzBR tört.)
 14. A pannonhalmi bencés apátság levéltárában található jelenleg 1830 középkori oklevél (1526-tal bezárólag), ezek közül kb. 600 kiadatlan. A levéltár történetéről lásd: Récsy V., *Brevis historia archivi archi-abbatiae O. S. B. de S. Monte Pannoniae cum brevi notitia illius alterius archivi publici regnicolaris ven. conventus S. Martini de S. Monte Pannoniae*, Veszprém 1896.
 15. Itt mondok hálás köszönetet Reinhardt Gyula Aba és Somorjai Ádám atyáknak a kutatásban nyújtott segítségért.
 16. Jan Leniek fentebb idézett művében (10. sz. jgyz.) azt írja, hogy „Fehér Ulászló az általa kiadott okleveleken, amelyek megtalálhatók az apátsági levéltárban”, gubernátorként szerepel. A pannonhalmi levéltárban folytatott kutatások során azonban fény derült rá, hogy a levéltár nem rendelkezik egyetlen Fehér Ulászló által személyesen kiadott oklevéllel sem. Megtalálhatók viszont Nagy Lajos oklevelei, amelyeket Ulászló kérésére adott ki, amikor az a Szt. Márton apátság kormányzója volt. Leniek nyilván ezekre – az általam az alábbiakban leírt – oklevelekre gondolt, amelyeket nem látott személyesen, de ismert (legalább is ezt állítja, hiszen munkájában fel sem használta) a pannonhalmi apátság egyik szerzetesével, a kiváló régésszel, Rómer Flóriszal folytatott levelezés révén.
 17. Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410), in: *Scriptores Rerum Prussicarum*, III. kot., hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1866 103. old.)
 18. Fejér G., op. cit., IX. köt., 5. rész 36–37. old.; Bertényi I., *Magyarország az Anjouk korában*, Budapest 1987 162. old.
 19. A pannonhalmi bencés apátság levéltára, 608a sz. dok. (Fasc. 15 nr 4); *Magyar Országos Levéltár*, DL 250; A PSzBR tört., nr. 203. 550. old. – itt 1377. jan. 13.
 20. J. Dabrowski, op. cit., 252. old.; A PSzBR tört., 62, 64. old.
 21. 21. A PSzBR tört., nr. 203. 546–552. old. Szepesi Jakabról lásd: Bertényi I., *Szepesi Jakab országbíró. A magyar királyi kúriai bíraskodás történetéhez a XIV. században*. Budapest é. n. (1970); uő. *Az országbírói intézmény története a XIV. században*, Budapest 1976 149–174. old.
 22. Apáti, a korabeli Zala vármegyében levő helység a kolostor egyik legrégebb birtoka volt. Lásd: A PSzBR tört. 155–156. old.; Csáki D.: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, III. köt. Budapest 1897 29. old.
 23. Csáki D., op. cit., III. köt. 56. old.
 24. A PSzBR tört., nr. 203 550. old.: „tandem ipsis octavis (azaz 1377. XI. 18. – S. S.) instantibus Ladislaus, filius Valentini, pro domino Wladislao, gubernatore abbatiae ecclesiae Sancti Martini et conventi eiusdem ecclesie...”
 25. A PSzBR tört., nr 204 553. old.; nr 205 554–556. old.
 26. P. C. A. Amanton, op. cit. 362. old.; J. Bartkowski, op. cit., 253. old.; K. Wl. Wójcicki, op. cit., 82. old.

27. Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza, III. köt., Budapest 1987 411–512. old.; A PSzBR tört., 132–134. old.; Csánki D., op. cit. III. köt. 506. old.
28. Csánki D., op. cit. III. köt. 25–26 old.; A PSzBR tört., 154. old.; Töröcsik Z., Tapolca XIV–XV. századi története, Horizont. Veszprém megyei közművelődési tájékoztató, R. 13., 1985. nr 3, 3–11. old.
29. A PSzBR tört., nr 204 553. old. Ch. Novák éppen ebből az oklevélből adott ki egy fentebb általam is idézett kisebb részletet. (Ch. Novák, op. cit. 122. old)
30. A PSzBR tört., nr 205 554–556. old.
31. A PSzBR tört., nr 210 556. old A kormányzó és az apátság érdekeit védő ügyvédként lépett fel ebben a vitában egy bizonyos András fia Miklós. *Jut községről* lásd: Csánki D. op. cit. II. köt. 615. old.
32. Csánki D., op. cit., II. köt. 615 old.
33. A PSzBR tört., nr 210 560–566. old.
34. Joannis de Czarnków ... 689. old. Dlugos, op. cit. 73. old. hibásan az 1380. évnél szerepel.
35. A PSzBR tört., nr 210 561. old.
36. Pozsonyi Káptalani Levéltár, Jelzet: Capsa 28 fasc. 20 nr. 26 Magyar Országos Levéltár, DF 227029. Ennek a rövid levélnek a tartalmát publikálta Pór A. A Piasztock és a magyar Anjouk közötti rokonság című cikkében. In: Századok 26. 1892. 234. old. 3. sz. jegyz.
37. J. Dabrowski, op. cit. 251. old. 3. sz. jegyz.
38. J. Bartkowski adta ki ezt a bullát helyesen, op. cit. 265–267. old. Avignonban keltezték „decimo septimo Kalendas octobris” VII. Kelemen pápaságának negyedik évében, azaz 1382. szept. 15-én. J. Leniek, po. cit. 23. old. aki J. Bartkowski tanulmányáról igen kritikus hangon írt véleményt, nem tudni, miért írja, hogy a bullát 1382. október 27-én adták ki. Még nagyobb zűrzavart okozott A Semkowicz J. Leniek munkájáról szóló recenziójában (Kwartalnik Historyczny, 1887. 1. sz. 657. old.), amikor azt állította, hogy a bullát 1381. október 1-re keltezték. Annak ellenére, hogy J. Bartkowski tanulmánya 1870-ben jelent meg, A. Semkowicz azt írja, hogy a bullát Fejér Gy. kiadványából ismeri, op. cit. IX. köt 5. rész, Budae 1834, nr 269, 493–496. old., ahol a fenti dátumnál találta. A recensens nem vette észre azonban – mint ahogy bizonyára Bartkowski munkáját sem ismerte –, hogy a Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilisben Fejér a bulla datálásánál kihagyta a „decimo septimo”-t és ily módon a dátum a következő formában jelenik meg nála: Datum Auenione Calen. Oct. Pontificatus nostri anno quarto”, azaz október 1. Ezen kívül Fejér tévesen az 1381. évhez helyezte. XII. Kelemen 1378. okt. 31-én koronázták ellenpápává (Szentpétery I., A kronológia kézikönyve, Budapest 1985 89. old.), tehát a bullát szept. 15-én, Kelemen pápaságának negyedik évében, azaz 1382-ben adták ki. Érdemes megjegyezni, hogy Fejér Gy. előtt kiadta – szintén hibásan – Katona S. is, op. cit., X. köt. 697–700. old. A. Semkowicz az 1381. X. 1-i dátum hitelességéhez még felhozza, hogy a kérdéses bullában Nagy Lajosról, mint még élő uralkodóról esik szó. A bullát figyelmesen elolvastva nem erősíthetjük meg ezt a véleményt.
39. J. Leniek, op. cit., 4. old.

*Strokaa, Stanislaw: Herzog Ulászló der Weiße,
der Verweser der Benediktinerabtei zu Pannonhalma*

In dem Aufsatz wird eine weniger bekannte Episode des Lebens des polnischen Herzogs Ulászló des Weißen dargestellt.

Nach dem Tod Kazimir des Großen schaltete sich der Herzog – gebeten von manchen Aristokratenfamilien in Groß-Polen – in die Kämpfe um den polnischen Thron gegen Ludwig den Großen ein. Nachdem er niederschlagen worden war, verkaufte er dem König ihr sämtliches Gut (das Herzogtum Gniewkowo). So bekam er die reiche Benediktinerabtei zu Pannonhalma in Ungarn.

In dem Aufsatz wird Ulászló's Tätigkeit als Verweser der Abtei aufgrund der wenigen, aus dieser Zeit an uns überlieferten Quellen dargestellt. Der Autor war bestrebt, die Auffassung etlicher Historiker zu widerlegen. (nach ihnen tat der Herzog als Abt nichts fruchtbringendes, und er wartete nur darauf, die Abtei verlassen und ihre Erbgüter endlich zurückkampfen zu können.)

Obwohl die Dokumente, die diese Frage antasten, spärlich sind, sprechen sie jedenfalls gegen die obige Meinung. Der Herzog betätigte sich energisch, sowohl verteidigte er den Zustand an Gütern der ältesten ungarischen Benediktinerabtei, als auch bereicherte er ihn.

LELE JÓZSEF

ERDÉLY A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN ÉS A PORTA

Régóta számon tartott kívánság a tizenöt éves háború történetének részletes feldolgozása, és az az óhaj sem újkeletű, amely ennek segítségével szeretne fontos részletkérdéseket megnyugtatóan tisztázni. Úgy tűnik, amíg nem tudjuk biztosan felmérni az egymásnak feszülő két nagyhatalom, a Habsburg és az oszmán erőviszonyait, nem ismerjük biztosan a háború belső dinamikáját, alakulását, néhez pontosan megítélni a küzdelem egyes fordulatait, a szemben álló felek esélyeit, illetve annak változását. E tisztázatlanság és bizonytalanság különös hangsúlyt kap Erdéllyel kapcsolatban, amely a törökellenes keresztény szövetség tagjaként vett részt a háborúban, de rövid ideig tartó és kevés sikert hozó szereplés után a fejedelmváltozások okozta belső válságba süllyedt, s már akkor kivált a háborúból, amikor annak végkimenetele még felettébb kétségesnek látszott. De nemcsak az Erdélyi Fejedelemség, hanem a magyarországi rendek is „hűtlenné” váltak a török elleni harc szent ügyéhez, s a korábban feltétlen Habsburg-hű Bocskai István vezetésével fogtak fegyvert addigi szövetségeseik ellen. Történetírásunk a Habsburg-kormányzat felelősségét a protestáns magyar nemesség ellenzékbe szorításában és oszmán szövetségbe kényszerítésében már régóta tisztázta, mint ahogyan azt is, hogy Erdély magatartására a fiskális perek és az erőszakos ellenreformáció nem adnak elégséges magyarázatot.¹ A Habsburg-politikát ugyan Erdély esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni, mégis messze nagyobb jelentősége van ennél a háború és a vele kapcsolatos remények alakulásának. Nagy László éppen a Bocskai-felkelést török szempontból értékelő Borsos Tamás megjegyzésére is utalt többek között, amely szerint a magyar rendek fegyveres fellépése nélkül a törökök bizonyosan jelentősebb veszteségekkel kerültek volna ki a háborúból, mint ahogyan azt a zsitvatoroki békeszerződés rögzítette. Ha tehát 1604-ben látható jelei voltak az oszmán hadigépezet kimerülésének, úgy Erdély szilárd kitartása nagy mértékben hozzájárulhatott volna a háború üdvösebb befejezéséhez.² Elfogadottabb véleményt fogalmazott meg Karl Nehring, amikor nemcsak az oszmán birodalom mélyülő válságára, de a Habsburgokat sújtó belső problémákra is olyan mozzanatként utalt, amely még a háború folyamán kialakult pathhelyzetnél is szigorúbban kényszerítette megegyezésre a hadban álló feleket.³

Nem vitatható ugyan, hogy a tizenöt éves háború egésze szempontjából Erdély kiválása a keresztény koalícióból az oszmánoknak kedvezett, ám ez még nem jelentheti, hogy azt kizárólag vagy döntően az erdélyiek szűkkeblősége, illetve rövidlátó politikája magyarázza. A kis fejedelemség katonai erejének, földrajzi helyzetének és stratégiai feladatának számbavétele világosabbá teheti, vajon mennyiben múltott Erdélyen a háború sikeresebb lezárása, vagy inkább a háború alakulásától, a Habsburg-udvarnak, mint a törökellenes szövetség vezetőjének erejétől és szándékaitól függött Erdély sorsa.

E tanulmány e kérdéseknél jóval szűkebb problémakör elemzésére vállalkozik, amennyiben a Porta Erdéllyel szemben vitt politikájának vizsgálatára tesz

kísérletet, de nem nélkülözheti a fent jelzett szempontok figyelembevételét, hiszen az elemzés kereteit a tizenöt éves háború egésze alkotja.

Nagy Szabó Ferenc bölcsen jegyezte meg krónikájában, hogy „a had dolga olyan, hogy kár nélkül nem jár, ahol had jár”.⁴ Márpedig Erdély földjét a tizenöt éves háború ideje alatt sokfelől dúlta kisebb-nagyobb létszámú sereg. A török-tatár portyázók a Portához hűtlenné vált, a törökellenes keresztény szövetséghez csatlakozott fejedelemség földjét és népét fosztogatták kíméletlenül, de nem láttak igaz szövetségest az itt harcoló keresztény, zömmel hajdúkból álló csapatok sem a „tarka hitű hajas törökök”-nek nevezett erdélyiekben. Nem véletlenül mondta Nádasdy Tamás 1551-ben Erdélyről, hogy „ha az félszemit itt benn hagyta volna is, be nem jönne az állhatatlan országban”, melyet „mint az órát, örökké kell igazítani”.⁵ A magyarországi vagy akár a bécsi politikának sem korábban, sem később nem kínált egyértelmű eligazodást Erdély, amelyet Buda török kézre kerülése (1541) fokozatosan önálló állami létre kárhoztatott, s amely mint az Oszmán Birodalom különleges státusú hűbéres országa a Porta járszalagján kísérelte meg léte fenntartását. Találónan jegyezte meg Szilágyi Sándor már 1877-ben, hogy Erdélynek nem voltak „különös török rokonszenvei”, noha hamar kiderült, milyen előnyökkel jár a török protektorátus békés vállalása, és milyen hátrányokkal az országegyesítés Bécs által kitartóan meg-megújított kísérlete.⁶ Fráter György még Habsburg Ferdinánd jogara alatt képzelte el a töröktől meg nem szállt országrészek egyesítését, politikai öröksége azonban már a megosztottság, igaz csupán átmenetinek tekintett fenntartását jelölte meg követendő útként Erdély számára. Ez egyúttal a török iránti hűség megőrzését jelentette. Emiatt azonban meglehetősen bizalmatlan lett Erdély iránt a magyar politika, mert bár a magyar korona elszakíthatatlan részének tekintette, törökössége miatt kiszámíthatatlannak tartotta, gyanakvással szemlélte és a török terjeszkedés szálláscsinálójának tekintette.⁷ Ugyanakkor az a tény, hogy Erdély élén Szapolyai János Zsigmond személyében Magyarország választott királya állt, majd 1576-tól Báthory Istvánna magyar főúr s egyúttal Erdély választott vajdája került Lengyelország trónjára, olyan igazodási pontot jelentett a magyarországi politika számára, amely a Habsburg-uralommal, különösen Miksa országglásától fogva (1564–1576) egyre elégedetlenebb rendi és főúri törekvéseknek külső és erős hatalmi bázisul szolgált. Annak függvényében, ahogyan Erdély külpolitikai mozgásterének nagysága, török vazallusi státusának különlegessége egyre inkább érzékelhetővé vált, e külső hatalmi bázis már nemcsak a belpolitika terén kapott egyre nagyobb fontosságot, de a magyarság számára legfontosabbnak tekintett törökellenes háború lehetőségeit is új összefüggésben tüntette fel. Az a felismerés, hogy a török hűbéres Erdély egy törökellenes nemzetközi szövetség nélkülözhetetlen tagja lehet, az 1570-es évek végére már megfogalmazódott.

Nem volt vitás, hogy a majdani koalíció vezető ereje a Habsburg vagy a francia uralkodóház lesz, noha kettejük rivalizálásában nem volt mellékes, hogy melyik. A számításokból azonban nem maradt ki Lengyelország, Oroszország, a két oláh fejedelemség és Erdély sem. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király egyenesen ez utóbbiak kezdeményező fellépésétől várta a legtöbbet. Terve halála után is eleven maradt, s ha VIII. Kelemen (1592–1605) már Habsburg-írányítással képzelte is el a szövetséget, 1592-ben Erdély megnyerésére is buzdította Rudolf császárt.⁸

A Porta 1593-ban indította meg seregeit Magyarországra, de Erdélyben csak 1594 augusztusában dőlt el végleg, hogy a kibontakozó háborúban a fejedelemség a keresztény erők oldalán vesz részt. A háború vagy a törökkel való béke fenntartásának kérdése Európa szinte valamennyi érdekelt udvarában megosztotta a politikai erőket, a háborús és az ún. törökös párt szembenállása Erdélyben tehát nem volt egyedi jelenség. A hatalom szándékával ellenszegülőket azonban sehol másutt nem némították el annyira brutálisan mint itt. Pedig a szemben álló felek törekvései Erdély különleges helyzetéből adódóan azonos hagyományokban gyökereztek, s nagyjából Báthory István koráig nyúltak vissza. Az erdélyi fejedelem és lengyel király környezetében egy időben teljesítettek szolgálatot a padovai egyetem neveltjei és a jezsuiták, s míg az előbbieket a törökkel való békés megegyezés eszméjének hirdetői, illetve erdélyi gyakorlatának szentesítői, elfogadtatói, addig az utóbbiak a pápaság harcos törökellenességének diplomatái voltak. Végső célként mindannyiuk szeme előtt az oszmánok visszaszorítása, hatalmuk megtörése lebegett, de különböző módon vélekedtek annak lehetőségéről. A jezsuiták a keresztény háború megindításának lázában tevékenykedtek, azaz a keresztény erők próbálták folyton aktivizálni, a „padovások” inkább a kiváráásra, tűrésre, a kedvező alkalom bekövetkeztére építettek.⁹

Nem könnyű megítélni, vajon 1593–94 ilyen, az oszmánok elleni háborúba lépésre kedvező alkalom volt-e. Békeidőben Erdély a két nagyhatalom kölcsönös bizalmatlanságának, ugyanakkor a köztük fennálló és az 1568-as drinápolyi békében elismert erőegyensúlynak köszönhetően viszonylagos nyugalmat élvezett. A Habsburg és török politika egymás elleni ügyes kijátszása – különösen a háború megpróbáltatásaival szemben – valóságos „aurea aetas”-t jelentett számára. A háborúban való részvétel vagy a távolmaradás kérdésében ezért az erdélyi politikának több körülményt mérlegelnie kellett. Mindenekelőtt bizonyosnak látszott, hogy vazallus országnak közreműködésére számítani fog a Porta, ennek ellenére a Kendy Sándor vezette „törökös párt” bízott abban, hogy Erdély meg tudja őrizni semlegességét. Reményüket táplálhatta, hogy eddig még akkor sem lett a Habsburg–török rivalizálás hadszíntere a kis fejedelemség, ha történetesen éppen érte, a felette gyakorolt uralomért is folyt a küzdelem. Azt is tapasztalhatták ugyanakkor, hogy a békerendezésnél könnyen hátrányos helyzetbe kerülhet országuk, amint erre 1568 figyelmeztető példát nyújtott, hiszen a két nagyhatalom közti háborúskodás okaként ekkor egyedül János Zsigmond örökös nyugtalanságát jelölték meg, mintegy bűnbakként állítva az erdélyi királyt.¹⁰ Ennek megelőzésére hasznosnak látszott mindjárt a háború elején határozottan színt vallani, nehogy a végelszámolásnál Erdélyt áldozzák föl ismét a béke helyreállításának ürügyén.

Kétségtelen, hogy a döntés meghozatalában a fejedelem akarata az erdélyi hatalmi struktúra sajátos felépítése miatt meghatározó volt, ezt pedig nemcsak a pápai diplomácia, különösen Carillo atya működése, hanem saját ambíciói, nagyszabású tervei is befolyásolták. Az is jól ismert, hogy a török elleni háború ügye nem az első és egyetlen kérdés volt, ami a Báthory Zsigmond körül szerveződő fejedelmi udvart szembe állította a szintén fontos hatalmi pozíciókat kézben tartó, de befolyását lassan teljesen elveszítő Kendy–Kovacsóczy-féle csoporttal. Jórészt ezzel magyarázható, hogy az ún. németes vagy háborús párt oldalán nem csupa harcos törökellenes elkötelezettségűt, a másik oldalon pedig nem kizárólag

”törökbérenc megalkuvókat” találunk.¹¹ Az sem vitatható, hogy a történelem távlatából szemlélve a törökellenes harc az egész magyarság számára jelentett közösen vállalható kötelezettséget,¹² más kérdés azonban, mennyire látta ezt időseirűnek az 1590-es évek elején a királyi Magyarország és mennyire Erdély. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy Erdélynek a Habsburgok török elleni elkötelezettségéről és reális lehetőségeiről, erejéről nem voltak lelkesítő tapasztalatai, a török protektorátus alatt élvezett viszonylagos nyugalmat nem szívesen adta fel. Ennek alapján kap különös jelentőséget a Porta Erdéllyel kapcsolatos politikája. Nagymértékben csökkenthette a Habsburgok iránti bizalmatlanságot, ha a török részéről az ország addigi kedvező vazallus státusát látja fenyegetettnek. Jellemző összefüggésre utalt Báthory Zsigmond fejedelmi előterjesztése, amikor Magyarország veszedelmét egyúttal Erdély utolsó romlásának tekintette. A propositio szerint „csak addig marad Erdély meg, még Magyarország létszen előtte”, azaz a még meg nem szállt országrész török kézre kerülése Erdély viszonylagos különállását is felszámolná.¹³ Tekintsünk el egyelőre attól a fontos mozzanattól, hogy Erdély sajátos, „különleges státusát” eddig sem a királyi Magyarország létének köszönhette, hanem a török „belátásának”. Szulejmán szultánt 1541-ben legalábbis nem Habsburg Ferdinánd kényszerítette arra, hogy Erdélyt vazallus tartományként juttassa Szapolyai János király örökösének, s ne annektálja azt. Most figyelmen kívül hagyhatjuk azt a körülményt is, hogy később sem a Habsburgok ereje és elszántsága szorította rá a Portát, hogy az 1541-es „modellhez” ragaszkodjon. Mindezekon túl sem haszon nélküli, ha megvizsgáljuk, hogyan képzelt el az oszmán hadvezetés Erdély részvételét a háborúban. Ennek segítségével talán választ kaphatunk arra, vajon valóban Erdély addigi előnyösebb státusának felszámolásával fenyegetett-e a török Magyarországon indított háborúja.

Szamosközy István feljegyzéseiből jól ismerjük, hogy 1592-ben a Porta már biztosan tudott Báthory Zsigmond és a prágai udvar kapcsolatáról. Császárt ezért sűrűn járatta a gyulafehérvári udvarba, részint, hogy pontosan tájékozódjon, részint pedig, hogy a maga javára befolyásolja a fejedelmet és környezetét.¹⁴ Azt is több forrás állítja, hogy a sztambuli háborús frakció vezetője, Szinán pasa nem szívelte különösebben sem Báthory fejedelmet, sem országát.¹⁵ Nem remélhetett tehát tartós nyugalmat Erdély, amikor Szinán 1593 januárjában nagyvezér lett. Ám a pasa szándékairól ezzel együtt sem vallanak egyértelműen a kútfők. Baranyai Decsi János szerint a fejedelmet portai követe, Ravazdi György arra figyelmeztette, hogy Szinán Erdély elfoglalására tör. Utalt arra is, hogy Zsigmondnak esetleg elődjéhez, János Zsigmondhoz hasonlóan tisztelgő látogatást kellene tenni a vezérpasa táborában, ami tekintve az iránta táplált ellenszenvet, nem lenne kockázat nélküli.¹⁶ A török nándorfehérvári táborában tartózkodó Bódog János 1593. szeptember 11-én szintén az Erdélyt fenyegető veszélyre utalt, de arról is tájékoztatta fejedelmét, mit vár Szinán tőle. Egyrészt élelmiszert és hadfelszerelést kell majd küldenie, de az is biztosra vehető, hogy az erdélyi haderő sem maradhat tétlen. Feladatát a temesvári béggel együttműködve Kálló és Kisvárdá elfoglalásában jelölték meg. Az akció, mely a felső-magyarországi császári erők lekötésére alkalmasnak látszott, Báthory hűségének próbatétele lett volna. Ezért bírt nagy fontossággal Sennyey Pongrác küldetése, aki a temesvári basánál igyekezett kimenteni Báthoryt, amiért az nem indította meg seregeit. A törökök kései hadbavonulása 1593-ban az erdélyi követ kezére játszott, így ugyanis az „üdőnek rövid voltával” menthette ki ura és országa tétlenségét a bég előtt.¹⁷

Úgy tűnik, a Porta a két oláh vajdaság török hűségben való megtartása kapcsán is számított Erdélyre. Ebben a kérdésben ugyanakkor sajátosan ellentmondásos helyzetbe keveredett, s ezt Báthory jó érzékkel használta ki. Erdélynek ugyanis a 16. század végére lassan hagyományos szerepévé vált az oláh vajdaságok feletti felügyelet. Ám Isztambulban azt is jól tudták, hogy a letett vajdák nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben is gyakran találtak menedéket.¹⁸ Ennek ellenére a gyakori vajdacserék mellett az erdélyi seregek is mind többször gondoskodtak a tartományok hűségének megőrzéséről. III. Murád szultán 1591. december 6-ai levelében maga kérte Báthory Zsigmondot, hogy Havasalföldre és Moldvába küldjön csapatokat, s ezt az óhaját 1593. szeptember 30-án is megismételte, bár az erdélyi katonaság létszámát igyekezett korlátozni.¹⁹ Utasításával lényegében szentesítette az erdélyi hadak jelenlétét a vajdaságokban, ezért nagyvezére, Szinán pasa már hiába intette Báthoryt csapatai visszavonására. A fejedelem joggal hivatkozott arra, hogy azokkal a hatalmas császárnak szolgált, amikor Moldvából kikergette Péter vajdát, s helyébe Áront ültette (1592). Hasonló szerepe volt Erdélynek a havasalföldi uralomváltásban is. Itt Mihály került a vajdai székbe Báthory segítségével 1593 őszén.²⁰ A három vazallus ország: Erdély, Havasalföld és Moldva már 1594 őszén szövetségre léptek egymással, amit 1595 május–júniusában megújítottak immár Báthory Zsigmond főségét, mintegy hűbérúri jogait elismerve.²¹ Összefogásuk törökellenes célzatú volt, elmondható tehát, hogy a Porta úgy veszítette el korábbi hűbéreseit, hogy abban maga is „ludas” volt: a török felügyeletet biztosítani hivatott régebbi eredetű, de idővel egyre szorosabbá váló kapcsolatukat nem tudta megbontani, így az addig jól bevált módszerrel is hiába próbálkozott, amikor ellenvajdákat küldött erősebb török segédcapatokkal. Ezeket már a nyíltan törökellenessé vált szövetségesek verték vissza Moldvában és Havasalföldön, erdélyi seregekkel az oldalukon.²²

Konstantinápolyban régóta fontos hírforrásnak tekintették a gyulafehérvári udvart. A háború kibontakozásakor aztán Erdélynek ez a szerepe is visszajára fordult a törökök szemontjából. Báthory ugyan továbbra is tájékoztatta a Portát a keresztény seregek várható támadási irányáról, valamint a lengyelek szándékairól, de információkkal látta el a másik felet is. Tieffenbach kassai főkapitány különösen sokat köszönhetett az így nyert híreknek.²³ Portai kapcsolatai, főként pedig a Moldvából kapott értesülések révén Báthory korán tudomást szerzett a tatárok várható betöréséről, s egyik fő szorgalmazója lett annak, hogy közös lengyel–erdélyi együttműködéssel próbálják meg visszatartani őket. Forgách Simon 1594. február 2-án tájékoztatta Pálffy Miklóst arról, hogy az erdélyi vajda üzenete szerint a török nagy reménységet fűz a tatár segéderőkhöz, megállításuk biztosan nagy veszteséget jelentene neki. Báthory még arra is hajlandónak látszott, hogy a kozák–erdélyi–lengyel egyeztető megbeszéléseknek Erdély adjon otthont. Bár az erdélyi fejedelemnek „severitással kellett a dologban procedálni”, bizonyosan nem az ő szándékán múlott, hogy a tatár betörést 1594 tavaszán nem sikerült megakadályozni.²⁴

Mindent egybevetve, úgy tűnik, a Porta egyszerre várta el Erdélytől a hagyományosnak nevezhető vazallusi kötelezettségek teljesítését (élelem, felszerelés, segédcapatok), s az ezen némileg túlmutató szolgálatokat (oláh vajdaságok biztosítása, hírszerzés). Forrásaink azonban nem zárják ki azt sem, hogy a török Erdély elfoglalását is tervbe vette. Szinán nagyvezér nagyvonalú elkép-

zelései ugyanakkor azt a gyanút keltik, hogy mindez nem volt több fenyegetésnél, a törökök szokásához illő propagandánál. A bécsi király székhelyét ugyanis ugyanúgy hadjárata stratégiai céljaként jelölte meg Szinán, mint a pápa városát vagy vazallus tartományát. Nehéz lenne elhinni, hogy a hadait Magyarországra vezető pasa mindjárt hadjárata elején megtörte volna a jól bevált oszmán hadiszokást, s az egy irányba vezetett támadás helyett erejét megosztotta volna a magyarországi és az erdélyi hadszíntér között.²⁵ A Porta Erdéllyel kapcsolatos elképzeléseiről sokat elárul az a tény is, hogy a Báthory Zsigmond trónját már 1581-ben veszélyeztető Markházi Pálnak 1593-ban sem sikerült a fejedelmi széket megszereznie, pedig ekkor a szomszédos vajdaságokban napirenden voltak a vajdacserék. III. Murád szultán még 1594. április 25-én kelt levelében is bizalmáról biztosította Báthoryt, sőt a temesvári basa vádjaival szemben is megvédte.²⁶ Ebből világos lehet, hogy az 1593 őszi csupán rész sikereket hozó szináni hadjárat (Veszprém, Palota elfoglalása) után sem gondolt Báthory elmozdítására, holott annak tétlensége, illetve a bánági törökellenes portyáknak nyújtott segítsége miatt erre meg lett volna az oka. Hiába jelezte tehát Bódog János Szinán táborából, hogy „valami hazug hír érkeznék a nagyságod birodalma felől”, hitelesebbnek bizonyult Mihály havasalföldi vajda Konstantinápolyból küldött jelentése, amelyben Bódoggal szinte egyidőben azt írta: „semmi egyebet jónál ott nem hallottam Nagyságod felől”.²⁷ Báthory Zsigmond tehát más megítélés alá esett a Portán, mint az oláh vajdák, s ha gondoltak is az elmozdítására, komolyabban nem léptek föl ellene. Megelégedtek a szokásos fenyegetésekkel. Erélytelenségüket magyarázhatja ugyan az erdélyi-török kapcsolatok hagyománya, amely fontosnak tekintette a mindenkori fejedelem békés, nyugodt kormányzását,²⁸ s ezért a sűrű uralomváltást nem szorgalmazta. Nem menti azonban a Porta hibáját, amennyiben politikája, amellyel birodalmának peremvidékén a vazallus tartományok hűségét igyekezett biztosítani, olyan hatalmi viszonyokat szült, amelyek alkalmas pillanatban veszélyt jelenthettek számára.

Választ kell még adnunk arra a kérdésre, miként befolyásolta volna Erdély korábbi státusát az oszmán birodalmon belül, ha Szinánnak sikerül eredeti terve, s Magyarország még meg nem szállt területeinek javát anektálni tudja. Báthory Zsigmond már ismertetett 1594 augusztusi fejedelmi előterjesztése az egyik lehetséges választ megadta, s ezt történetírásunk is többnyire elfogadta.²⁹ Utalunk kell azonban itt arra az oszmán elképzelésre, amelyre legutóbb Tóth Sándor László hívta fel a figyelmet, s „szináni ajánlat”-nak nevezett el. Eszerint nem Erdély bekebelezéséről lett volna szó, sőt inkább egy újabb, a Kassától Nagyszombatig terjedő területet magában foglaló vazallus tartomány („kassai vajdaság”) létrehozásáról!³⁰ Hasszán temesvári beglerbég 1594. szeptember 4-én írt levelében ecsedi Báthory Istvánnak ajánlotta föl a „vadajdságot”, amennyiben a szóban forgó terület nemességét és városait a töröknek való hódolásra bírja.³¹ Rákóczy Zsigmond már 1593. október 2-án jelezte Pálffy Miklósnak, hogy a temesvári beglerbég szemtelen vakmerőséggel ígérgette némely főúrnak a kassai kormányzóságot, a pontos török tervről pedig Pálffy Miklós 1594. február 18-i leveléből értesülhetünk. Eszerint amennyiben a bécsi király őszintén akarja a békét, abban az esetben „illik, hogy a magyaroktól kezét elvonja”. Azt is engedélyeznie kell továbbá, hogy „közöttük egy királyt válasszanak, hogy mint Erdélyország, azok is a császár rabjai” legyenek.³² Pálffy leveléből tehát már nemcsak az hámozható ki,

hogy a még meg nem szállt terület egy részére lett volna csupán érvényes az „ajánlat”, hanem az eddig a török birodalomba be nem olvasztott országrész egészére.

Mindezek alapján, úgy vélem, jogos kételyeink lehetnek afelől, mennyire kell komolyan venni Erdély bekebelezésének veszélyét. Érdemes arra is utalni, hogy a kis fejedelemséget nem egyedül a Porta fenyegette meg katonai akcióval, de – ha hihetünk Báthory Zsigmond szavainak – Prága is.³³ A háború vagy béke fölötti erdélyi belpolitikai csatározásokban mindenesetre jól kiegyensúlyozhatták egymást a kétoldali veszélyről szóló hírek. A vita eldöntésében nem is elsősorban ez játszott fontos szerepet, sokkal inkább az erdélyi politikai, hatalmi struktúra sajátos működése. 1593 őszén a török nem ért el átütő sikert, ami egyébként a téli szállásra visszavonuló Szinán szemében is felértékelte Erdély jelentőségét. Ám a Pálffy Miklós vezérelte téli keresztény ellentámadás biztató kezdeti sikereit (Fülek, Dévény, Szécsény, Kékkő stb. bevétele) is megtörte az Esztergomnál elszenvedett kudarc.³⁴ 1594 nyarán tehát nincs látható jele egyik fél erőfölényének sem. Ez a paíthelyzet adhatott teret az erdélyi politika „önvezérlésének”, s a fejedelmi hatalom rendelkező szembeni erejét s Báthory tudatos, udvarát a maga szándékait feltétlenül kiszolgáló személyekkel feltöltő tevékenységét ismerve, a küzdelem végkimenetele nem lehetett kétséges.

Az erdélyi törökellenes fordulat magyarországi hatásával, fogadtatásával kapcsolatban gyakran idézett vélemény Illésházy Istváné, aki följegyzéseiben Báthoryt a keresztények számára alkalmas pillanatban megcsillanó fényes csillagnak nevezte.³⁵ Jellegzetesen „magyar” szempontú értékelését és örömét az erdélyiek nem osztották maradéktalanul. Nehéz olyan korabeli erdélyi historikust találni, aki legalább aggodalmainak ne adott volna hangot.³⁶ Illésházy idézett gondolatát is érdemes azonban tovább olvasni, mert ezáltal arról bizonyosodhatunk meg, hogy képes volt az erdélyiek szemszögéből is mérlegelni azok csatlakozását a keresztény szövetséghez. Felhívja egyúttal a figyelmet arra, hogy *Erdély háborús szereplésében* voltaképpen az *első pillanattól fogva bizonyos sajátos, a háború alakulásával aszinkronban levő mozgás érzékelhető*. Illésházy ugyanis nem mulasztotta el feljegyezni, hogy az erdélyi nagy változás éppen Győr elestének évében történt, amely veszteség nemcsak Rudolf császárt rémíszította meg, de rajta kívül a német fejedelmeket és Itáliát is. Erdély csatlakozása a törökellenes szövetséghez ez alapján „nagy csuda lón”, hiszen „az török császár alioquin in summo gradu potentiae lévén” a német császártól nem várhat pillanatilag nagyobb segítséget. Arra is utalt, ahogy a fejedelemség korábbi történelme sem örökített pozitív hagyományokat a Habsburgokhoz való csatlakozásról, mert a németek „magokat sem ótalmazhatták a töröktől, nemhogy Erdélyt”.³⁷ Más magyarországi főurak is tisztában voltak azzal, hogy *Erdély önereje vajmi kevés hatalmas ellenfelével szemben*. Báthory István 1594. március 5-i leveléből tudjuk, hogy ő sem tartotta elegendőnek az erdélyi fejedelem szövetségbe vonását, biztos garanciákat is szükségesnek látott a segítségadás felől. Jól ismerte föl, hogy az oszmánok helyzeti előnyt élveztek, amennyiben hűtlenné vált vazallusukat gyorsabban elérhették, mint a keresztény segítség. Nem véletlen az sem, hogy Zsigmond és Rudolf szövetségének egyik legfontosabb feltétele az Erdélynek nyújtandó segítség ígérete volt.³⁸ A fejedelemség katonai erejéről nincsenek biztos adataink. A magyarországiak ugyan mintegy 40 ezer katonára számítottak

Erdélyből, ám mértéktartó számítások szerint a székelyek nélkül az erdélyi haderő csak 13 ezer körüli létszámú volt, s még a székelyekkel együtt sem haladta meg lényegesen a 30 ezret.³⁹ Erdély helyzetének mérlegelésénél figyelemmel kell arra is lenni, hogy ez a viszonylag kis haderő földrajzilag megosztott volt. A két oláh vajdaságban 1594 őszén már jelentősebb erdélyi sereg állomásozott. A török számára nem is önmagában Erdély elpártolása okozott érzékeny veszteséget, hanem a három vazallus fejedelemség egyidejű hűtlensége. Szepsi Laczkó Máté szavai minden bizonnyal a „hármasszövetséget” irányító Báthoryra vonatkozhattak, amikor 1595-ös feljegyzésében ezt írta: „Ez időben a török nemzet rettegni kezdte vala a Báthory Zsigmond hatalmát és jó szerencsését.”⁴⁰ Megjegyzését hitelesítheti, hogy Szinán nagyvezér 1595-ben Havasalföld felé vezette seregeit.

Nehezen értelmezhető epizód a Porta és Erdély viszonyában a törökök 1595-ös hadjárata. Kétségtelen, hogy a magyarországi hadszíntérre való biztonságos felvonulás, a hadfelszereléssel és élelemmel való ellátás biztosítása végett a szultáni udvar nem nézhette tétlenül vazallus tartományai egyre eredményesebb hadivállalatait. 1594 végétől kezdve nemcsak Havasalföldről szorították ki az oszmán helyőrségeket, de a Dunán átkelve mélyen a birodalom belsejében portyáztak. Mindez igazolni látszott Szinán állítólagos véleményét, amelyet Szamosközy jegyzett föl. Eszerint amíg a Porta Erdély hűségét nem biztosítja, addig „semmi nagy dolgot az nímeten nem cselekedhetik”.⁴¹ Csapatait azonban ő sem Erdély, hanem Magyarország felé vezette, de ott sem 1593-ban sem a következő évben nem tudott olyan sikert elérni, amivel Rudolf császárt békére kényszeríthette volna. 1595-ben tehát úgy fordult el a török a magyarországi hadszínterről, hogy ottani hadakozását nem tudta megnyugatóan lezárni. Az 1593–94-es keresztény ellentámadásból pedig már tapasztalhatta, hogy távollétének ára végvárainak elvesztése lehet. Mindezek alapján nem elégedhetünk meg azzal a rövid magyarázattal, amely az 1595-ös hadjáratot egyezően büntető hadjáratnak tekinti.⁴² Nemcsak azt kell bővebben megindokolnunk, mi lehetett a Porta stratégiai célja ez évi hadjáratával, de ennek különös lefolyását is.

Erdély és a két oláh vajdaság törökellenes szövetségének jelentőségével a magyar politikusok és hadvezérek szinte az első pillanattól fogva tisztában voltak. Nem is mulasztották el szorgalmazni azok komoly megsegítését.⁴³ Ám Prága nem küldött jelentősebb segítséget a vajdaságokba. Bebizonyosodott ugyan, hogy a szövetséges keleti tartományok külső segítség nélkül is komoly zavarokat okozhatnak a Portának diverziós akcióikkal, mindez még nem indokolja elégséges módon, miért fordult főerőkkel ellenük a török. A sejkhülszlám 1595 elején is pusztán arra figyelmeztette III. Murádot, hogy Erdélyre nagyobb gondja legyen, mert vele együtt Havasalföld és Moldva is kiszakadhat a birodalomból. Annak nem látta szükségét, hogy ellenük „bizonyos mennyiségű” katonánál többet, né tán a fősereget rendelje ki.⁴⁴ 1595 nyarán azonban főhadszíntérre lépett elő ez a terület, s mivel a fentiek szerint ez a megoldás nem az egyetlen és nem is az elsődleges elképzelés lehetett a Portán, magyarázataitól nem tekinthetünk el.

Láttuk már, hogy Szinán pasa sem Erdélyt, sem fejedelmét nem kedvelte különösebben, egyéni érzelmei mégsem befolyásolták hadászati céljait. Borsos Tamás 1618-ban úgy hallotta a Portán, hogy országának a „rossz bolond Szinán pasa miatt” kellett „rút háborúságot” szenvednie, s az 1595-ös hadjáratot később

is a nagyvezér nevéhez kapcsolták a kortárs történetírók és azok utódai is.⁴⁵ Ám mivel tudjuk, hogy 1595 februárjában őt leváltották a nagyvezéri posztról, így a hadjárat előkészítése és megtervezése bizonyosan nem rá, hanem utódjára, Ferhád pasára hárult.⁴⁶ A nagyvezérváltozáson kívül meg kell emlékeznünk az éppen ekkor bekövetkező szultánváltásról is. Prépostváry Bálint jó előre óvott attól, hogy a szultánváltások során rendre bekövetkező portai bonyodalmakban bárki is azért reménykedjen, mert ettől a háború befejezését várja. „Jóllehet itt is azt beszéllik – írta Mátyás főhercegnek –, hogy török császár meghalt volna, de ha szinte meghalt is, vagyon fia, az ki hadakozhatik.”⁴⁷ A fiatalon apja örökbe lépő III. Mehmed valóban folytatta a háborút, de kétséges, hogy annak eredeti célkitűzéseit továbbra is érvényesnek tekintette-e. Ha elfogadjuk, hogy a háborút megindító Szinán nagyvezér Magyarország egészének megszerzésére törekedett, s tudjuk, hogy ezt az eredményt 1593–94-es hajdáratai nem érték el, úgy bizonyosra vehetjük, hogy 1595-ben, legalábbis egyelőre, a szultáni udvar lemondott arról, hogy célját a Bécs előterében vívott harcokkal érje el. Illésházy István megörökítette feljegyzéseiben, hogy Szinán 1594-es hadjárata végén békeajánlatot tett, amit a császári hadvezetés visszautasított.⁴⁸ A török hadviselés módszereinek ismeretében nem zárhatjuk ki, hogy az első döntőnek vélt összecsapás, a Győr környéki harcok és még inkább a vár elfoglalása után Szinán komolyan gondolt a háború lezárására.

Mivel 1594 végén katonái egy részét Magyarországon teleltette, joggal gondolhatunk arra, hogy a győri békeajánlat visszautasítása miatt a következő évben ismét ide vezetett volna hadjáratot.⁴⁹ A helyébe lépő *Ferhádnak* azonban *sikerült rávennie az ifjú Mehmed szultánt arra, hogy Szinán felettébb kétes értékű eredményeit az elpártolt vazallusok hűségre kényszerítésével „feledtesse”*. A kegyvesztett Szinán eredeti elképzeléséhez már egyébként sem ragaszkodhatott a Porta, így Ferhád és szultánja úgy nyertek „csatát” Szinánnal szemben az új hadjárat cél kitűzésével, hogy közben a birodalom presztízsveszteséget szenvedett. A győri sikert nem próbálták meg kihasználni, a visszautasított békeajánlatot nem torolták meg. Mindezt csak az pótolhatta, ha az elpártolt vazallusokat példásan megbüntetik, ami egyébként a birodalom presztízsjén okozott csorbát is kiköszörülhette volna. Erre mindenekelőtt Erdély megfenyítése kínált lehetőséget, hiszen a Portán jól ismert volt, hogy a hűtlenné lett vajdaságok elsősorban rá hallgatnak. Éppen ezért több mint különös, hogy az 1595-ös hadjárat úgy ért véget, hogy Báthory Zsigmond országát nem érte el a török had. A döntés kicsikarásához és az egyértelmű sikerhez arra is szükség lett volna, hogy a szemben álló táborok összemérjék erejüket, ám erre sem került sor. Enélkül az egész hadjárat meglehetősen furcsán zajlott le és ért véget. Előbb a török hódoltatott néhány várat, majd a szövetséges keresztény seregek visszafoglalták azokat, s közben két jelentősebb csatát is megnyertek (Calugareni és Giurgiu).⁵⁰ Világosabban rendeződhetnek a hadjárat egyébként meglehetősen nehezen értelmezhető mozzanatai, ha megpróbáljuk meghatározni, milyen stratégiai cél vezethette az oszmánokat és mi indokolta furcsának tűnő hadviselésüket.

Az erdélyiekre haragos Szinán Pecsevi szerint 1594-ben Havasalföldet fenyegette meg támadással.⁵¹ Ez azonban önmagában még nem perdöntő bizonyíték a hadjárat célját illetően, különösen mivel Szinán kegyvesztett lett később. Szamosközy feljegyzéseiből tudjuk, hogy az agg nagyvezér általában azt a vazal-

lusát rémíszttette el, aki éppen szemben volt vele. Egy Mihály nevű „tizedesdrabant” maga hallotta szintén 1594-ben, hogy „Szinán basa olyan szándékkal volna, hogy basát szállítana Erdélyben”.⁵² Mindez pusztán azt bizonyítja, hogy Szinán pasa tisztában volt a vazallusok elpártolásából származó veszéllyel, és nem furakodott azok fenyegetésével. Ennél többre nem utaltak szavai, mert ellenkező esetben már 1593-ban is joggal lehetne tőle számonkérni egy Erdély elleni hadjáratot. Pecsevi az 1595-ös stratégiai célról úgy emlékezett meg, hogy az „iszlám hadsereg a nagyhatalmú szerdárral Oláhország ellen küldetett.” Kjانب Cselebi sem fűzött ehhez újabb adalékot. Egybecseng krónikájuk ott is, ahol az Erdélybe küldött csasuzról írtak. Vele a szerdár küldött üzenetet, melyben felszólította Báthoryt, hogy az esetleg hozzá menekülő Mihály havasalföldi és Razván István moldvai vajdát hűségbe bizonyítékaként fogja el és küldje a török táborba.⁵³ A szultántól ugyancsak érkezett követ Báthoryhoz, aki szintén hűségre intette a fejedelmet. A temesvári basa közbenjárását is megígérte az egyébként sem túl haragos Ferhád pasánál, ha Báthory visszatér elődei útjára, és példát vesz azokról, „minemű hűséggel az hatalmas császárnak szolgáltanak”. Szamosközy István feljegyzése szerint a régi jó viszony helyreállítása érdekében hajlandó lett volna arra, hogy néhány főemberét megbüntesse: „vezérim közül – szólt az üzenet –, ha téged valaki megbántott, add értésemre; nem leszen olyan emberem, kit meg nem büntetek”.⁵⁴ Mivel a nagyvezéri tisztet ekkor már Ferhád töltötte be, talán megkockáztatható az a feltevés, hogy III. Mehmed itt Szinánra gondolt. Mivel az ex-nagyvezér egyébként is kegyvesztett volt, a „vezéraldozás” hangoztatásának megvolt a fedezete. Ha kétséges is, hogy Báthory kedvéért bántódása esett volna Szinánnak, az világosan kivehető a szultán és a szerdár üzenetéből, hogy a Porta 1595-ben nem törekedett föltétlenül Erdély ellen is haddal vonulni. A velencei követ 1595. április 19-i tudósítása szerint Ferhád meglegedett volna, ha Havasalföld és Moldva sorsát rendezi le egyszer s mindenkorra (una volta per sempre), Erdély hódoltatásának szándékáról nem tudott. Baranyai Decsi Jánosnak is feltűnt, hogy a török túlságosan sok időt töltött a havasalföldi várak megerősítésével, ami annak jele lehetett, hogy e vajdaságot tartósabban meg akarta szállni.⁵⁵

Mindezek alapján talán nem önkényes arra következtetni, hogy a *Porta 1595-ben meglegedett volna Erdéllyel szemben a politikai rendezéssel*. Ezzel a három hűtlen vazallus legerősebbikét igyekezett a törökellenes harcból kikapcsolni. Ajánlatának őszintesége vitatható, ám a bekövetkezett események ennek eldöntését fölöslegessé teszik. Báthory ugyanis Havasalföldre vezette csapatait, és ezzel az „ajánlat” nyilvánvalóan érvényét veszítette. A hadjárat során azután nemcsak az időközben ismét nagyvezérré kinevezett Szinán nem vállalt döntő csatát, de Báthory sem kísértette meg szerencsáját. Meglegedett a kevésbé előbb török kézre került várak visszavívásával, s csak arra vett bátorságot, hogy a Dunán átkelő török főszereg utóvédjébe belekapjon (Giurgiu). Báthory ilyen magatartása érthető, hiszen a túlerővel szembeni csatavállalásának túlságosan nagy lett volna a kockázata. Ezért elegendőnek vélte, ha a Szinán visszavonulása által felkínált lehetőséghez igazodik, s lassan előrenyomulva kikíséri a törököket Havasalföldről. Szinán viselkedése már bővebb magyarázatra szorul. A szultán bizalmát újból elnyert vezér nehéz helyzetben volt. Ferhád hosszúra nyújtott nekikészülődése miatt a hadjáratot csak későn kezdhette meg, s ez eleve behatárolta lehetőségeit. Azt már korábban is tapasztalhatta, hogy katonái nem a

szent háború eszméjétől fanatizált, mindenre elszánt harcosok, az időjárás rosszra fordultával pedig különösen nehéz közöttük fegyelmet tartani. A velencei követ 1595. szeptember 2-ai jelentéséből az is kiderül, hogy az eltávolított Ferhád pasának a seregen belül több híve volt, s ezek nem szívesen engedelmeskedtek régi-új vezérüknek, Szinánnak. Illésházy István is úgy tudta, Szinán azért kényszerült visszavonulni, mert „nem bízék népében”.⁵⁶ További magyarázattal szolgálhat a hadjárat furcsa alakulására és Szinán óvatosságára, hogy frissen visszaszerzett nagyvezéri posztját és az iránta érzékelhető nem túlzottan nagy rokonszenvet a szultáni udvarban nem akarta elveszíteni, illetve tovább rontani egy kétes kime-telűnek ítélt ütközet felvállalásával.

Szamosközy feljegyzése szerint „Zsigmond havaselvi harcát annyira iszonyítják, hogy pogány fejedelemnek keresztzénnel soha olyan viadalja nem volt”.⁵⁷ Ismert, hogy a törökök veresége nem minősíthető komoly katonai kudarnak, ám az is kétségtelen, hogy Erdély 1595 őszén élte addigi törökellenes szereplésének legfényesebb napjait. A siker mégsem volt teljes. A felégetett és elpusztított Havasalföld jelentősen meggyengült, de a másik szövetséges, Moldva is megsínylette az 1595-ös hadjáratot. A Báthory által vajdai székbe emelt Razván Istvánt Jeremiás Movila szorította ki országából lengyel segítséggel. Mivel a tatár seregek csak tétlenül szemlélték a vajdaváltást, s később is megelégedtek azzal, hogy az új vadja hűséget fogadott a szultánnak,⁵⁸ a moldvai események különös jelentőséget nyertek. Túl azon, hogy a határok védelmével megelégedő, országukat csak vonakodva elhagyó erdélyiek aggodalmát igazolta a hátuk mögött bekövetkező hatalomváltás, a *törökellenes keleti szövetség megbontása érdekében lassan kiformalódó lengyel–török együttműködés a moldvai eseményeket az 1595-ös esztendő egyik legfontosabb, Erdély sorsát később is meghatározó epizódjává avatja*. Amennyiben Erdély a török elleni harcban továbbra is részt kívánt venni, keléti határainak védelméről külön is gondoskodnia kellett.

Nem kis mértékben csökkentette a fejedelemség katonai potenciáját a *székelyek között rendezett „véres farsang”*. Tekintve, hogy Rudolf császár némely kortárs vélekedésével ellentétben nem küldött „szép segítséget”-et Báthorynak, ami önmagában kétséssé tette, vajon később milyen támogatást remélhet Erdély Prágától, a székelyek szabadságának visszavétele és soraik megritkítása valósággal *katonai öncsonkításnak tűnik*.⁵⁹ A további harcos törökellenesség esélyeit mindenestre rontotta.

A kétségtelen kudarc ellenére tehát néhány változást a maga javára könyvelhetett el a Porta, még ha azokhoz vajmi kevés köze is volt. Ezzel sem vigasztalódhatott azonban a magyarországi hadszíntéren. Itt érzékeny katonai veszteségek érték, a havasalföldi hadjáratért súlyos árat fizetett. Elveszítette Esztergomot és Visegrádot, s ezzel veszélybe került Győr és Buda is.⁶⁰ 1596-ban a szultán személyesen indult hadba, hogy elégtételt vegyen.

Pecsevi vélekedése szerint III. Mehmed személyes hadrakelésének célja az ellenség elrémisztése, megfenyítése volt, de a katonák harci kedvét is éleszteni akarták padisahjuk jelenlétével. Kjátib Cselebi valamivel pontosabban fogalmazott. Eszerint a szultán vezette csapatoktól döntő sikert vártak, ami után „a békekötés könnyű lenne”.⁶¹ Nem valószínű, hogy Magyarország még hódolatlan részeinek igába hajtása lett volna a török célja, mint ahogyan azt Baranyai Decsi gondolta.⁶² Bizonyára a szultánhoz egyedül méltó vállalkozásnak tartotta ezt.

Mindazonáltal az Eger irányába vezetett hadjárat végül is kínált lehetőséget az ország egésze fölötti török uralom elismertetésére, hiszen Mezőkeresztesnél a főerők csaptak össze. Az ütközetet ugyan maguk a török történetírók hasonlították Mohácshoz, eredménye mégsem volt ahhoz mérhető.⁶³ Szulejmán szultán 1526-os döntő katonai győzelmének hamarosan megett a politikai gyümölcse is. 1528-ban I. János magyar király a Porta védelme alá helyezte magát és országát. Mezőkeresztesnél az ehhez fogható politikai siker elmaradt.

Az 1596-os szultáni hadjárat nem változtatta meg gyökeresen Erdély sorsát. Az „Erdel-oglu”, Báthory Zsigmond Miksa főherceggel egyesítette hadait, amivel nem kis kockázatot vállalt. Ezzel 1595-höz hasonlóan ismételtelen elutasította a Porta megegyezési javaslatát, pedig az lényegében Báthory tényleges hatalmi helyzetét ismerte volna el, amennyiben a Havasalföld feletti hűbérúri jogait érintetlenül hagyta.⁶⁴ Erdélyből való kivonulása ugyanakkor a tatároknak is szabad prédájává vethette országát. Mindezt nem ellensúlyozta a mezőkeresztesi csata eredménye. Ettől inkább a szultán feltűnő engedékenysége végét várhatta a fejedelem. A portai hatalmasok Báthoryval való levélváltása azonban eloszlatta az erdélyiek aggodalmát. Illésházy István is megemlítette, hogy a szultán Báthory hűségének és a Habsburg-szövetségtől való elszakadásának fejében arra is hajlandó volt, hogy ne csak a korábban is neki ígért Havasalföld, de Moldva fölött is elismerje a fejedelem hatalmát.⁶⁵ A valószínűleg 1597 április–májusában írt erdélyi előterjesztés (telhisz) még csak a megegyezés lehetőségéről szólt, ám Báthory Zsigmond augusztusi, Szaturdzsi Mehmed szerdárhoz küldött levelében már a békeség nevében tiltakozott a temesvári és a gyulai bégek portyázásai miatt. Nem valószínű, hogy formális békekötésre (inkább csak ideiglenes fegyverszünetre) került sor, Báthory ezzel együtt sem merte megkockáztatni, hogy a törökkel való alkudozás fonalát elvágja. Kezére játszott Szinán pasa halála (1596 április), így ugyanis nyugodtan hivatkozhatott arra, hogy Erdély elpártolásának oka Szinán praktikája volt, amellyel a fejedelemséget igyekezett átjátszani Markházi Pál kezére.⁶⁶ Báthory Konstantinápolyba a törökül jól tudó Márton deákot küldte. Ott a szultán nagy tisztességgel fogadta, megbocsátása jeleként maga is levelet küldött Báthorynak. Ebben Szulejmán idejét idézte föl, mint amelyben az erdélyi fejedelmek a padisah jóindulatát élvezték, s hasonlóval bízta Báthory Zsigmondot is. Baranyai Decsi János a Porta által felkínált megegyezési feltételeket túlságosan súlyosaknak találta.⁶⁷ Nem ismerjük pontosan, mit kívánt Mehmed szultán, csak a már említett, talán Jósika István kancellártól származó előterjesztésből gyaníthatjuk, hogy Erdély hűségének biztosítékeként nem elégedett meg a fejedelem jóindulatával. A Temesköz erdélyi kézre került várait visszakövetelte. Báthory elkötelezettségének további biztosítékaul pedig a Porta Havasalfölddel szembeni politikája szolgálhatott. Haszán pasa már 1597 februárjában emlékeztette az erdélyi fejedelmet, hogy Mihály vajdával egy hajóban eveznek, márpedig ő elfogadta a szultán ahdnáméját.⁶⁸ Ha tehát Báthory megmáskacsolná magát, könnyen nehéz helyzetbe kerülhetne, mert immár sem keleti, sem déli határa felől nem érezhetné országát biztonságban.

1597 nem hozott jelentősebb hadi sikert egyik fél számára sem. Bécs és Konstantinápoly is a másik hadvezetés terveit próbálta kipuhatolni. A szövetségesek attól tartottak, hogy a szultáni hadjárat után immár Bécs kerül veszélybe, a Portán pedig Budát féltették.⁶⁹ Ebben a helyzetben nem volt közömbös a Ke-

resztény Liga egységének megőrzése, mint ahogyan az sem, meddig kell az oszmánoknak eltűnie a Duna-menti oláh és a Maros vidékén folytatott erdélyi hadivállalatokat. A *Porta vazallusainak békés megnyerésével próbálkozott*. Nem kockáztatta meg, hogy 1596-os szereplésükért fegyverrel vegyen rajtuk elégtételt. Engedékenysége új lehetőségeket kínált Báthorynak. Mindebből történetírásunk ez idáig főként az erdélyi fejedelem lemondási szándékát és az azt előkészítő diplomáciai alkudozásokat érzékelt és hangsúlyozta.⁷⁰ Kevésbé figyelt fel arra, milyen szolgálatokat tett Báthory török kapcsolata a keresztény szövetségnek.

Említettük már Prépostváry Bálint azon leveleit, melyekben a keresztény félnek kevésbé előnyös egyfrontos küzdelem kiszélesítését szorgalmazta. Az 1595-ös török hadjáratlással kapcsolatban is láttuk, hogy az addig mellékhadszíntérnek számító Al-Duna menti terület elsősorban a Porta „jóvoltából” lépett elő főhadszíntérre. Később sem vesztett aktualitásából az a kívánság, hogy a háborút két egyenrangú fronton, s a törökök erejét ezáltal megosztva kellene viselni. Báthory 1597-es diplomáciai akciói is ezt a törekvést szolgálták. Márton deák konstantinápolyi követsége kiváló alkalmat kínált arra, hogy Báthory a török tervekről tájékozódjon. Hazatérő követét rögtön Prágába indította, hogy ott adja elő fejedelemre javaslatát. A császári székvarosban a szultán ismételt táborba szállítására számítottak, ezért elutasították a magyar vezérek merész elképzelését Buda megtámadásáról. A tanácskozáson részt vevő Illésházy feljegyzéséből azt is tudjuk, hogy még a korai hadrakelés tervét is elvetették.⁷¹ Érveik nem nélkülöztek minden ésszerűséget, amennyiben a hosszabb ideig együtt tartandó sereg ellátásának anyagi nehézségeire, morális tartásuk meggyengülésére utaltak. Ám mindez nem feleltette azt a korábbi tapasztalatot, hogy a török ellen főserégének megérkezéig lehet komolyabb sikereket elérni. Báthory követe a magyarok véleményét támogatta. Buda ostromának megkísérlését ő is sürgetőnek nevezte, fejedelemre pedig megígérte, hogy a török figyelmét egy Szolnok ellen vezetett akcióval próbálják megosztani.⁷² A terv külön erénye volt, hogy nem csak az oszmán sereget készítette volna „kétfrontos” harcra, de a támadóállással a hadászati kezdeményezést is átvették volna a szövetségesek. Mindebből semmi nem lett. A hadjáratok a Dunántúl északi területére, tehát Bécs előterére korlátozódtak, jelentősebb ütközetre csak Vác környékén került sor. Tata visszafoglalása majd ismételt török kézre jutása⁷³ egy éven belül pedig előre jelezte az elkövetkező esztendő hadműveleteinek fő jellemzőjét, a várvidékek stratégiai szerepének túlsúlyba kerülését.

Nem meglepő mindezek után, hogy az 1597-es hadjárat év nem Báthory Zsigmond korábbi sikereit gyarapította, inkább kedvezőtlen tapasztalatait erősítette. *A háborút most sem sikerült „két lábra állítani”*. Az ország keleti fele nem tudta önerőből tartósan lekötöni az oszmánok figyelmét. Pedig Sarmasági Zsigmond útján Báthory még a pápát is megkörnyékezte, hogy az általa küldendő segélyhadak parancsnokságát bízta rá.⁷⁴ Ezzel is az erdélyi hadszíntér fontosságát próbálta tudatosítani, eredménytelenül. A nagy tervekből csak Temesvár ismételt ostromára tellett, ami alig volt jó másra, mint a Portával folytatott tárgyalások nyílt fölírására.

Az 1598-as hadműveleti esztendő nemcsak a Porta és Erdély kapcsolatát illetően, de a kis fejedelemség további sorsa szempontjából is több tanulsággal szolgált. Báthory Zsigmond ebben az évben adta át Erdélyt Rudolf császárnak, s

ezzel lényegében *Habsburg-kézen egyesült a töröktől meg nem szállt Magyarország*. Az így előállt helyzet 1551-hez volt hasonlatos, azzal a különbséggel, hogy akkor a két nagy birodalom nem állt nyílt háborúban egymással. Az 1552-es nagy török hadjárat és az 1551–56 között folytatott portai diplomácia nem hagyott kétséget afelől, hogy a Habsburgok uralmának ilyen mértékű megnövekedése az oszmánok számára elfogadhatatlan.⁷⁵ 1598-ban szintén Erdély felé vezetett török hadjárat követte az országegyesítést, a török stratégiai célokat mégsem pusztán Báthory lemondása és távozása magyarázza.

Kjátib Cselebitől tudjuk, hogy már Konstantinápolyban megoszlott az oszmán hadvezetés véleménye a kitűzendő hadművelleti célt illetően. A Temesvár felé vezetett hadjárat gondolata ugyanúgy felmerült, mint az Esztergom és Győr irányába indítandó hadműveleté. A haditanácson végül azok véleménye győzött, akik bízva a magyarországi török végvárok ellenálló erejében és megfelelő ellátottságában, az Erdély irányába intézett támadást szorgalmazták. A sejkühülszlám szerint a hadművelleti célt a kijelölt szerdár, Szaturdzsi Mehmed akarata határozta meg. Ennek alapján állította volna ki parancsát a szultán „Erdélyország” pusztítására, égetésére, dúlására.⁷⁶ Mindezt azonban kétségessé teszi, hogy az elmúlt évi csekély eredményekért a Portán Szaturdzsit hibáztatták, neki tehát örülnie kellett, ha annyi más elődjéhez hasonlóan nem a selyemzsinórt kapta meg működése jutalmaként. Nem valószínű, hogy mint félig bukott hadvezérnek, döntő szava lett volna a szultáni tanácsban. Ha mégis így történt, úgy ezzel a Porta az évi első komolyabb hibáját követte el, amit a szerdár később több hasonlóval tetézett.

Ilyen volt mindenekelőtt az a merevség, amellyel az előre kitűzött célhoz ragaszkodott még azután is, hogy Győr keresztény kézre kerüléséről értesült. Meglehetősen lassú felvonulása alatt szinte folyamatosan kapott hírt a szövetséges csapatok előrehaladásáról, az Erdély felé vezető útról mégsem tért le.⁷⁷ Eljárását csak részben indokolhatja, hogy a Porta fő sérelme, Erdély német uralom alá kerülése bekövetkezett. Báthory Zsigmond lemondása és későbbi visszatérése (1598 március–április és augusztus között) csak közvetve határozta meg a török az évi célját. A terv készítésekor a fejedelem még trónján ült, visszatérése pedig nem térítette el az oszmánokat eredeti elképzelésüktől, noha a Duna menti események erre elégséges indokkal szolgáltak volna. Valószínű, hogy Szaturdzsi elégtelennek érezte erejét arra, hogy a keresztény főserg ellen vezesse. Becskerek környékén több, mint három hétig várt a tatárok beérkezésére, nélkülük Erdély felé sem folytatta útját. Bevárásukat magyarázhatja, hogy az eredeti cél végrehajtására, Erdély felprédálására ők voltak a legalkalmasabbak. Ám a hadjárat során még erre sem került sor. A Várad ostromával foglalatoskodó szerdár eltiltotta a tatárokat attól, hogy Erdélyben portyázzanak. Nem öregbítette Szaturdzsi jóhírét a Portán Várad megostromlása sem. A sejkühülszlám is úgy vélekedett, hogy mind ezzel mind Csanád vívásával csak az időt vesztegette. Példaként Eger megvételeit említette, mivel „általa sem aludt ki tüze, sem kedve nem lohadt le” a keresztényeknek.⁷⁸

Mindezek alapján nem alaptalan következtetés, hogy *a török 1598-as hadjárata nemcsak céljában, de minden részletében is teljesen elhibázott volt*. Úgy tűnik, méltán vonhatta meg Kjátib Cselebi az azévi harcok mérlegét a következő szavakkal: „ennek a fájdalmas hadjáratnak nem lett semmi eredménye, csak kára”.⁷⁹ Az 1595-ös esztendőhöz hasonlóan az Erdély felé indított támadásnak

ismét az észak-dunántúli területen fizetette meg az árát a Porta. A fontosabb várak közül Veszprém, Tata és Palota került a keresztények kezére, akik a háború történetében először Buda ostromával is megpróbálkoztak.⁸⁰ Szintén az 1595-ös évhez való hasonlatossága az újabb erdélyi akciónak, hogy az elszenvedett veszteségek ellenére, némi „sikert” is elkönnyelhetett a Porta, még ha azt nem is kizárólag saját erőfeszítésének köszönhette.

Ha kissé túlzottnak is véljük az elvárást, mégis jogos Benda Kálmán észrevétele, aki az 1598-as országegyesítéssel kapcsolatban jegyezte meg, hogy a szövetségesek „a félkörben egyszerre megindítható támadás lehetőségét meg sem próbálták kihasználni”.⁸¹ Ennek elmaradása a Porta oldalán kétségtelenül pozitívumként jelentkezett. Hasonlóan értékelhetjük a tatár csapatok részvételét az 1598-as hadjáratban. A török–tatár viszony megromlása nem volt újkeletű jelenség. Ezekről a belső gondokról Báthory Zsigmond is korán tudomást szerzett, s 1597 végén követeket menesztett a kánhoz. Küldetésük céljáról az egyik követ, Bernárdffy János 1598. május 21-én az időközben Báthory helyét elfoglaló császár biztosoknak, Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak számolt be: Eszerint elsősorban arra kellett rávenniük a kánt, hogy Erdély és a Porta között békét közvetítsen, de titkos megbízatásuk értelmében szövetségi ajánlattal is meg kellett környékezniük. Bernárdffy sikeresnek vallotta küldetésüket. Mivel a tatárok „nem szeretik a törököt és megunták barátságukat”, a kán még arra is hajlandó volt, hogy hitlevelet küldjön Báthory és Mihály vajda részére. Az alkudozásokba bizonyos fokig a moldvai vajdát is bevonták, legalábbis erre utal, hogy a visszainduló követeket nem tartóztatta fel, hanem gyorsan útjukra engedte. Az alku nem is Jeremiás vajda jószándékán szenvedett hajótörést. Bernárdffy több jelentésében sürgette Erdély új urait, Rudolf császár biztosait, hogy a Báthory távozása miatt elbizonytalanodó kán bizalmát némi pénz küldésével erősítsék meg. A dolog annál is fontosabb volt, minthogy a tatárok a szultán parancsára már kiindultak országukból, hogy részt vegyenek az újabb magyarországi hadjáratban. Bár ígéretet tett a kán arra, hogy sem Moldvát nem pusztítja, sem Erdélyre és Havasalföldre nem tör, Mihály vajda jó előre figyelmeztette Szuhayt és Istvánffyt, hogy „pogányok ők és nincsen hitük”. Márpedig Bernárdffy szerint Mihály „jól érti s tudja ... mind töröknek tatárnak módját”.⁸²

Jól tudjuk, Rudolf biztosai mennyire eszköztelenek voltak arra, hogy Erdély kormányzását ténylegesen átvegyék és biztonságáról gondoskodjanak.⁸³ A tatárokkal folytatott tárgyalásuk csak újabb adalék tehetetlenségükhöz. Kínos pénztelenségük nem tette lehetővé, hogy méltányos összeggel térítsék hűségre a tatárt. Bernárdffy és Mihály vajda többszöri sürgetése ellenére sem pénzt küldtek, hanem maguk jöttek Havasalföldre, hogy a kán követőtől kivegyék a hűségesküt, s erre hajlítsák Mihályt is.⁸⁴

Reményeikben hamarosan csalódnuk kellett. A formális hűségnyilatkozat nem térítette vissza a tatárokat a magyarországi hadjáratról. A törökök kiszámíthatatlan szándékai (occultis machinationibus) tehát egyelőre nem a tatárokat tévesztették meg, hanem Rudolf biztosainak bizakodását törték meg. Vigasztalásul csak az szolgálhatott számukra, hogy a számtalan hír közül egy igaznak bizonyult, a szultán valóban nem indult személyesen hadjáratra.

Az erdélyi–tatár kapcsolatok kissé részletesebb elemzése nem önkényes, azt legalább két okkal lehet magyarázni. Egyrészt azt a korábbi megjegyzést hite-

lesítheti, amely erényként próbálta feltüntetni Báthory diplomáciai akcióit, s megerősítheti a már Tardy Lajos által hangsúlyozott megállapítást, miszerint *Erdély diplomáciai szerepe még katonai feladatainál is jelentősebb volt.*⁸⁵ Másrészt az 1598-as török hadjárat néhány mozzanatának megértéséhez is hozzásegíthet. Világossá teheti mindenekelőtt, hogy a tatárok megérkezése a magyar hadszíntérre miért volt a török jórészt szándéktalan sikere. Az elmondottak alapján az sem lehet kétséges már, vajon Báthory követei miért épp azt kérték, hogy a „kán ő felsége” békítse ki urukat a „felséges padisahhal”. Bernárdffy szavai szerint a kán őket csak „urunk őfelsége (azaz Báthory Zsigmond – L. J.) tekénte-téért” látta „jó szemmel, szeretettel”,⁸⁶ így békekérésük az Erdély határánál tábo-rozó tatár kánnál is meghallgatást remélhetett. Várad ostromára ugyan még ezt követően került sor, de megfontolandó, hogy ebbe az Erdélybe való betörés helyett kezdtek, ráadásul a vár ekkor nem Báthory parancsára hallgatott, hanem ki-tartott Rudolf császár hűségén. A szultán parancsában az „átkozott Zsigmond en-gedékenységre” kényszerítése is szerepelt. Báthory követségével ez az óhaj tel-jesült.

Báthory 1594. augusztusi fejedelmi előterjesztésében megjegyezte: „Az is jobb, hogy akkor mozduljunk, mikor egyebek kívánnak melléjük bennünket, hogy nem magunk kínáljuk, mikor nem kellünk másnak magunkat”.⁸⁷ Márpedig 1598-ban senki nem kívánta maga mellé Zsigmondot Prágában. Legalábbis nem olyan formában, mint azt a fejedelem akarta. A korábban mindig Erdély megszer-zésén fáradozó császári udvarnak megoldhatatlan nehézséget okozott Báthory le-mondása, a kezére került Erdéllyel nem tudott mit kezdeni. Katonai ereje és anya-gi erőforrásai kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy tartósítsa uralmát a fejedelemségben.⁸⁸ 1594 után *1598 is azt bizonyítja, Erdély sorsának változása to-vábbra is sajátos aszinkronitásban volt a háború alakulásával.* Csakhogy míg korábban a Győr eleste miatt megrémülő Prágának üdvös segítséget jelentett Bá-thory csatlakozása a török elleni harchoz, Győr visszafoglalásának esztendeje alkalmatlan pillanat volt az ország újraegyesítésére. Mindez 1598-ban azokat igazolta, akik már 1594-ben aggodalmasan mérlegelték, vajon elegendő ereje lesz-e a császári udvarnak arra, hogy a háborúban érdemben segítse újdonsült szövetségését, Erdélyt. *Amire alapvetően saját erejére építve Erdély képes le-hetett, azt 1598-ig mind katonai, mind diplomáciai téren megtette.* Az ezt követő időszak erdélyi politikája már nem a harcos törökellenesség jegyében alakult. Szamosközy István szerint Báthory 1598 augusztusában többek között azért is szánta rá magát a hazatérésre, mert országát a béke és nyugalom áldásában akarta részesíteni.⁸⁹ Ez nem jelenthetett mást, mint a törökkel való viszony rendezését. Kérdéses volt azonban, mennyire volt hajlandó a Porta arra, hogy erről Zsig-monddal tárgyaljon. Erdély és a szultáni udvar kapcsolata ugyan a háború eddigi éveiben sem szakadt meg véglegesen, Báthory személye mégsem volt már hitelképes a török szemében. Nem volt jobb Zsigmond helyzete Prágában sem. Rudolf császár, bár maga sem játszott mindig tiszta lapokkal, nem óhajtotta to-vább a kiszámíthatatlan Zsigmondot megtúrni Erdély élén. Így történhetett, hogy Báthory Zsigmond nem fordíthatta meg az erdélyi politika irányát, mert őt már egyik érdekelt fél sem tekintette komoly tárgyaló partnernek.

1599 márciusában Báthory András bíboros ült Erdély fejedelmi székébe. Róla szinte valamennyi kortárs historikus megjegyezte, hogy a törökkel való

kibékülés vezérelte szándékait.⁹⁰ Am országglásának nemcsak az vált kulcskérdésévé, el tudja-e fogadtatni magát a Portával. Legalább ilyen fontos volt számára, hogy Prága se ellenséget lásson benne. Arra már Szilágyi Sándor utalt a bíboros-fejedelemtől írt rövid tanulmányában, hogy András nem a török, sokkal inkább Magyarország felől várt támadást.⁹¹ A Porta ugyan selyemzsinórral jutalmazta Szaturdzsi Mehmedet elmúlt évi hadjáratáért, az Erdéllyel megkezdett békes alkudozás útjáról mégsem tért le. Ezzel lényegében a Szaturdzsi és Báthory között a tatárok bevonásával folytatott tárgyalásokat szentesítette. András fejedelem nem tudott megegyezni a béke feltételeiben az új nagyvezérrel, Ibrahimmal, de megnyugtathatta a Porta oldaláról tapasztalt *készség*, amellyel a mielőbbi rendezést szorgalmazták.⁹² E feltűnő jószándék megértéséhez nem haszon nélküli, ha Báthory András hatalomra kerülésének körülményéről néhány szót ejtünk.

Nehéz biztonsággal eldönteni, Báthory András maga is szorgalmazta-e, hogy Erdély élére kerüljön, mint azt Illésházy vélte, vagy valóban meglepte őt Zsigmond ilyen értelmű ajánlata.⁹³ Néhány mozzanat arra utal, hogy Báthory Zsigmond nem alaptalanul reménykedhetett abban, hogy András elfogadja a felkínált hatalmat. A bíboros ugyanis azt követően sem hagyott fel az aktív politizálással, hogy Zsigmond 1594-es nagy tisztogatása őt sem kímélte, sőt az 1595 áprilisi diéta árulónak bélyegezte.⁹⁴ Lengyelországba húzódva Erdély sorsa továbbra is lekötötte figyelmét, különösen azután, hogy Zsigmond távozási szándékáról értesült. A fejedelemség hűsége miatt aggódó császári biztos, Bartholomeus Pezzen 1598. február 20-án jelentette urának, hogy a lengyelek fegyverkezése veszélyes lehet, mert értesülései szerint Jan Zamoyski kancellár és a szultán titkos egyezsége értelmében Báthory Istvánt készülnek Erdélybe hozni. Erről a napról ismerjük Báthory Andrásnak is egy levelét, amelyben Zsigmondot figyelmeztette arra, milyen romlást hozhat Erdélyre, ha lemond, amivel persze a család jó hírnevét sem öregbítené.⁹⁵ Más adatok is szólnak a Báthory család „száműzött” tagjainak megnövekedett aktivitásáról, fontosabb azonban arra választ találni, milyen fedezete volt szándékaiknak. Perdöntő lehet ebből a szempontból III. Mehmed szultán levele a lengyel királyhoz. Ebben a szultán arról tájékoztatta Wasa Zsigmondot, hogy Báthory Zsigmond hűtlen lett a Portához, ezért őt megfosztja trónjától. Felhatalmazta továbbá arra, hogy Erdélybe olyan fejedelmet ültessen, aki mind neki, mind pedig a szultánnak megfelel.⁹⁶ Nem kizárt, hogy Pezzen erre a „titkos egyezsége” utalt említett levelében, s ha ez így van, úgy a számba vehető egyik jelölt talán Báthory István volt, András öccse. Végül azonban a bíboros került a fejedelmi székbe, talán mert Zsigmond abban bízott, hogy a pápa bizalmát Erdély iránt így újra elnyerheti. Némileg önkényesen talán megkockáztatható, hogy *a lengyel–török garancia* nemcsak Istvánra, de *Andrásra is érvényes volt*. A Porta iránta mutatott szembetűnő előzékenysége mindenesetre ezt tanúsítja. Ibrahim nagyvezér 1599-ben Magyarország dűlására kapott parancsot, amivel a békettárgyalásoknak kellett volna nyomatékot adnia. Tudjuk, hogy az alkudozások elől a keresztény szövetségesek sem akartak mindenáron kitérni, a feltételekben azonban most sem sikerült megegyeznie a feleknek.⁹⁷ A béke ügyének előtérbe kerülése helyzeti előnyt jelentett az uralma biztonságának megeremtésével foglalkozó Andrásnak. Így bátrabban hagyatkozhatott diplomáciai fegyvertárára, a valóságos fegyverek helyett.

Jórészt elfogadottá vált vélekedés történetírásunkban, hogy Báthory András nagy hibát vétett, amikor bíborosi pálcáját fejedelmi botra cserélte, mert kormányzati kérdésekben gyakorlatlan lévén alkalmatlan volt az ország irányítására. Nem kétséges, hogy a szászsebesi táborban összegyűlt erdélyi nemesek joggal vethették uruk szemére, hogy a katonai mesterségben és tudományban járatlan.⁹⁸ Az sem vitatható azonban, hogy András tapasztalt, jó diplomata volt, aki Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király „iskolájában” nevelkedett.⁹⁹ Szamosközy véleménye szerint András a Rudolf császárral való megegyezést tekintette elsőrangú feladatának, ám maga is több adatot előszámlált arra vonatkozóan, hogy a bíboros-fejedelem országa békéjének és nyugalmanak megteremtése végett egyformán fontosnak tekintett minden diplomáciai kapcsolatot.¹⁰⁰ Báthory István mellett egyébként is jól megtanulhatta, milyen veszélyekkel jár az egyoldalú elkötelezettség vállalása. Legnehezebbnek kétségtelenül Rudolf bizalmának megnyerése ígérkezett. Talán ezt a célt szolgálta a Mária Krisztiernának tett házassági ajánlat, majd annak visszautsítása után a méltányos kárpótlási megegyezés.¹⁰¹ A törökkel, mint már jeleztük, nem volt ilyen nehéz dolga. A Porta változatlanul a békés rendezés híve volt, amire az 1594-es véres leszámolás áldozataként ismert Andrásban alkalmas partnert láthatott. Reményében nem is kellett csalódnia a fejedelemnek, amikor a háború addigi története során első ízben indíthatott követeket országával „egyet értvén, egyenlő akarattal”.¹⁰² A további tárgyalások érdekében sikerült fegyverszünetet kötnie, Ibrahim nagyvezér pedig viszonzta követküldését. Csaszai az 1599 júniusi országgyűlésre érkeztek meg, ahol megismerhették Erdély békefeltételeit. András június 7-én írt levelében ugyan azzal nyugtatta a szultánt, hogy „semmi olyat nem kérünk hatalmasságotól, kit igen könnyen és jó kedvvel meg nem adhat”, a feltételek nem voltak szerények. Eszerint Lippa és Jenő Erdély birtokában maradt volna, de kérte a fejedelem az adóhátralék elengedését is, valamint a Havasalföld fölötti hűbérúri jogainak elismerését. Kívánságait még óvatos fenyegetéssel is nyomtatékosította. A tatárok portyáira utalva figyelmeztette a nagyvezért, hogy korábban is ilyen meggondolatlan akciók miatt romlott meg a Porta és Erdély közötti jó viszony, s noha neki most is módjában állna a sérelmeket megtorolni, a tárgyalások érdekében ezt nem teszi.¹⁰³ Érvelése vérbeli diplomatára vall. Sokkal kevésbé az a jelenet, amelyet Szamosközy örökített meg. Ebben Báthory nyilvánosan, a pápai nuncius szeme előtt rúgta föl addigi óvatos politikáját, s a török követeket valósággal kiutasította az országból. Hacsak nem osztjuk Szamosközy véleményét arról, hogy Báthory András enyhe elmezavarban szenvedett, meg kell kísérelnünk magyarázatot találni Báthory diplomáciájának furcsa fordulatára.

Biztosan tudjuk, hogy Ibrahim nagyvezér és a gyulafehérvári udvar között sűrűn megfordultak a követek. A júniusban Ibrahimhoz küldött követek még Nándorfehérvárnál találták a nagyvezért, de később Budán is felkeresték. Csak valószínűsíthetjük, hogy a gyakori követjárásnak a békefeltételek feletti alku-dozás volt az oka, a Szamosközynél olvasható feltételeken kívül ugyanis más nem ismerünk. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy Ibrahim előzékenyen fogadta András embereit, s bár békét nem kötött vele, közbenjárását ígérte a Portán. Arról is megállapodtak, hogy a tárgyalásokat mindenképpen folytatni fogják.¹⁰⁴ Szilágyi Sándor szerint az augusztusban Erdélybe érkező egyik török csasz Báthory felté-

teleinek elfogadását jelentette, de a kért várak erdélyi kézen hagyásába nem egyezett bele. Ez a magatartás később – legalábbis Szamosközy szerint – Báthory törökellenes kirohanásának legfőbb oka lett.¹⁰⁵ Ismerünk azonban egy 1599. augusztus végén Báthory András részére kiállított szultáni ahdnámét, amely Báthory követeléseinnek valamennyi pontját elfogadta. Pusztán a Havasalföld feletti uralom elismerése helyett utasította arra a fejedelmet, hogy Moldvát és Havasalföldet segítse, ha szükséges.¹⁰⁶ Ezek után persze felettébb kérdéses, vajon milyen megfontolásból váltott hangnemet András a törökkel szemben. Egyelőre csak az tűnik bizonyosnak, hogy portai kapcsolata nem szakadt meg végleg. Nemcsak Szamosközy jegyezte fel, hogy Mihály havasalföldi vajda Erdélybe törése kizárta András fejedelem török követeit az országból, ami azt jelentheti, hogy még 1599 októberében is tárgyaltak a szultánnal, de Borsos Tamás is hasonlóan emlékezett.¹⁰⁷

Az óvatos egyensúlyozás politikáját tehát nem rúgta föl András, bukását sem az egyik érdekelt nagyhatalom iránti egyoldalú elkötelezettsége okozta. Noha a legutóbbi időkig gyakran szemére vetik a bíborosból lett fejedelemnek, hogy nem állt egyértelműen egyik hatalom oldalára sem,¹⁰⁸ úgy vélem, országa biztonságát ezzel sem tudta volna megőrizni. A korábbi évek tapasztalatai nem erősítették sem a Habsburgok, sem a Porta iránti bizalmat, 1599 pedig az *első komolyabb béketapogatás esztendeje volt. A formálódó egyensúlyhelyezethez a katonailag kimerült kis fejedelemség uralkodója a diplomácia terén igyekezett alkalmazkodni. Politikája azonban inkább békeidőre szabott volt, mintsem háborús viszonyokra.* Amit az 1580-as évek Erdélyében a két nagyhatalom közötti bölcs lavírozásnak nevezhetek, arra most inkább Mikó Ferenc szavai illettek: a bölcs egyensúlyozás helyett Báthory András Erdélyének csak a „kétfelé sántikálás” jutott. Erdély sorsa egyelőre nem azon múltott, milyen kvalitású államférfi ül a trónján, sokkal inkább azon, hogy a háború elérkezett-e már arra a pontra, amikor a katonai téren egyébként is használhatatlanná váló ország „kiugrását” eltűrhetik a szembenálló felek. A helyzetet bonyolította, hogy Erdély a háborút megelőzően nem volt semleges. Kilépése egyúttal a korábbi státusába való visszatérését, a török vazallusság felújítását jelentette volna. Ezt pedig Prága egyelőre meg tudta akadályozni.

A „nagy szegény ártatlan pap” országglásának végét és halálát Mihály havasalföldi vajda támadása okozta. Az ő személyének és erdélyi uralmának megítélése meglehetősen problemátikus, abban mindenestre egyetértés van, hogy kiváló hadvezér, ravasz és számító politikus volt.¹⁰⁹ András Erdélyével szemben különösen ez utóbbi tulajdonságának vette nagy hasznát. Szamosközy István igazít el abban, miért szánta rá magát Mihály az Erdély elleni akcióra. Pusztán mint bekövetkező lehetőségről, Mihály félelméről szólt arról, hogy Erdély török befolyás vagy uralom alá kerül, ami a vajdára „pusztulást” hozna. Említette a Moldva felől fenyegető veszélyt is, majd Mihálynak azt az aggodalmát, hogy Prágától elzárva „nem vállalhatja a maga erejéből a török elleni háborút”.¹¹⁰ Az erdélyi historikusnál tehát *Mihály uralomvágya, hatalomféltése és a harcok törökellenesség folytatása* egyszerre szerepelt, mint Erdély elleni hadjáratának indoka, az utókor történetbúvárainak így bőven volt lehetőségük, hogy kiválásszák, melyiket érzik hangsúlyosabbnak.

Várad török ostroma idején, 1598-ban Mihály vajda diverziós akciót hajtott végre. Seregeit átvezette a Dunán és Nikápoly környékén portyázott.¹¹¹ Amikor tehát Erdély már védekezni kényszerült, Havasalföld még képes volt arra, hogy a keleti hadszíntér aktivitását fenntartsa. Kérdéses azonban, hogy Erdély ellen indított támadása 1599-ben további törökellenes háborújának előkészítő vállalkozása volt-e, mint ahogyan az is, vajon az Erdélyt megtartó Mihály a török elleni küzdelem folytatása szempontjából előnyös helyzetbe került-e.

Bizonyos, hogy Mihály vajda tisztában volt azzal, milyen következményekkel járna, ha a korábbi szövetségesek egymás ellen fordulnak. Nem véletlen, hogy a Prágához hűtlenné lett Báthory Zsigmond és Rudolf császár között sietve ajánlotta fel közvetítését. Ha készséges szolgálataiban ott munkált saját hatalmának féltése is, szavaiból kivehető a törökellenes keresztény ügy védelme is.¹¹² Báthory lemondása után azonban Mihálynak is át kellett gondolnia addigi politikáját. A Portával már Mezőkeresztes után felvette a kapcsolatot, s ennek fontosságát az erdélyi interregum (1598 április és augusztus között) csak tovább növelte. Rudolf biztosai előtt ugyan letette a hűségesküt, erélytelenségüket és erdélyi uralmuk ingatagságát látva azonban óvatossága csak nőtt. Haszán pasa levele szerint 1597-ben már birtokában volt a szultán hitlevelének, a Porta hűségéhez visszavezető út tehát nyitva állt előtte. Báthory Zsigmond mellett ő is tapasztalhatta, hogy a törökök „egyszer bötlő lovat nem visznek rögtön vágóhídra”.¹¹³ Így amikor Báthory András személyében új külpolitikai irányvonal képviselője lett Erdély ura, Mihály vajdát a bíboros törökbarát gesztusai önmagában nem hozták lehetetlen helyzetbe. Később sem András török kapcsolatát érezte veszélyesnek, hiszen Ibrahim nagyvezér megerősítette őt vajdaságában, s ennek jeleként zászlót és botot küldött neki.¹¹⁴ Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy András fejedelem terve nem sikerült. A Porta gondosan ügyelt arra, hogy Erdély ne gyakorolhassa hűbérúri jogait Havasalföld felett, András erre vonatkozó kérését a már említett ahdnámé nem fogadta el. Eszerint török szempontból Mihály hűsége egyenlő értékű volt Báthory Andrással, az 1599-ben békét kereső Porta szemében mindkettőnek komoly jelentősége volt. A sellemberki csatában győzedelmeskedő, majd Erdélyt és Havasalföldet egy kézben egyesítő Mihály így nemcsak András uralmát számolta fel, de a törökök számítását is keresztülhúzta. A szultán sietett is elismerni Mihály fiát, hogy Havasalföld kormányzatának különállását legalább formálisan megőrizze.¹¹⁵ Mihály vajda korábbi török kapcsolatai után azt is valószínűsíthetjük, hogy Erdély elleni hadjáratának kockázatát nem azért vállalta, mert számára létkérdés volt a törökkel való harc folytatása. Veszélyesnek nem a barátságát kereső Ibrahim pasát látta, hanem András fejedelemet.

Rudolf biztosai már 1598 tavaszán tudtak arról, hogy a Lengyelországban tartózkodó Báthory testvérek nemcsak Erdélyre, hanem Havasalföldre is szemet vetettek. Ha esetleg nem is jutott volna ez Mihály tudomására, azzal mindenképpen tisztában kellett lennie, milyen veszélyt rejt magában az erdélyi–lengyel összefogás. Moldva példáján megtanulhatta, hogy a lengyelek étvágyát immár csak az oláh vajdaságok elfoglalása csillapíthatja. Báthory Andrásban joggal látta azt a személyt, aki az ilyen irányú lengyel törekvéseket támogatni fogja. Szamosközy is feljegyezte, hogy Báthory felszólította Mihályt a lemondásra, s még Isolano gróf is tudni vélte, hogy Havasalföld vajdája Báthory Istvántól fél-

tette trónját.¹¹⁶ Erdély elleni hadjárata tehát preventív jellegű volt. Ennek előkészítése során Báthory Andráséhoz hasonló diplomáciai ügyeskedéseket kellett végrehajtania azzal az alapvető különbséggel, hogy míg a bíboros országa biztonsága érdekében védekezés céljából politizált, és a fegyveres megmérettetést igyekezett elkerülni, Mihály támadni készült. Remélte, hogy Erdély elfoglalásával pusztán olyan személycserét fog végrehajtani, amelyet egyik érdekelt nagyhatalom sem sérelmez majd. Prága biztató szavait már régóta hallgathatta, Sel-lemberk után pedig sietett győzelmét Ibrahim nagyvezérnek jelenteni és további hűséges szolgálatait felajánlani.¹¹⁷ Komolyabb veszély egyelőre nem is a Habsburgok vagy a törökök felől fenyegetett, hanem a lengyel befolyás alatt lévő Moldva oldaláról. 1600 májusában ezért ide vezette hadait, s amire már 1598 elején meg akarta nyerni Báthory Zsigmond engedélyét, most végrehajtotta: Jeremiás Movilát letette vajdaságából.

Mihálynak nagyvonalú tervei voltak Erdély élén. Illésházy István is megörökítette, hogy a seregeit Moldvába irányító vajda „azon szándékban vala, hogy Lengyelországra, vagy Magyarországra menjen és övévé tegye”.¹¹⁸ Tetsetős érvet kínál elképzeléséhez, ha Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király korát idézzük föl, hiszen a nagy előd is számításba vette törökellenes tervei során a vajdaságok erejének összefogását a magyar és lengyel királyságéval.⁽¹¹⁹⁾ Ez az összehasonlítás azonban nem bizonyítja kétséget kizáróan, hogy Mihályt Erdély élén is alapvetően a török elleni harc folytatásának gondjai kötötték le. Figyelembe kell vennünk mindenekelőtt, hogy Mihály nem békeidőben és nem a lengyel királyi székben szövögette terveit, hanem a háború kellős közepén. Természetesen szavára sem úgy hallgattak, mint Báthoryéra. Ha meg is „ihlette” Erdély fejedelmi széke, s voltak merész tervei, azok legfőképpen azt a célt szolgálták, hogy az őt fenyegető veszélyt minél távolabb tartsák tőle. A Portával való kapcsolatát egyébként sem a harcos és merev szembenállás jellemezte. Ha voltak is a szultáni udvarban ellenségei, akik rossz szemmel nézték, hogy Erdély és Havasalföld után, ha csak rövid időre, de Moldva is Mihály ellenőrzésére alá került, ez nem rontotta meg Ibrahim nagyvezérrel való jó viszonyát. A pasa nemcsak segélycsapok küldésére mutatott hajlandóságot, de arra is, hogy a három vajdaság főlötti hűbérúri jogát elismerje.¹²⁰ Mihály azonban óvakodott attól, hogy végleges és egyoldalú elkötelezettséget vállaljon. Ilyen értelemben Báthory Andráséhoz hasonló politikai lavírozásra kényszerült. Uralmának megdöntésekor Prága ismételten bizonyította, hogy Erdély nincs annyira messze tőle, hogy sorsát szabadon alakíthassa, ám annál messzebb van, hogy a felette egyszer megszerzett hatalmat szilárdan kezében tartsa.

Felületesen szemlélve a Porta magatartását a Mihály-kori Erdéllyel kapcsolatban, akár következetlennek is nevezhetnénk azt. Tudjuk ugyanis, hogy a szultáni elismerést nemcsak a Havasalföld vajdájából Erdély urává előlépett Mihály kapta meg, de az 1601 elején fejedelmeségébe visszatérő Zsigmond is. A korábban hűtlenné lett vazallusoknak ismételten kiosztott szultáni kegy legalábbis engedékenységre utal, mint ahogyan az is, hogy újból megerősített hűségük zálogaként elegendő volt erős fogadalmat tenniük. Az 1601-ben Báthorynak adott ahdnámé szavai szerint a fényes Portának való engedelmisséget méltóságuk „fundamentomának” ismerik el, s a „hostilitásnak kerengő útjáról reclinalva, az engedelmes hűségnek királyi útjára” térnek vissza.¹²¹ Amennyiben e hűséget azon

mérték le, hogy a régi-új fejedelmek folytatták-e harcukat a birodalom ellen, úgy azok „kiállták a próbát”.

Mihállyal kapcsolatban már érintettük a kérdést, hogy az Erdély feletti uralom megtartása kedvező előfeltétele volt-e további török elleni harcának. Ezzel kapcsolatban csábító lenne arra gondolni, hogy amint 1595-ben Báthory Zsigmond a három vajdaság erejét összefogva tudott sikereket elérni, 1599-ben Mihály vajda is hasonló megfontolásból tett kísérletet a korábbi „három szövetség” feltámasztására. Csakhogy Báthory Habsburg-szövetségben vívta ki sikereit, az Erdély átadását Rudolf biztosai és Basta előtt megtagadó Mihályt ez a biztos háttér nem fedezte. Egyébként pedig Rudolffal való alkudozásainak sem a török elleni háború folytatásához szükséges segélyek voltak a főbb pontjai, hanem az Erdélyhez csatolandó területek és fejedelemségének elismerése.¹²² A Porta hitlerevére uralma stabilitásához szintén szüksége volt, a Dunántúlon lekötött töröktől más segítséget egyébként sem remélhetet. Úgy tűnik, a Porta is megelégedett egyelőre azzal, hogy az erdélyi trónváltások kikapcsolták a „keleti frontot” a háborúból, s a helyzethez úgy próbált alkalmazkodni, hogy az éppen felbukkanó fejedelemjelöltet megerősítette. Bízhatott továbbá a lengyelek segítségével is. Báthory visszatérése ezt igazolta. Az események persze nem mindenben követték a szultáni udvar reményeit, hiszen számára a lengyel befolyás túlzott megnövekedése sem volt elfogadható. Azt mégis sikerült hosszabb ideig megakadályozni, hogy Erdélyben a Habsburg-hatalom megszilárduljon. Ha némi következetességet próbálunk felfedezni a Porta politikájában 1599 és 1601 között, úgy mindenképpen azt kell kiemelnünk, hogy Mihályban és Báthory Zsigmondban Erdély németellenes urait támogatta. Különbséget mindössze abban fedezhetünk föl, hogy míg Mihály mellé nem rendelt török segélyerőket, Báthory – főként a goroszlói csatavesztés után – ezt is megkapta. Világossá csak 1602 nyarán, Székely Mózes Bastától elszenvedett veresége és Báthory ismételt lemondása után vált, hogy mindez kevés. Ha Borsos Tamás kissé le is becsülte a Báthory mellett Erdélyben forgoló török csapatok erejét, mivel szerinte az csak „három rossz fáradt török pasa volt”,¹²³ Basta erdélyi berendezkedése után már nemcsak új fejedelemről, de komolyabb segítségről is gondoskodni kellett.

Az 1602-es esztendő fordulatot jelentett Erdély és a Porta kapcsolatában is. Ekkorra Erdély már nem elsősorban mint a szemben állók harcát aktívan támogató ország volt fontos. Sokkal inkább azért, hogy béketárgyalások esetén, amelyek 1599 óta a hadműveletekkel egyenlő fontosságúak voltak, a fejedelemség statusa már ne lehessen vita tárgya. Természetes, hogy e státus jellegéről eltérő módon vélekedtek az érintettek. A Porta számára a protektorátus alá visszatérő Erdély volt csak elfogadható, ám Prága sem akart lemondani a fejedelemségről. Lényegében 1599 óta, azaz Báthory András fejedelemségétől kezdve az erdélyi események tétje nem más volt, mint hogy a fejedelemség kinek a vezetésével és melyik nagyhatalom vagy nagyhatalmak garanciájával válhatna ki a háborúból. Mivel azonban a kérdés megoldásában a politikáé lett az alárendelt szerep, s a fegyvereké a döntő szó, a háborúban állandósult erőegyensúly következtében Erdély anélkül sínylette meg a sűrű fejedelmváltást, hogy az számára megnyugtató és végleges rendezését hozott volna.

A Portának Mihály vajda halála és Báthory Zsigmond lemondása után is akadt olyan embere, akin keresztül befolyásolhatta az erdélyi eseményeket. Az

azonban már nem volt elegendő, ha csak elismeri és tisztsgében megerősíti új jelöltjét. *A Basztával szemben felléptetett Székely Mózes fejedelemsége így lett a tizenöt éves háború időszakában az egyetlen, amely török fegyverek árnyékában született.* Székely a Tövisnél elszenvedett veresége után (1602. július) Székesfehérvár alatti táborában találta meg Jemisdzsi Haszán nagyvezért, s neki ajánlotta fel, hogy Erdélyt megszerzi, ha elegendő katonát kap segítségül.¹²⁴ Jemisdzsinak már Báthory Zsigmond megsegítése is komoly gondokat okozott 1601 végén. A keresztények ez évben Kanizsát és Székesfehérvárt ostromolták,¹²⁵ így a nagyvezér nem vállalkozhatott arra, hogy sereget indítson Erdélybe. 1602 végén már más volt a helyzet, ám ekkor sem látszott veszélytelennek Erdély felé fordítani az oszmán csapatokat. Mjűtan Székesfehérvárt visszafoglalta, Jemisdzsi személyesen indult Erdélybe. Táborában nem fogadták osztatlan lelkesedéssel, hogy Buda környékéről elvezeti hadait. Mivel a bekövetkező események az aggódókat igazolták, hiszen a keresztény seregek kihasználva a török távollétét megkísérelték Budát elfoglalni,¹²⁶ Jemisdzsi Haszán hadmozdulata teljesen elhibázottnak tűnhet. Azokból az előterjesztésekből azonban, amelyeket ekkoriban nyújtott be a Portához, ha mentséget nem is, némi magyarázatot találunk viselkedésére. Mindenekelőtt katonái fizetlensége miatt panaszkodott, de arról is tájékoztatta a szultánt, hogy embereit immár kényszerítenie kell az őrhelyeiken való kintartásra. Nem volt megelégedve az alája rendelt seregek létszámával sem. Határozottan szorgalmazta, hogy Anatóliából küldjenek neki erősítést. Sűrűn panaszkodott az élelemellátás hiányosságára is. Mindebből joggal gondolhatunk arra, hogy személyes jelenlétére katonái fegyelmének biztosítása érdekében szükség volt. Erdély felé indulását pedig indokolhatta, hogy jól tudta, ha a fejedelemség „a nemcse kezébe kerül ... se Temesvár, se Havasalföld, se Moldva nem marad meg”.¹²⁷

Tanulságos adalékokkal szolgál az is, miként ajánlotta Jemisdzsi Székely Mózeset. 1602. szeptember 2-án kelt telhiszében részletesen foglalkozott Erdéllyel és a táborában időző fejedelemjelölttel. Megjegyzései alapján képet alkothatuk arról, milyen feltételeket támasztott a török Erdély fejedelme elé. Feltűnő, hogy a katonai segítségnyújtással nem égededett meg, *a pusztán erőszakkal állított fejedelem tartós uralmában nem bízott.* Ezért külön hangsúlyozta, hogy Székesfehérvárra nem egyedül, hanem két „erdélyi bég” társaságában érkezett meg Székely Mózes, aki több erdélyitől levelet is hozott. Ezek részint előszóban, részint pedig írásan kötelezték magukat arra, hogy „ha a nevezett (ti. Székely – L. J.) lenne Erdély vajdája, mindannyian alávetnék magukat”. Székely fontos ére nyeként említette, hogy csatát vívott a németekkel, s ennek elvesztése kényszerítette bűjdosásra.¹²⁸ *A török szemében* tehát úgy látszik, *két körülmény tette alkalmassá Székely Mózeset Erdély kormányzására: németellenessége és az a tény, hogy az erdélyiek, legalábbis Jemisdzsi előtt mellette nyilatkoztak, uralmának belső legitimitása* így biztosítottnak tűnt.

Bármennyire is alkalmas volt azonban Székely Mózes, 1602-ben nem sikerült őt Erdélybe vinni, csak a következő év tavaszán. Ekkor már nem a török főszereg támogatásával foglalhatta vissza Bastától Erdélyt, hanem zömmel tatárokból álló csapatok segítségével.¹²⁹ A tatárok Székely mellé rendelésével a török hadvezetés úgy próbált segíteni fejedelemjelöltjének, hogy egyúttal saját gondjain is könnyített. Maga a kán vallotta be, hogy tatárjait egyre nehezebb fegyelmezni,

s különösen tavasszal, amikor a téli nélkülözések után új zsákmány reményében indulhatnak portyára, szinte fékezhetetlenek.¹³⁰ Erdélybe küldésük megszabadította a magyarországi hadszínteret a tatárok garázdálkodásaitól. Az a tény azonban, hogy Székely Mózes nagyrészt tatár csapatokkal tört a fejedelemségbe, nagyon megnehezítette a dolgát. 1603 elejéről több erdélyi historikus is feljegyezte, hogy a háború véres esztendei után végre „valami kicsiny csendesség” köszöntött az országra.¹³¹ Székely fegyveres bejövetele így már önmagában sem lehetett túlzottan örvendetes az erdélyiek számára, a vele érkezett tatárok pedig semmire nem voltak jobban alkalmasak, mint egy vidék teljes felprédálására. Könnyen vélhetnénk, hogy a Radu havasalföldi vajdát Székely ellen megnyerni igyekvő Kracker Szaniszló a kelleténél jobban lebecsülte a fejedelem hadait, amikor kijelentette róluk, hogy az „ország feldúlására, elpusztítására, felégetésére” alkalmasak, „hadviselésre” azonban nem. Ahhoz csak annyit értenek, mint „számár a lantpengetéshez”.¹³² A tatárok harcmodora és a háborúban korábban végrehajtott akcióik azonban hitelesíthetik a követ szavait, akinek lényegében még abban is igaza lett, hogy Székely Mózes hadai ellen nem háborúra, pusztán egyetlen csatára lesz szükség.

Székely valóban életét vesztette a Brassó közelében vívott csatában. Báthory Andrásához hasonlóan őt is a havasalföldi vajda győzte le, de Radu nem próbálta meg elődjét, Mihály vajdát követni. Mivel Szamosközy szerint eleve vonakodva indult meg Erdély ellen, készségsen adta át az országot a benyomuló Bastanak. A Porta kísérlete tehát, hogy Erdélybe fegyverrel állítson fejedelmet elbukott, s még azzal sem vigasztalódhatott, hogy e bukásban vétlen volt. Tatárokkal az oldalán Székely Mózesnek vajmi kevés esélye volt arra, hogy uralmát konszolidálja. A Basta és Radu között harapófogóba került fejedelem sorsa eleve kilátástalan volt, s esélyét csak csökkentette, hogy hadait a csata előtt megosztotta, és a számba vehető segítséget sem várta be.¹³³

Mikó Ferenc krónikájából tudjuk, hogy Székely Mózes mellett Bocskai István előtt még Bethlen Gábornak volt lehetősége Erdély trónjának megszerzésére.¹³⁴ A Mikónál megörökített történet újabb adalékkal szolgál arra a fentebb már megfogalmazott tételre, mely az erdélyi fejedelem uralmának belső szilárdságát, legitimitását török szempontból is meghatározó mozzanatnak tüntette fel. Mikó szerint a brassói harc után Erdélyből kiszorult törökpárti emigránsok (exulok) Bethlent jelölték fejedelmüknek, ami a török tetszését is elnyerte. Nem volt azonban egységes az erdélyi menekültek tábora. Néhányan Szilvási Boldizsár mögé sorakoztak föl. Ez végül a törököket is arra készítette, hogy lemondjanak a segítségnyújtásról. Nem arról volt ugyan szó, hogy az anyaország, Erdély foglalt volna állást Bethlen mellett vagy ellen, de a török nagyvezér Székely esetében is megelégedett azzal, hogy legalább az őt körülvevők egységesen támogassák jelöltjüket. Bethlen Gábornak azonban még saját hívei körében sem volt teljes „belső legitimitása”, azaz ez esetben népszerűsége. Jellemző ezzel kapcsolatban, hogy Bocskait már közös akarral keresték meg az erdélyi menekültek,¹³⁵ s talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a török nem tagadta meg tőle a segítséget.

Tudjuk, hogy Bocskai István Székely majd Bethlen Gábor „örökébe lépve” elsősorban Erdély fejedelmi székének megszerzése érdekében szövögette török kapcsolatainak szálait.¹³⁶ Harcából azonban országos méretű rendi függetlenségi küzdelem nőtt ki, amelyben Erdély sokáig alárendelt szerepet játszott.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy a Bocskai alatti Erdély történetét elemezzük. Tanulmányunk témája szempontjából elegendő, ha Thúry József 1899-ben papírra vetett gondolatára hivatkozunk. A Bocskai-felkelés török kútfőit is közlő tanulmányában Thúry arra a következtetésre jutott, hogy a Bocskai István végrendeletében rögzített kívánság, miszerint Erdélybe mindaddig nemzeti fejedelem üljön, amíg a magyar korona német kézen lesz, pontosan megfelelt a török Erdélyt illető elképzeléseinek.¹³⁷

Ennek ellenére Erdély helyzete nem rendeződött a Porta számára megnyugatóan azzal, hogy a zsitvatoroki megegyezés értelmében elhallgattak a fegyverek. Az erdélyi rendek ugyanis Rákóczi Zsigmondot választották fejedelmüknek, s ezzel sajátos ellentmondásba keverték a szultáni udvart. Választásukkor arra hivatkoztak, hogy „szultán Szulimán idejétől fogva való athnéme levelek vagyon”, melynek értelmében szabad akaratukból megválasztott fejedelmüket uralhatják. Ezt a jogukat pedig a háború során sem veszítették el, hiszen a némethhez nem az erdélyi nemesség egésze, hanem csak néhány „pártoskodó főúr” csatlakozott Báthory Zsigmonddal együtt. Mihály vajda példájára is utaltak, mint aki „salárdul”, a rendek beleegyezése nélkül szerezte meg a fejedelemséget, s azzal „hamisan” élt.¹³⁸ A Porta most sem akart mindenáron erőszakkal fejedelmet állítani. Ezért kénytelen volt arra hivatkozni, hogy amióta „az hatalmas császárhoz az erdélyiek kardot vontak”, a korábbi ahdnámék érvényüket veszítették. Rákóczival szembeni merev elutasításuk oka Murád vezér 1607 februári leveléből derül ki. Eszerint Bocskai megkoronázása alkalmával (1605 november) egyezség született arról, hogy „valakit ő maga helyett utána királyságra választana, hadna, az korona annak kezínél maradna”.¹³⁹ Márpedig a Portán idejében értesültek arról, hogy Bocskai Homonnay Drugeth Bálintot nevezte meg utódjául.¹⁴⁰ Így vagy a korábban Erdéllyel szemben folytatott politikát kellett megváltoztatni, a szabad fejedelemválasztás engedélyezéséről lemondani, s ezzel együtt a Szulejmán korabeli mintától eltérni, vagy Bocskai végakarátát teljesítetlenül hagyni. A Porta ebben a helyzetben legalább azt szerette volna elérni, hogy a nála pártfogást keresők ne ugorjanak egymásnak. Az Erdély fölötti uralom rendezetlensége arra mindenestre alkalmasnak bizonyult, hogy a Zsitvatoroknál megkezdődő, majd hosszan elnyúló alkudozások során a fejedelemségért való harc a diplomáciai nyomás eszköze legyen.¹⁴¹

Erdéllyel kapcsolatban mindig nagyobb figyelmet kaptak a fejedelemség történetének azon korszakai, amelyek a Habsburg-ellenes harcok jegyében teltek. Már Salamon Ferenc megállapította, hogy Erdély valódi történeti szerepének alapjait Bocskai István rakta le, amikor a fejedelemség létjogosultságának legfőbb okát nemzetmentő küldetésében jelölte meg.¹⁴² A kis Erdélyre azonban kettős történelmi feladat hárult. Magyarországon nemcsak Béccsel, de a törökökkel szemben is számítottak rá. Ez utóbbi feladat első komoly próbatétele volt a tizenöt éves háború időszaka, amely nemcsak a tanulmányunkban elemzett erdélyi–török kapcsolatok terén kínál több tanulságot, de általánosabban a török Erdéllyel szemben folytatott politikájára nézve is.

Sokat vitatott témája történetírásunknak Szulejmán szultán magyarországi politikája, azt mégis jórészt mindenki elismeri, hogy Erdély önállóságához az első lépést a szultán 1541-es döntése tette meg. A Portán erről később is úgy emlékeztek meg, mintha Erdély Szulejmán „találmánya” lett volna.¹⁴³ Eltekintve most

attól, hogy a szultán Dselálzáde török történetíró szerint sem tett mást, minthogy apja egykori „birodalmát”, az erdélyi „Bánságot” juttatta a kiskorú Szapolyai utódnak,¹⁴⁴ s ennyiben nem lehetett Erdély az ő igazi, új találmánya; maga a Szapolyai udvart Erdélybe rendelő parancs sem volt kockázat nélküli. Az 1541 utáni események bizonyították, hogy Habsburg Ferdinánd változatlan makacssággal ragaszkodott ahhoz, hogy legalább a töröktől meg nem szállt országrészeket saját uralma alatt egyesítse. Márpedig ennek bekövetkeztével az ország középső területét ékként kihaló török hódoltság veszélyes harapófogóba került. Mindaddig persze nem volt különösebb baj, amíg maguk az erdélyiek nem szenvedhették a Habsburg-uralmat fejedelemségük felett, ám éppen a tizenöt éves háború elején bekövetkezett erdélyi–Habsburg kézfogás jelezte a szulejmáni „modell” tökéletlenségét.

Ami Erdélynek a háború során játszott szerepét illeti, alapvetően abból az összfüggésből indultunk ki, amely nem Erdély kitartásával vagy szövetségbontásával magyarázza a háború menetének alakulását, hanem éppen fordítva: a háború alakulásának függvényében elemzi Erdély lehetőségeit. Ennek során talán sikerült bizonyítanunk, hogy a kis fejedelemség komoly segítséget nyújtott a keresztény koalíciónak. Ilyennek kell tekintenünk mindenekelőtt azt, hogy Moldva és Havasalföld tagjai lettek az oszmánellenes összefogásnak, valamint azt is, hogy a török hadvezetés figyelmét Erdély hadbalépése többször is megosztotta. A Nagy Szabó Ferenc által „ügyefogyott, álhatatlan szegény embernek” nevezett Báthory Zsigmond nemcsak katonával, de diplomáciai kapcsolataival is segítette szövetségeseit, ám mindez nem vette rá a Habsburg-udvart arra, hogy a török ellen két teljes értékű frontot nyisson, keleti szövetségését hathatósan támogassa. Mivel Erdély magára hagyatva nem vállalhatta a háború folytatását, 1598 augusztusától kezdve Báthory Zsigmond a Portával is rendezni igyekezett országa viszonyát. Ezzel a lépéssel azonban nem átalált korábbi ellenségei oldalára, hanem pusztán arra tett kísérletet, hogy bizonyos hatalmi garanciákkal (török–lengyel–német) kivonhassa magát a háborúból. Ettől kezdve Erdély helyzetének rendezése a szemben álló felek számára elsősorban presztízskérdés lett, ám a háborúban kialakult egyensúlyhelyzet következtében ezt megoldani nem sikerült. Tartósan megtartani egyikőjük sem tudta a fejedelemséget, erejük csak arra volt elég, hogy végleg elveszni ne hagyják. Szembetűnő, hogy az érdekeltek közül a Porta tűnt sokáig a legrugalmasabbnak, amennyiben 1598 után egészen Székely Mózes idejéig nem tett mást, minthogy az éppen hozzá húzó fejedelmjelöltet megerősítette. Ebben a minden potenciális önjelöltben a maga emberét kereső magatarásban joggal láthatjuk a török erélytelenségének, netán gyengeségének jelét, ám Székely Mózes s őt követően Bethlen és Bocskai esete arra is figyelmeztet, hogy a török Erdélyben nem szorgalmazta a pusztán katonai erővel bevitt fejedelmek uralmát, azok belső legitimitására is nagy súlyt fektetett.

Erdély stratégiai helyzetével mind Prágában, mind Konstantinápolyban tisztában voltak, mégsem tűnik úgy, mintha azzal komolyan számoltak volna. A Porta nem tudta megőrizni vazallusa hűségét, Rudolf kormányzata pedig nem épített rá kellőképpen a háború során.

A zsitvatoroki béke végül is a két világhatalom közötti erőegyensúlyt szentesítette, ennek pedig egyik nagy vesztese Erdély lett. A sorsát a török kiűzésének reményében az anyaországhoz kapcsoló fejedelemség jóreményű szövetségéből a háború peremvidékén fokozatosan áldozattá vált.

Jegyzetek

1. BENDA KÁLMÁN: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970/3. 404–427. o.; MAKKAI LÁSZLÓ: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. Történelmi Szemle, 1974/1–2. 155–183. o.
2. NAGY LÁSZLÓ: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok, 1982/4. 676–677. o.; 682–683. o. (a továbbiakban – NAGY L.: 1982); I. még: uő.: Hajdúvitézek 1591–1699. Bp. 1983. 138–139. o.; illetve uő.: Tündérkert fejedelme Báthory Gábor. Bp. 1988. 77. o.; 95–96. o. (a továbbiakban – NAGY L.: 1988)
3. KARL NEHRING: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés 1605–1609. Századok, 1986/1. 38–42. o. (a továbbiakban – NEHRING); v.ö.: Bocskai kíséretében a Rákospuszta. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11. Közreadja: CSONKA FERENC és SZAKÁLY FERENC. A bevezetőt SZAKÁLY FERENC írta. Bp. 1988. 19–26. o.
4. NAGY SZABÓ FERENC memoriáléja. In: Erdélyi Történelmi Adatok. (a továbbiakban – ETA) I. kötet. Szerkeszti és kiadja gróf MIKÓ IMRE. Kolozsvár, 1855. 83. o.
5. SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Történeti maradványai. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXX. kötet. I. o. (a továbbiakban – SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt.); v.ö.: NAGY L.: 1982. 642–644. o.; uő.: Erdélyi boszorkányperek. Bp. 1988. 96–100. o.
6. SZILÁGYI SÁNDOR: Carillo Alfonz diplomáciai működése 1594–1598. Bp. 1877. 41. o. (a továbbiakban – SZILÁGYI, 1877); Az erdélyi rendek véleménye országuk török függéséről: „A hatalmas török császár azelőtt is nem azt kívánta mitölnünk, ... hogy az ő birodalma úgy legyen miközöttünk, mint afféle országban, kiből török lakik”. Petrovics Péter királyi helytartó alatt 1556-ban hozott törvénycikk. ETA 2. kötet. Kolozsvár, 1856. 356–357. o.
7. I. erre BARTA GÁBOR: Vajon kié az ország? Bp. 1988. 220. o.: a Fráter György által fölísmert „keserves politikai szükségszerűség”: „... Erdély mindaddig nem fordulhat szembe a törökkel, amíg nem kap valóban hathatós külső segítséget.” HORVÁTH MIHÁLY Fráter Györggyel kapcsolatban az erdélyi politizálás lényegét ragadta meg: „... ha valaha, ekkor bizonyára nem volt igaz, hogy az őszinte, egyenes politika egyszerűsége mind a leghasznosabb”. In: uő.: Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete. Történelmi zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből. Pest, 1866. 283. o.
8. A törökellenes tervek: BÓKA ÉVA: Európa és a törökök. (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. századi tervekből) Világtörténet. 1983/2. 83–101. o.; BENDA KÁLMÁN: Báthori István terve Magyarországon egységének helyreállítására. In: DÁM LÁSZLÓ (szerk.). Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Nyírbátor, 1986. 25–29.
9. MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély története. Bp. 1944. 294–296. o. (a továbbiakban – MAKKAI, 1944); RÚZSÁS LAJOS: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: RÚZSÁS LAJOS és SZAKÁLY FERENC. Bp. 1986. 331–333. o.
10. Az 1568-as drinápolyi béke ide vonatkozó cikkelye: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. I. kötet. Szerk.: SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1968. 142–143. o.
11. Báthory Zsigmond udvarára: MAKKAI, 1944. 302–305. o.; NAGY L. 1982. 651–666. o. KLANICZAY TIBOR: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén) In: uő.: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 107–120. o.
12. NAGY L. 1982. 683–685. o.
13. Török-magyarokori Állam-okmánytár. Első kötet. Szerk.: SZILÁDY ÁRON és SZILÁGYI SÁNDOR. Pest, 1868. 32. o. (a továbbiakban – TMÁO I. köt.)

14. SZAMOSKÖZY, MHHS XXXIII: köt. 25. o.; a sűrű követjárásra: SZAMOSKÖZY ISTVÁN történeti maradványai (Pótlékul az Akadémia által kiadott összes műveihez). Történelmi Tár (a továbbiakban – TT). 1889. 33–34. o. Közli SZILÁGYI SÁNDOR.
15. Bódog János jelentése Báthory Zsigmondhoz. 1594. július 31. TMÁO 1. köt. 29. o.; Óváry István Kovacsóczy Farkasnak. 1594. március 28. Kovacsóczy Farkas levelei. Közli SZÁDECZKY LAJOS. TT 1893. 47. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 31. o.; BARANYAI DECSI JÁNOS: Magyar históriája 1592–1598. Fordította és a bevezetőt írta: KULCSÁR PÉTER. Bp. 1982. 61–62. o.; 65. o. (a továbbiakban – BARANYAI DECSI)
16. BARANYAI DECSI, 66–67.o.
17. Bódog János jelentése Báthory Zsigmondhoz 1593. szeptember 11. és Sennyey Pongrácz, 1593. szeptember 19.: Történeti emlékek a Hédervári levéltárból 1581–1612. Közli báró RADVÁNSZKY BÉLA. TT 1879. 25–27. o.; v.ö.: 1593. szeptember 1-jei fermán, amelyben Kassa, Kálló, Ecsed és Tokaj ostromára szólította fel Szinán a fejedelmet. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 3. kötet. 1576–1596. 295. o. (a továbbiakban – EOE 3. köt.).
18. BÍRÓ VENCEL: Erdély és a Porta. Századok, 1923. 80. o.; BENDA KÁLMÁN: Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században. In: DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarok és románok. Bp. 1944. 2. kötet. 48–49. o., 55. o. (a továbbiakban – BENDA, 1944.)
19. III. Murád szultán Báthory Zsigmondhoz. 1591. december 6.: Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Szerk.: THALLÓCZY LAJOS–KRCSMÁRIK JÁNOS–SZEKFI GYULA. Bp. 1914. 172–173. o. (a továbbiakban – TMO); az 1593. szeptember 30-ai levél: TMO 174.o.; az erdélyi sereg létszámának korlátozására: III. Murád Báthory Zsigmondnak, 1593 július.: Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti. Volumul IV. 1593–1595. Publicate de ANDREI VERESS. Bucuresti, 1932. 16–17. o. (a továbbiakban – VERESS: Documente, IV.).
20. SZAMOSKÖZY MHHS XXX. köt. 92–95. o.; BARANYAI DECSI, 70–75. o.; Báthory Zsigmond levele Szinánnak, 1593. július 11.: VERESS: Documente, IV. 15. o.; MAKKAI LÁSZLÓ: Magyar–román közös múlt. Bp. 1989. 96–99. o. (a továbbiakban – MAKKAI, 1989); NAGY LÁSZLÓ: Mihály vajda a magyar históriában. Hadtörténelmi Közlemények, 1990/3. 2. o. (a továbbiakban – NAGY L. 1990.)
21. EOE 3. köt. 350–351. o.; GÖRÖG FERENC: A két oláh vajda Báthory Zsigmondnak tett hűségesküje. Déva, 1905.
22. SZAMOSKÖZY MHHS XXX. köt. 53–54. o.; v.ö.: DEMÉNY LAJOS. A székelyek és Mihály vajda 1593–1601. Bukarest, 1977. 20–28. o. (a továbbiakban – DEMÉNY, 1977.).
23. BARANYAI DECSI, 75–76. o.; EOE 3. köt. 299. o.; SZILÁGYI, 1877. 10.o.
24. Forgách Simon levele Pálffy Miklóshoz, 1594. február 2.: JEDLICSKA PÁL: Adatok erdéli báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 496–498. o. (a továbbiakban – JEDLICSKA, 1897.); Báthory Zsigmond instrukciója Kakas István részére, 1593. szeptember 1.: VERESS: Documente, IV. 25–26. o.
25. Szinán terveiről: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. Hadtörténelmi Közlemények (HK); 1982/2. 159–173. o. (a továbbiakban – TÓTH S. L. 1982.); az oszmán hadászat alapelveiről I. GENERÁL TIBOR: Az oszmán–török hadművészet keletkezése és fejlődése a XVI. századig. HK 1986/1. 4–9. o.
26. III. Murád szultán levelei Báthory Zsigmondhoz, 1594. április 25. és 1594. június közepe: TMO 177–179. o.
27. Bódog János jelentése: TT 1897. 25–26. o.; Mihály vajdái: VERESS: Documente, IV. 38. o.

28. I. erre Báthory István levelét Kovacsóczy Farkashoz, 1581. június 12.: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. kötet. 1576–1586. Közzeradta VERESS ENDRE. Kolozsvár, 1944. 166. o.; BARANYAI DECSI, 64. o.
29. NAGY L. 1982. 684. o.
30. TÓTH S. L. 1982. 169–171. o.
31. VERESS: Documente, IV. 104–106. o.
32. Rákóczy 1593. október 2-ai és Pálffy Miklós 1594. február 18-ai levele: JEDLICSKA, 1897, 485. o., 498–501. o.; v.ö.: BARANYAI DECSI, 79–80. o., 111–112. o.
33. III. Murád levele Báthory Zsigmondhoz, 1594 június közepe: TMO 178. o.; EOE 3. köt. 300–301. o.
34. ISTVÁNNFFY MIKLÓS: Magyarország története 1490–1606. Fordította: VIDOVICH GYÖRGY. 2. kötet. Debrecen, 1868. 683–708. o. (a továbbiakban – ISTVÁNNFFY); gróf Illésházy István följegyzései 1592–1603. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 7. kötet. Közli KAZINCZY GÁBOR, Pest, 1863. 7–13. o. (a továbbiakban – ILLÉSHÁZY); v.ö.: Magyarország hadtörténete. I. kötet. Szerk.: Borus József. Bp. 1984. 212–214. o. (a továbbiakban – Mo. hadtört.; a vonatkozó részt MAROSI ERNŐ írta).
35. ILLÉSHÁZY, 20. o.
35. NAGY L. 1982. 674–676. o.: Baranyai Decsit azok közé sorolja, akik „egyértelműen” az 1593-es fordulat mellett foglaltak állást, ám aggályait az erdélyi historikus sem titkolta. L. erre BARANYAI DECSI, 147–148. o.; Borsos Tamásról sem állítható biztonsággal, hogy egyfajta „középutat” képviselt volna 1594 megítélésében. L. erre: BORSOS TAMÁS: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emléiratok, levelek. Sajtó alá rendezte: KOZSIÁNY LÁSZLÓ. Bukarest, 12972. 42–43. o., (a továbbiakban – BORSOS).
37. L. a 35. sz. jegyzetet.
38. Báthory István levele: JEDLICSKA, 1897. 505. o.; a katonai segítségadás fontosságáról: SZILÁGYI, 1877. 20–23. o.; v.ö.: BENDA KÁLMÁN: Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna. Bp. 1986. 25. o. (a továbbiakban – BEMDA, 1986.).
29. NAGY LÁSZLÓ: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. 77. o.; DEMÉNY 1977. 20–23. o., 49. o.; NAGY L. 1982. 669. o.
40. SZEPSI LACZKÓ MÁTÉ: Krónikája. ETA 3. kötet. 30. o.
41. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 31. o.
42. MAKKAI, 1944. 312–313. o.; MAKKAI, 1989. 99. o.; DEMÉNY, 1977. 29. o.; Erdély története I. kötet. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ és MÓCSY ANDRÁS. Bp. 1986. 526. o. (a vonatkozó részt BARTA GÁBOR írta); NAGY LÁSZLÓ: A rossz hírű Báthoryak. Bp. 1984. 116. o.
43. L. erre Prépostváry Bálint egri főkapitány levelét Mátyás főherceghez. 1594. február 3.: VERESS: Documente, IV. 59–60. o.
44. DÁVID GÉZA–FODOR PÁL: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. HK 1983/2. 283. o. (a továbbiakban – DÁVID–FODOR).
45. BORSOS, 132.o.; BARANYAI DECSI, 247–275. o.; NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 43–46. o.
46. A vezérváltás okozta bonyodalmakra: BENDA KÁLMÁN: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. HK 1983/4. 656–658. o. (a továbbiakban – ISOLANO); a velencei követ jelentése, 1595. február 19.: ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet. Bp. 1894. 231–232. o. (a továbbiakban – ÓVÁRY); v.ö.: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. HK 1985/4. 766–767. o. (a továbbiakban – TÓTH S. L. 1985.)

47. Prépostváry Bálint Mátyás főhercegnek, 1595. január 9.: VERESS: Documente, IV: 177. o.
48. ILLÉSHÁZY, 29. o.; v.ö.: TÓTH SZÁNDOR LÁSZLÓ: Megjegyzések az 1596-os török hadjáratról szóló angol tudósításhoz. HK 1989/4. 556–557. o. (a továbbiakban – TÓTH S. L. 1989.).
49. Török történetírók III. 1566–1659. PECSEVI IBRAHIM Tarikhjából és KJÁTIB CSELEBI Fezlikejéből. Fordította és jegyzetekkel kísérte KARÁCSON IMRE. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel látta SZEKFŰ GYULA. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Bp. 1916. 108–109. o., 228. o. ((a továbbiakban – PECSEVI, ill. KJÁTIB CSELEBI); v.o.: TÓTH S. L. 1989. 556–557. o.
50. I. a 45. sz. jegyzetet; a hadjárat célját illető bizonytalanságra: DEMÉNY, 1977. 29–45. o.
51. PECSEVI, 108–109. O.
52. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 44. o.; NAGY SZABÓ FERENC az erdélyi szombatások félelméről, hogy Szinán elfoglalja Erdélyt: ETA 1. kötet 30–32. o.; BARANYAI DECSI, 67. o.
53. PECSEVI, 114–115. o.; KJÁTIB CSELEBI, 233. o., 242. o.
54. Huszain császár Báthory Zsigmondhoz, 1595. április 1.: TMÁO I. 35. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 51. o.; v.ö.: Pálffy Miklós levele Rudolf császárhoz, 1595. május 16.: EOE 3. köt. 351–352. o. 4. sz. jegyzet.
55. Marco Venier a velencei doganak, 1595. április 19.: VERESS: Documente, IV. 200. o.; BARANYAI DECSI, 265–266. o. szerint Szinán a következő év tavaszán folytatni szeretne volna hadműveleteit immár Erdély ellen.
56. ILLÉSHÁZY, 25. o.; a velencei követ jelentése, 1595. szeptember 2.: VERESS: Documente, IV. 272–273. o.; v.ö.: KÁLDY–NAGY GYULA: A mohamedán vallási ideológia hatása a török hadjáratokra Hunyadi korától a kuruc mozgalmakig. In: A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Szerk.: NÉMETH PÉTER. Vaja, 1985. 48. o.; a 16. sz. derekától adathozható, hogy a vallási fanatizmus szerepe csökkent az oszmán hadseregben.
57. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 53. o.
58. ISOLANO; 655. o.; BARANYAI DECSI, 251–253. o., 291–293. o.
59. A „szép segítség” NAGY SZABÓ FERENC kifejezése: ETA 1. kötet 43. o.; a „véres farsang”-ra I. BENKŐ SAMU–DEMÉNY LAJOS–VEKOV KÁROLY (szerk.): Székely felkelés 1595–96. Bukarest, 1978. 93–119. o. DEMÉNY LAJOS tanulmánya: A közszékelyek 1595–1596. évi felkelése.
60. ISTVÁNFFY, 728–739. o.; ILLÉSHÁZY, 21–23. o.; ÓVÁRY, 233. o.
61. PECSEVI, 128. o.; KJÁTIB CSELEBI, 244. o.
62. BARANYAI DECSI, 325. o., 329. o.
63. PECSEVI 138. o., KJÁTIB CSELEBI, 265. o.; a csatára legújabb: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A mezőkeresztesi csata története 1596. október 26. HK 1983/4. 553–573. l.
64. SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 4. kötet. 1597–1601. Bp. 1878. 1. o. (a továbbiakban – EOE 4. köt.).
65. ILLÉSHÁZY, 37. o.
66. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 69–70. o.; DÁVID–FODOR, 283–284. o.; Szinánt okolták a vazallus országok elpártolása miatt a török történetírók is: PECSEVI, 114. o.; KJÁTIB CSELEBI, 233. o.; v.ö.: BARANYAI DECSI, 347–351. o.
67. ILLÉSHÁZY, 40–41. o.; BARANYAI DECSI, 351–353. o.
68. BARANYAI DECSI, 349–350. o.

69. ILLÉSHÁZY, 43–44. o.; ÓVÁRY, 233. o.
70. SZILÁGYI, 1877. 27–43. o.; SZÁDECZKY LAJOS: Bárhory Zsigmondné. Századok, 1883. 134–140. o. (a továbbiakban – SZÁDECZKY L. 1883); BENDA, 1986. 51–59. o.
71. EOE 4. köt. 10–15. o.; ILLÉSHÁZY, 42–44. o.
72. Cornazzani pármái követ jelentése, 1597. augusztus 1.: ÓVÁRY 245. o.
73. PECSEVI, 140. o.; KJÁTIB CSELEBI, 267–271. o.; ISTVÁNFFY, 782–791. o.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A vac–verőcei csata 1597. november 2–9. HK. 1989/1. 14–32. o.
74. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 67. o.
75. VERESS ENDRE: Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella királyné diplomáciai működése) 1551–1556. Bp. 1899. 48–124. o.
76. KJÁTIB CSELEBI, 273–275. o., 281. o.
77. KJÁTIB CSELEBI, 281. o.; PECSEVI, 144–146. o.; Várad ostromára: SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Erdély története 1598–1599, 1603. Fordította BORZSÁK ISTVÁN. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1977. 137–149. o. (a továbbiakban – SZAMOSKÖZY, 1977.)
79. KJÁTIB CSELEBI, 280. o.
80. ISTVÁNFFY, 796–813. o.; v.ö.: Mo. hadtört. 222–223. o.
81. BENDA, 1944. 62. o.
82. A tatár–török viszonyra: PECSEVI, 106–108. o.; KJÁTIB CSELEBI, 226–228. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 61–62. o.; BARANYAI DECSI, 342–344. o.; Bernádfy levelei: Bernádfy János krimiai követsége 1598-ban. Közli KÁROLYI ÁRPÁD. TT 1878. 563–576. o.; Mihály vajda levele a török tervekről, 1598. június 29.: Okmányok Mihály havaselvi vajda 1598-ai meghódolása történetéhez. Közli KÁROLYI ÁRPÁD. TT 1879. 59–61. o. (a továbbiakban – KÁROLYI, TT 1879.)
83. EOE. 4. köt. 20–72. o.
84. Istvánffy Miklós beszámolója a havasalföldi tárgyalásokról, 1598. június 10. KÁROLYI, TT 1879. 53–55. o.
85. TARDY LAJOS: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1983. 142–145. o.
86. KJÁTIB CSELEBI, 276. o.; Bernádfy levele, 1598. május 21.: KÁROLYI, TT 1878. 565. o.; MAKKAI. 1944. 317. o. szerint Báthory követeit a török meg sem hallgatta.
87. TMÁO 1. köt. 33. o.
88. I. a 83. sz. jegyzetet
89. SZAMOSKÖZY, 1977. 117. o.
90. NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 51. o.; HIDVÉGI MIKÓ FERENC: Krónikája 1594–1613. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 7. kötet. Közli KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863. 142. o. (a továbbiakban – HIDVÉGI MIKÓ FERENC); ILLÉSHÁZY, 64–65. o.
91. SZILÁGYI SÁNDOR: Báthory Endre fejedelem és bíbornok bukása 1599-ben. In: uő.: Történeti rajzok, Bp. 1880. 41.o. (a továbbiakban – SZILÁGYI, 1880.)
92. SZAMOSKÖZY, 1977. 187–188. o.
93. András szorgalmazta a hatalomátadást: ILLÉSHÁZY, 64–65. o.; BARANYAI DECSI 382. o.; MAKKAI, 1944. 317. o.; ezzel ellentétes vélemény: SZAMOSKÖZY, 1977. 170–172. o.; SZILÁGYI, 1880. 38. o.; SZÁDECZKY LAJOS: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. Bp. 1882. 8–9. o.
94. EOE 3. kötet 479. o.

95. Báthory András tevékenységére 1594 után: BARANYAI DECSI, 215. o.: „a fejedelem személyét és tekintélyét külső országokban ... gyalázta,; Pezzen és Báthory András levelei, 1598. február 20. EOE 4. köt. 22. o. 2. sz. jegyzet, 141–142. o.
96. Mehmed szultán levele Zsigmond lengyel királyhoz, 1599. február 11. ÓVÁRY, 249–250. o.
97. ILLÉSHÁZY, 67–69. o.; PECSEVI, 151. o.; KJÁTIB CSELEBI, 287–290. o.; SZAMOSKÖZY, 1977. 185–188. o.; Pálffy Miklós levelezése a törökkel és tatárral a béke felől 1599 őszén. Közli SZÁDECZKY LAJOS. TT 1885. 566–573. o.
98. András járatlanságára: KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély történelme. Pest, 1860. IV. kötet. 85. o.; BENDA, 1944. 62–63. o.; MAKKAI, 1944. 319. o.; NAGY L. 1988. 25. o.; a szászsebesi tábor véleménye Andrásról: SZAMOSKÖZY, 1977. 201. o.
99. BARLAY ÖDÖN SZABOLCS: „Nagybátyám és királyom”. In: uő.: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 143–170. o.
100. SZAMOSKÖZY, 1977. 185–192. o.
101. SZÁDECZKY L. 1883. 270–271. o.; BENDA, 1986. 68–71. o.
102. EOE 4. köt. 84–85. o., 293–294. o.
103. EOE 4. köt. 301–303. o.; SZILÁGYI, 1880. 41–42. o.
104. SZAMOSKÖZY, 1977. 185–188. o.
105. SZILÁGYI, 1880. 45–47. o.
106. Teorok Chiaszar Erdely Orszaganak confederatio Levelenek Partaia Bathory Andras idejében. Regesták a külföldi levéltárakból. Közli MARCZALI HENRIK. TT 1878. 904–905. o.
107. SZAMOSKÖZY, 1977. 188. o.; BORSOS, 47. o.
108. NAGY L. 1988. 25. o.
109. SZILÁGYI, 1880. 58. o.; MAKKAI, 1944. 320–329. o.; DEMÉNY, 1977. 11–12. o., 146–147. o.; újabban a vonatkozó szakirodalommal együtt: NAGY L. 1990. 7–19. o., 26–27. o.
110. SZAMOSKÖZY, 1977. 197. o.
111. Náprágyi Demeter levele Aldobrandini kardinálisnak Rómába, 1598. október 20.: VERESS, ANDREI: Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii–Romanesti. Volumul V. 1596–1599. Bucuresti, 1932. 200. o.; ILLÉSHÁZY, 63. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 99–100. o.
112. Mihály vajda levele Rudolf császárhoz, 1598. november 12.: EOE 4. köt. 246. o.
113. Mihály levele Szuhay Istvánnak és Istvánffy Miklósnak, 1598. június 29.: KÁROLYI, TT 1879. 59–61. o.; BARANYAI DECSI, 349–351. o.; MAKKAI, 1989. 100. o.
114. Báthory András levele a török szerdámak, 1599. augusztus 14. EOE 4. köt. 314. o.
115. MAKKAI, 1944. 321. o.; MAKKAI, 1989. 104. o.
116. SZAMOSKÖZY, 1977. 200. o.; ISOLANO, 668. o.; EOE 4. köt. 22. o.
117. KJÁTIB CSELEBI, 291. o.; EOE 4. köt. 87–100. o.; DEMÉNY, 1977. 82–86. o.
118. ILLÉSHÁZY, 79. o.; SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 115–116. o.
119. L. erre: NAGY L. 1990. 16–17. o.
120. Székely Mihály jelentése, 1599. december 14.: Regesták Mihály vajda történetéhez. Közli SZÁDECZKY LAJOS. TT 1883. 732. o.; Ungnád Dávid és Székely Mihály jelentései, 1600. február 24., 1600. április 5. és április 9.: Regesták Mihály vajda történetéhez... TT. 1884. Közli SZÁDECZKY LAJOS. 52. o.; 255. o.; 258. o.

121. A Báthory Zsimgondnak adott szultáni ahdnáme szövege kiadva: ETA 2. kötet. Kolozsvár, 1856. 315–321. o.
122. Mihály vajda „kévánsági”: Levelek Erdély történetéhez 1599–1601. években. Közl. SZÁDECZKY LAJOS. TT 1883. 105–107. o.; a válasz utott: 107–109. o.
123. BORSOS, 50. o.; ISOLANO, 672–673. o.; HIDVÉGI MIKÓ FERENC, 153. o. „nagy hadak”-nak mondja a három pasa seregét; NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 62. o. szerint Báthory szerette volna elkerülni, hogy török katonai segítséggel biztosítsa fejedelmi székét.
124. PECSEVI, 166. o.; KJÁTIB CSELEBI, 336. o.; ILLÉSHÁZY, 109. o.; ISOLANO, 680. o.
125. ISTVÁNFY, 853–862. o.; ISOLANO, 673–675. o.; Jemisdzsi telhisze Báthory megsegítéséről: DÁVID–FODOR, 287–288. o.
126. ISTVÁNFY, 870–874. o.; PECSEVI, 166–168. o.; KJÁTIB CSELEBI, 336–337. o. VERESS ENDRE: Buda és Pest 1602–1603-ai ostroma. HK 1910. 55–79. o.; 388–410. o.; KARÁCSONYI IMRE: Buda ostroma 1602-ben. HK 1911. 19–30. o.
127. Jemisdzsi előterjesztései: DÁVID–FODOR, 284–288. o.
128. DÁVID–FODOR, 290–291. o.
129. NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 78–81. o.: Székely Mózes Erdélybe jövetelével kapcsolatban emlékezett meg legrészletesebben a tatárok pusztításairól; SZAMOSKÖZY, 1977. 275–346. o.; v.ö.: VÁRFALVI NAGY JÁNOS: Székely Mózes. Századok, 1869. 710–720. o. (a továbbiakban – NAGY J. 1869).
130. Gázi Giráj kán jelentése 1603 április második feléből: DÁVID–FODOR, 455. o.
131. NAGY SZABÓ FERENC, ETA 1. köt. 75. o.; BORSOS, 53. o.
132. SZAMOSKÖZY, 1977. 351. o.
133. SZAMOSKÖZY, 1977. 365–369. o.; NAGY J: 1869. 721–726. o.
134. HIDVÉGI MIKÓ FERENC, 162–163. o.
135. SZAMOSKÖZY, MHHS XXX. köt. 244–245. o.; Mehmed pasa levele az ”Erdéli fő emberek” egyetértéséről Bocskait illetően, 1604. április 1.: NAGY LÁSZLÓ: Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. HK 1956/3–4. 299. o.
136. NAGY LÁSZLÓ: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. 110–114. o.
137. THÚRY JÓZSEF: Bocskay István fölkelése. Századok, 1899. 22–28. o.
138. Rákóczi Zsigmond Murád pasának, 1607. március 1.: TMÁO 1. köt. 71–74. o., a kolozsvári országgyűlés folyamodványa a szultánhoz: ETA 3. kötet 325. o.
139. Murád levele: TMÁO 1. köt. 68–71. o.
140. L. erre: TMÁO 1. köt. 61–63. o.; SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. v. kötet. 1601–1607. 430–432. o.
141. NEHRING, 15–16. o. 30. o., 35. o.
142. SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 81. o.
143. BORSOS, 394–395. o.
144. DSELÁLZÁDE MUSZTAFÁ munkája és az 1541-es fethnáme in: Török hadak Magyarországon 1526–1566. Válogatta, THÚRY JÓZSEF. Jegyzeteit bővítette KISS GÁBOR. Bp. 1985. 123–124. o., 213–214. o.

*Lele, József: Siebenbürgen während
des fünfzehnjährigen Krieges und die Sultanat*

In unserer Geschichtsschreibung wird bisher kaum eine Beachtung den antiosmanischen Kämpfen Siebenbürgen gewidmet, deren erste und zugleich wichtigste Station der fünfzehnjährige Krieg bildete. In dessen Rahmen analysiert die vorliegende Arbeit die Lage und die Möglichkeiten des Großherzogtums beziehungsweise die charakteristischen Merkmale der osmanischen Politik ihmgegenüber.

Als Ausgangspunkt diente jener grundlegende Zusammenhang, welcher Transsylvanien nicht als ausschlaggebender Faktor – welcher den Ablauf des Krieges essentiell beeinflusste – des christlichen Bündnisses betrachtet, sondern als ein Bündnispartner, dessen Schicksal durch die unmittelbare Nähe zum Zentrum des osmanischen Reiches bzw. durch die große Entfernung von Prag – von dem Zentrum des christlichen Bündnisses also – bestimmt wurde, ein Appendix der aktuellen Kriegssituation war.

Siebenbürgen war trotzdem in der Lage, sich an den Gefechten durchaus aktiv zu beteiligen – vor allem zwischen 1593 und 1598 leistete er eine beträchtliche Hilfe, sowohl eine militärische als auch eine in der Diplomatie – dem antislamischen Bund. Doch man strebte umsonst danach, den sog. „Östlichen Kriegsschauplatz“ auf dem Niveau des westlichen zu heben. Die Studie stellt diesbezüglich die Versuche von Zsigmond Báthory dar, und vertritt den Standpunkt, daß Siebenbürgen zwischen 1593 und 1598 alles getan hat, was ihm im Kriege zuzumuten war.

Ab 1598 unternahm das kleine Herzogtum den Versuch, sich nach dem entwickelnden Gleichgewicht der Großmächte zu orientieren. Seine Absicht aber – daß sein Schicksal durch Politik und Diplomatie, nicht durch Waffengewalt bestimmt werde – scheiterte. Dadurch werden András Báthory's Bestrebungen (bzw. die von Woiwoda Mihály) ins neue Licht gestellt.

Neue Ansichtspunkten bilden die Grundlage der Analyse der osmanischen Politik, wobei gezeigt wird, daß die Sultanat, infolge auch ihrer früheren Siebenbürgenpolitik, eine eher passive Rolle im Kampf um Siebenbürgen gespielt hat. Fest steht allerdings, daß das osmanische Machtzentrum die Stärkung ihrer Kontakte mit dem regierenden Prinzen immer für wichtig hielt – sie machte aber höchst selten Initiativen. Allein Mózes Székely errang ihre prinzliche Macht mittels osmanischer Waffen – doch auf die innere Legitimation wurde auch in diesem Fall ein möglichst großes Wert gelegt.

Keine der Großmächte konnte Siebenbürgen erfolgreich utilisieren – so schadete das neue Gleichgewicht von Zsitvatorok am meisten ihm.

INTERDISZCIPLINARITÁS, ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATOK, KÖZÉPKORKUTATÁS

Beszélgetés Bak János történésszel

Bak János Mihály 1929-ben Budapesten született. 1947-ben a budapesti Berzsényi Dániel Gimnáziumban érettségizett. 1948–1950 között a MINSZ Diákszövetség „Március Tizenötödike” lapjának helyettes főszerkesztője. 1950-ben szerzett diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem–politikai gazdaságtan szakon. Az államvizsga után 1954-ig általános iskolai, majd gimnáziumi tanár. 1954-től főiskolai tanársegéd. A forradalom után külföldre emigrál, 1957–1960 között doktori ösztöndíjas Göttingenben. A 60-as évek elején két esztendőzt ösztöndíjasként Oxfordban tölt. 1962-től négy évig a marburgi egyetem tanársegéd, majd docens. 1966-ban Amerikába költözik, két évig Newark-ban (University of Delaware, USA) vendégprofesszor, majd 1968-tól az University of British Columbia, Vancouver (Kanada) egyetemi tanára, ahol 1983-tól tanszékvezető professzor. 1990-től az MTA 1956-os Kutatóhelyének tudományos tanácsadója. Számos tudományos társaságban visel tisztségeket: az American Assoc. for the Study of Hungarian Hist. alapítótagja, s 1976–1978 között elnöke; a Medieval Workshop at UBC elnökségi tagja 1971–1990 között; 1980–1982 a Medieval Assoc. of the Pacific elnökségének tagja; a Majestas nemzetközi tudományos egyesület alapítótagja és 1985–1990 között elnöke. 1990-ben a Medieval Academy of America éves konferenciáját szervező bizottságának elnökévé választották; a Középkortudományi Társaság vezetőségének tagja. Munkájának elismeréséül számos kutatási ösztöndíjat kapott.

1956-ban a forradalom után Németországba került és az utóbbi évtizedek talán legnagyobb hatású német középkorkutatójának tanítványaként írta meg doktorátusát. Kérem beszéljen az úgynevezett Schramm-iskoláról, mennyiben határozták meg pályafutását a göttingeni évek?

Amikor kikerültem Németországba keveset tudtam Schramm professzor munkájáról, és Deér József tanására jelentkeztem nála doktorjelöltnek. Ami leginkább meglepett, az az a nyitottság és baráti, kollegiális szellem volt, amivel engem, mint minden külföldit és minden diákját fogadta. Törődött azzal, hogy nem csak tudományos munkánkban, hanem életünkben is, a beilleszkedésünkben minden rendben menjen. Rendszeresen kérdezett lakásviszonyainkról, hogy tudunk-e az otthoni családról, stb.... Schramm ismerte Magyarországot, mert a háború alatt, amikor a német hadsereg vezérkari naplóját vezette, mint katona járt Magyarországon. Sok magyar történésszel állt kapcsolatban: Deér Józseffel, korábban Alföldy Andrással és másokkal. Amit Göttingában tanultam, az rendkívül újszerű volt. Bár a háború utáni első években Budapesten jó történéssz és medievista képzést kaptam, az még szükségszerűen a 30-as, 40-es évek színvonalán

álló volt, elsősorban politikatörténeti indíttatású. Noha hozzátehetem, hogy H. Balázs Évától már akkor is több olyan kitekintést kaptunk, ami modernebb kérdésfeltevéseket – amit ma talán „mentalité”-nak is neveznénk – is magába foglalt. De az, hogy Schramm a képek, a szimbólumok jelentését és a szövegek mögött rejlő metaszöveget óráról órára doktori szemináriumain, vagy általános előadásain bemutatta, az egy egészen új világ volt. Nagy örömmel és érdeklődéssel láttam a munkának. Meglevő ismereteimet a magyar középkorról Schramm kérdésfelvetései alapján még egyszer átgondoltam. Ezek ösztönöztek arra, hogy a magyarországi koronázásokról, a koronaszimbólikáról elgondolkodjak és valami újat próbáljak írni. Feltétlenül meg kell említenem Deér Józsefet, aki akkoriban nagyon kedvesen és sokszor segítségemre volt. Ez még az ő nagy koronakönyvének elkészülte előtt volt, illetve annak idején történt.

Schrammtól ezenkívül azt is magtanultuk, hogy az idegen történész is bátran nyúlhat hozzá bármelyik európai ország történetéhez, sőt akár Európán kívülihez is. Schrammnak, aki hamburgi német ember volt, talán a legfontosabb, részletekben is a leggazdagabb munkája a középkori francia királyságról szóló könyve. (Nem beszélve természetesen a német királyok és császárok koronázásáról és emléktárgyairól írottakról, illetve a teljes európai kitekintésű, a koronázási jelvényekről szóló háromkötetes sorozatról.) Mindez fontos bátorítás volt a magamfajta magyar diáknak, aki kicsit sután érezte magát, és azt gondolta: ezek értenek Németország történetéhez, amazok Franciaországéhoz, így nekem aligha illik másról szólni, mint a magyar témáról. Schramm azt tanította mindnyájunknak, hogy a történésznek módja, joga, sőt kötelessége a fölmerülő problémákat bármelyik európai kultúrával összehasonlítva mélyrehatóan vizsgálni.

A 60-as évek második felében átköltözött Amerikába. Úgy tűnik, hogy egyre nagyobb szerepet kap a középkorkutatás az Új Világban is. Milyen hely illeti meg az ottani történettudományban a medievisztikát? Melyek a legjellemzőbb különbségei az amerikai kutatásnak az európai, német, francia iskolákkal szemben?

Amerikába költözésem idején az interdiszciplináris medievisztikai kutatások éppen csak hogy elkezdődtek odaát. A középkorkutatásnak persze már jelentős hagyománya volt, hiszen a medievisztika a századforduló óta, először német indíttatással, majd pedig a harmincas években jelentős számú német emigránssal ott is nagy mértékben föllendült. Ne felejtjük el, hogy Ernst H. Kantorowicz legfontosabb könyvét A király két testét (The King's Two Bodies) Princetonban írta, és egy komoly kis műhely alakult ki körülötte. De volt egy amerikai, helyben kifejlődött középkorkutatás is. Ennek kérdésfeltevéseit, módszerét talán leginkább Ch. H. Haskins munkái jellemzik. A 12. századi reneszánszról szóló könyve (The renaissance of the twelfth century) még mindig klasszikus, noha egyben másban a kutatás meghaladta. Munkájának jelleme még mindig jellemző az amerikai kutatásra, amely sokkal inkább irodalmi és művészeti érdeklődésű volt és maradt. Ez érthető is, hiszen még az 50-es és 60-as években sem volt annyi pénz ösztöndíjakra, hogy egy-egy fiatal kutató, de még egy egyetemi oktató is hónapokat, esetleg éveket tölthetett volna el középkori oklevelek feldolgozásával Európában. Ennek következtében a nyelvi-irodalmi témák domináltak. Egy-egy fontosabb irodalmi munkának egy vagy több variánsát

mikrofilmen haza lehet vinni és évekig dolgozni kiadásán és feldolgozásán. Ezzel szemben például egy angol vagy francia nagybirtok életéről szóló társadalomtörténeti munka hónapokig, nem ritkán évekig tartó levéltári aprómunkát igényel. Szembetűnő, hogy a Medieval Academy of America konferenciáin a középkori angol, francia, spanyol és német irodalomtörténettel foglalkozó kollégák, illetve a művészettörténészek jelentősen nagyobb súllyal szerepelnek, mint a történészek. Ez lassanként kezdett változni röviddel azután, hogy Észak-Amerikába kerültem. A 70-es és 80-as években a kutatási ösztöndíjak már elég gazdagon folytak, és különböző kooperatív intézmények is létrejöttek. Ma már valamennyi nagy amerikai egyetemnek van olaszországi, párizsi vagy angliai fiiláléja, ahol mind tanárok, mind diákok egy vagy akár több évet is eltölthetnek. A mi szakmánk szempontjából fontos volt az is, hogy Amerikába került át többek között a kánonjog kutatásának központja. St. Kuttner professzor, bécsi emigráns, előbb a Fordham Egyetemen, majd utóbb Berkeley-ben megteremtette a maga iskoláját. Gyakorlatilag az egyházi jogi kutatások élvonalát a Kuttner-iskola jelenti. A következő és ma is érvényes fordulópont az amerikai középkorkutatásban akkor történt, amikor az újabb módszerek, az ún. új történetírás Amerikában is jelentkezett. Az új fajta szemléletet többnyire francia indíttatásának szoktuk nevezni, s az Annales-iskola szerepét hangsúlyozzuk, de nem csak Párizsban voltak műhelyei. Kevésbé levéltári részletkutatásra koncentrált, hanem nagy analízisek és áttekintések elkészítésére, amelyekben azután szabad volt a gazda olyan területeken, mint a családtörténet, a nők helyzete, az eretnkségek, a misztika története. Ezekben a témákban nagyon sok új forrásra nem igen számíthatunk, inkább a meglévők átgondolása és újrakérdezése van napirenden. Ebben amerikai kutatók nem ritkán vezető szerepet játszanak. Olyanok mint David Hurlihy, aki olaszországi városi népszámlálások adataiból indult ki és fontos új módszertani megállapításokat hozott a családtörténetben, vagy New York-i kolleginám, Carolyne Bynum, aki a későközépkori női misztikáról, a nőnek az ételhez és Jézushoz való viszonyáról teljesen újszerűen kezdett el gondolkodni. Az ún. történeti antropológia területén is az amerikai mediveisták átvettek jópár olyan módszert, ami felfrissítette a történelmi és irodalmi kutatásokat.

A 70-es évek vége, a 80-as évek egyik kiemelkedő nemzetközi medievisztikai vállalkozása a Lexikon des Mittelalters kiadásának megindulása. Ön is egy ehhez hasonló vállalkozásba kezdett.

A Lexikon des Mittelalters-ben magam is részt veszek már a kezdetétől fogva. Nagyrabecsült és nemrég meghalt kollegám, Frantisek Graus, aki a közép-európai résznek volt a szerkesztője, kér föl a közreműködésre. Röviddel azután az Amerikai Akadémia által kiadott Dictionary of Middle Ages-ben is engem kértek föl, hogy a „Középkori Magyarország” nagy címszót és néhány életrajzi szócikket megírjak. Gondolom, hogy ezek a lexikonmunkák és néhány más hasonló kézikönyvben, mint pl. Az európai történet német kézikönyvében írt fejezeteim vezettek el oda, hogy a Garland Kiadó hozzám és egy cseh és egy lengyel barátomhoz fordult, hogy vállalnánk-e közép-kelet-európai enciklopédiája elkészítését. A kiadó több kötetből álló középkori regionális enciklopédia sorozat kiadását vette tervbe: ebben lesz egy francia, egy skandináv, egy spanyol, egy

olasz, s talán egy német kötet is. Ennek a vállalkozásnak a szintje és a mélysége, durván szólva a Dictionary of Middle Ages fölött lesz, amelyet végzős gimnazistáknak és kezdő egyetemistáknak szántak. Természetesen már nagyságában sem közelítheti meg a Lexikon des Mittelalters részletességét, hiszen az most már a 6. testes köteténél tart, és lesz belőle tizenöt vagy több is. Ezzel szemben a Garland Kiadónál egy régióra egy nagy vastag, esetleg két vékonyabb kötet jut. Így nekünk másként kell a témához közelítenünk. A lengyel és cseh kollégákkal való beszélgetés során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy eltávolodunk a hagyományos lexikon műfajtól, mert nagyon kevés külföldi olvasó kíváncsi egyedi információkra, pl. arra, hogy ki volt Nikolaj Radomski. Ha valami ilyen vonatkozásban érdeklí, akkor azt keresi, mit írunk a középkori zenéről Kelet-Közép-Európában, és ebben a cikkben fogja megtalálni, hogy a lengyel királyi udvar egyik fontos későközépkori muzsikusa Nikolas de Radom vagy Nikolaj Radomski volt. Másrészt azt, hogy ki volt Husz János, vagy Szent István, vagy Copernicus minden nagyobb enciklopédia és lexikon tartalmazza. Ezért mi úgy döntöttünk, hogy elsősorban tematikus, összehasonlító, tehát stricto sensu enciklopédikus címszavakat készítünk. Ebben bátorított bennünket az, hogy Magyarországon, Lengyelországban és egy-két másik közép-kelet-európai országban megkíséreltek már hasonló enciklopédiákat létrehozni, melyek részben meg is jelentek, részben pedig az anyaggyűjtés készült el. Úgy éreztük, hogy van lehetőség és igény is egy ilyen vállalkozásra. Történelmi véletlen, hogy amikor enciklopédiánk első váza elkészült, az egész közép- és kelet-európai régió vita és érdeklődés tárgya lett. A Közép-Európára kívülről rákényszerített keretek megszűnése az egész témát nem csak történelmileg, hanem politikailag is aktuálissá tette. Rendkívül nagy öröömre szolgált, hogy elsősorban Csehszlovákiában, ahol azok a kollégák és barátok, akik, mikor ezt a munkát félig illegálisan elkezd-tük, még vidéki levéltárakba és múzeumokba voltak száműzve, mára intézetek igazgatói lehettek és mint ilyenek az enciklopédia munkálatainak élén állhatnak ebben az új szabad Közép-Kelet-Európában.

Sokat hallunk a napi politikai eseményekkel kapcsolatban Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország közös politikai, gazdasági érdekeiről, összetartozásáról. Történelem tankönyveink gyakran utalnak Lengyelország, Csehország és Magyarország középkori történetének hasonlóságára, viszont a tankönyvízű megállapításokon túl hiányoznak az összehasonlító munkák. Hogyan lehetne ezeknek a komparatistikai kutatásoknak a kereteit megteremteni? Közös kutatásokkal európaiságunkat vizsgálni, a két ezredforduló némi hasonlóságot mutat. A régió az ezredik esztendő körül csatlakozott, illetve 2000 körül kíván visszatérni Európához. Vélhetően megnövekszik az olvasóközönség érdeklődése mindhárom országban a probléma iránt. Érdemesnek látszik közösen kihasználni ezt.

Ezt meg fogjuk próbálni enciklopédiáinkkal is. Remélem, sikerülni is fog, s nem hiszem, hogy teljesen irreális arra gondolni, hogy munkánk majd lengyelül, csehül és magyarul is megjelenjen. Ezzel párhuzamosan Dusan Trestik barátommal egy angol kiadó felkérésére dolgozunk Közép-Európa középkori történetének új szempontú feldolgozásán. Nem egymás mellé tett nemzeti történelmeket akarunk írni, hanem megpróbálunk egy a Krakkó, Prága, Buda

háromszög köré felépített regionális áttekintést adni. Arról pedig, hogy valójában mennyire volt egységes és homogén Közép-Európa, azt hiszem, még sokat kell gondolkodnunk és vitatkoznunk. Alapjában egyetértek Szűcs Jenő koncepciójával, hogy ez a régió nem volt azonos azzal a Nyugat-Európával, amelyet a középkori társadalmi folyamatok, a római intézmények felbomlásától a feudálizmuson, a korai egyházon keresztül oly mélységben átgyúrtak, ahogy ez Franciaországra, Angliára vagy Németországra, legalábbis annak nyugati részére jellemző. Másrésztől azonban nyilvánvalóan a bizánci–oroszlától is elválik ez a terület. De ha figyelmesen megnézzük Szűcs Jenő érvelését, az inkább negatív argumentum, amely azt mondja, hogy ez a közbelső régió sem ez, sem az. Társaszerzőnk, Dusan Trestik, sokkal szkeptikusabban látja a történelmi Közép-Európát, mint én. Még akkor is, ha néhány nem jelentéktelen területen, mint például a korai várszervezet, a királyi szolgálonépek szervezete terén (ami az ő specialitása) egyértelmű hasonlóság áll fenn. Valószínűleg ez utóbbi cseh indítatásból került át a lengyel és a magyar területre, de például már a koronázások történetében a magyar gyakorlat, a magyar szimbólika az, amelyet átvettek Lengyelországban és másutt. Viszont olyan lényeges szempontnál, mint a városiasodás, bátran szembe kell néznünk azzal, hogy a Vencel-korona országainak az urbanizációja semmi módon nem hasonlítható össze a lemaradó urbanizációjú Magyarországgal és a nagyon egyenetlen városiasodással Lengyelország jó részén. Lehetséges, hogy egy kicsit földrajzilag is szűkebbre kell fogunk eddigi Közép-Európa elképzelésünket és ténylegesen nem beszélni másról, mint Cseh- és Morvaországról, Sziléziáról, Kis-Lengyelországról, Magyarországról. Ezekben a kérdésekben könyvünk írása közben feltétlenül állást kell foglalnunk. Az enciklopédia munkája során pedig talán ki tudjuk finomítani, hogy hol mi a helyzet, mi a közös és mi az eltérő a gyakran homogénnek jellemzett régióban. Hadd mondjak egy egészen praktikus példát, a *Lexikon des Mittelalters* az összehasonlító szempontokat nem helyezi előtérbe. Például a Királyság vagy a parasztság címszó alatt egy rövid általános bevezetés után országokként halad. Láttam a Garland-féle vállalkozásnak a skandináv kötetét. Igazán színvonalos, kiváló munka, azonban egy-egy címszóban ott is összefoglalnak egy általánosan jellemző fejlődést, és utána külön-külön mutatják be a témát Dániára, Svédországra és Norvégiára, esetleg Izlandra vonatkozólag. Mi abban maradtunk szerkesztőtársaimmal, hogy enciklopédiánk összehasonlító címszavait összeállítóknak két lehetősége lesz. A egyik megoldás az, ha vitákból, együttgondolkodásból ténylegesen összeáll egy olyan cikk, amely egy adott szempontból az egész régiót összehasonlítva áttekinti. Kiváló lenne, ha egy stílusban, egy szerző által írt cikkben tudnánk tárgyalni pl. az örökösödési szokásokat Rigától Rijekáig. De fölkészülünk arra is, hogy ez nem fog minden esetben sikerülni. Ebben az esetben vagy országokként épül fel az adott címszó vagy esetleg azt mondjuk, hogy a témát külön vizsgáljuk a térség északi részében, beleértve Sziléziát és Kis-Lengyelországot, s külön a déli részén, talán Morvaországtól Magyarorszáig. Így majd ki fog derülni, hogy „mennyi” Közép-Európa van.

Ön mint hosszú idő óta külföldön élő magyar történész más perspektívából látja a hazai középkorkutatást. Mi a véleménye az utóbbi 40 esztendő hazai medievisztikai kutatásáról, illetve ennek nyugat-európai és amerikai megítéléséről? Mennyire ismerik, hasznosítják a külföldi kutatók a magyar eredményeket?

Kezdjük a végén: viszonylag kevésbé, mert sajnos idegen nyelven nem eleget publikálnak a magyar kollégák, tisztelet a kivételnek. A közelmúltig érvényes rendszerben érhető módon nem is nagyon „érte meg” külföldön publikálni. Hiszen az, hogy egy külföldi ösztöndíjra vagy egy külföldi utazásra lehetőség nyílt-e, nem annyira azon múlott, hogy az ember ismerik és meghívják, hanem hogy az illetékes hivatalnok, többnyire politikai okból megengedte-e vagy sem. Ennek káros hatását ma is érzi a magyar tudomány. A lengyel kollégák például sokkal agresszívbabban voltak jelen az európai tudományban. Különösen franciául publikáltak rendszeresen. Igaz, nekik több évszázados emigráns tapasztalataik vannak, Czartoryskiig visszamenőleg. Ugyanakkor azt hiszem, a magyar medievisztikának eredményeivel nem kell elbűjnia a hasonló nagyságú vagy hasonló egyetemi feltételekkel rendelkező országok mögött. Nagyon sok jó és fontos munka született. Kiváló – véleményem szerint, amennyire ezt külhonból meg tudom ítélni, mert ez igazán nem a saját szakterületem – a középkori archeológia. A társadalomtörténeti kutatások is figyelemreméltóak. Kétségtelen viszont, hogy az újfajta kérdéscsoportok, elsősorban társadalomtörténeti és mentalitástörténeti, köznaptörténeti kérdésfeltevések bizony lassan gyűrűztek be. Az igazsághoz tartozik, hogy ez nem kizárólag magyar probléma, hanem általános közép-európai jelenség, mert például Ausztriát is ide kell érteni, ezt tehát nem csak a vasfüggöny okozta. Az viszont egyértelműen nagy gond, hogy túl kevés embert képeztek ki Magyarországon medievisztának, s azokat is nyelvileg gyengén. Nincs elég jó latinista. Számos magyar–külföldi közös vállalkozásból hallom ezt a panaszt. A nyugati nyelvek ismerete az utolsó évtizedben nagyon szépen fejlődött, de sajnos, a középgenerációnál elég gyenge. Az öregek még jól tudtak legalább németül, és néha franciául, a fiatalok inkább angolul beszélnek, de a kettő közt van egy generáció, amelyik el volt szigetelve.

Azután a középkor iránti érdeklődés Magyarországon nem élt át egy olyan reneszánszt, ami az utolsó 15–20 évben Nyugaton tapasztalható volt. Mert a hazai medievisztika megmaradt a kronológikus történetkutatás egyik szakaszának, viszonylag kevés pénzzel, kevés vállalkozással, kevés publikációs lehetőséggel. Noha a közönség érdeklődése Magyarországon is pontosan ugyanúgy fordult a középkor felé, de ennek kielégítését a tudomány képviselői átengedték fél és egész dilettánsoknak. Ezt Nyugaton a történészek nem tették: Emmanuel Le Roy Ladurie vagy Jacques Le Goff könyvei szinte bestsellerré váltak. Megtanultak úgy írni, hogy azt egy szélesebb közönség is élvezettel tudja olvasni. Itt még igencsak le vagyunk maradva.

A magyar történettudomány szükségképpen túlpolitizált volt az utóbbi évtizedekben, mert a tiltott vagy nem szívesen látott politikai nézetek csak így, burkolt formában, a történelemben visszavetítve jelentkezhetek. Megszabadultunk ettől a „teher”-től. Ugyan nagyon kevés idő telt el a rendszerváltás óta, de véleménye szerint mennyire tükröződik ez a hazai kutatásban, vagy pedig már a politikát jóval megelőzve megvalósult a „rendszerváltás” a történettudományban?

Azt hiszem – megint a végén kezdve – bátran mondhatjuk, hogy a történetkutatásban Magyarországon legalább 5–8 esztendeje kevésbé érvényesül egy olyan szűk párt- vagy kormányellenőrzés, mint ami az 50-es és még a 70-es

éveket is jellemezte. Valójában nagyon sok mindenről lehetett beszélni. Elsősorban a középkorász számára volt meg a lehetőség arra, hogy szabadon írjon. Természetesen mind az utolsó pillanatig tabu maradt az utolsó 40–50 év története, de ez egy másik kérdés. Azt hiszem a középkort illetően a probléma nem annyira a politikai ellenőrzés volt, hanem hogy hiányzott egyfajta demokratikus szellem a történetírásban és publikálásban, amely komolyan számolt volna azzal, hogy az olvasóközönség valami iránt érdeklődik. Tulajdonképpen egy az elmúlt rendszert megelőző konzervatív egyetemi katedra-attitűdből következik mindez: „mit érdekel az minket, hogy mit olvasnak az emberek, mi azt publikálunk, amit saját szakmai körünkön belül alkalmasnak találunk.” Tanulságos ez ügyben például Glatz Ferenc előszava a Magyarok Európában sorozathoz, amit a rendszerváltás alkalmával gyorsan megjelentetett a Történettudományi Intézet. (Jellegzetes módon a legújabbkori kötetét még mindig nem merték megírni.) Azt hiszem Glatz Ferenc helyesen emeli ki: tessék olyan történelmet írni, amit a széles közönség is olvasni fog. Természetesen van haszna a belső vitára elkészülő anyagoknak, de történelmet úgy kell írni, hogy az ne csak a szűk szakmát érdekelje. Az azonban, hogy ezért – éppen Glatz Ferenc „támogatásával” – a Hóman-Szekfű-féle Magyar történetet adják ki reprintben, csak azért, mert a két háború közti antiliberális magyar középosztály szerette, azt természetesen abszurdum.

A középkorkutatás ellen persze volt politikai nyomás a marxista-leninista ellenőrzés részéről. Az 1950-es években, amikor a bölcsészkaron végeztem, Andics Erzsébet kereken kiadta utasításban, hogy „elvtársak nem kell itt ezekkel a középkori dolgokkal foglalkozni, most a munkásmozgalom történetét kell földolgozni”. (Végül én is az Általános Munkásegyletről írtam szakdolgozatomat. Szükségszerűen abba kellett hagynom a középkori témákkal való foglalkozást. Váczy Pétert akkoriban már hidegre tették, H. Balázs Éva sem vizsgáztatható.) Ez átgyűrűzött a következő évtizedekbe is, amikor már nem volt ilyen durva a beavatkozás. A politika és a történelem viszonyában volt ellenkező „trend” is. Itt van például a Mohács-vita, amely 1966-ban kezdődött Nemeskürty könyvével, majd folytatódott Perjés Géza írásaival és a hírlapi vitákkal. Nagyon érdekes jelenség volt, ami a világon másutt, mint Lengyelországban, Magyarországon és Kínában aligha történhetett volna meg: a vita mélyén ugyanis nem 1526-ról volt szó, hanem egy egészen más hatos számvégű dátumról. Lényegében arra vonatkozott a vita, szabad-e lepaktálni a szomszéd nagyhatalommal a túlélésért, „térden állva élni”, vagy pedig állva, „emelt fővel meghalni”. A magyar tradíció inkább az utóbbi mellett áll: Mohács, Világos, 1956... A vitában természetesen ezek az emóciók kerültek elő, noha a szerzők egy része végig abban a hitben élt, hogy csak 1526-ról beszél. Perjés Géza is azt hitte, hogy ő a meglévő vagy meg nem lévő szulejmáni ajánlatról vitatkozik Szakálllyal, Kosáryval és másokkal, akik a levéltári vagy más anyagok alapján ezt tarthatatlannak tekintették. De a sajtó tele volt olvasói levelekkel, olyanoktól, akik a dokumentumokat nem is ismerhették. Ők arról akartak vitatkozni, kellett-e, lehet-e, szabad-e „a szultánnal” lepaktálni és megpróbálni valahogy túlélni. Vagyis: fogadjuk-e el a Kádár-rendszert vagy emlékezzünk büszkén a mohácsi vereségre – és a Romániába elhurcolt majd kivégzett miniszterelnökre és a pesti utcák halomra lőtt srácaira.

Végezetül két személyes kérdés. Az első, milyen témákkal foglalkozik mostanában a Tanár Úr az említett enciklopédián kívül?

Sajnos vagy szerencsére eléggé tele van a kezem. Mint említettem, az enciklopédiával párhuzamosan Trestik barátommal meg kell csinálnunk az összefoglaló áttekintést. Szépen csöndben és lassan terelgetem a középkori magyar törvények kétnyelvű kiadását is. A *Decreta Regni Medievalis Hungariae* első kötete két éve jelent meg; a második 1301–1457-es kötet, amely a Dóry–Bónis–Bácskai-féle kiadásra épül, most megy nyomdába. A harmadik kötetét, a Mátyás-korit, amelynek kritikai kiadása szintén megjelent, most kezdjük fordítani és jegyzetelni, és ha minden jól megy, a negyedik kötet Kubinyi Andrással együtt a pontos törvénszövegek megállapítása után a 90-es évek közepére kihozzuk. A sorozatot a Tripartitummal akarjuk zárni még az ezredforduló előtt. Ezenkívül magam előtt tolok néhány részlettémát, amit szeretnék feldolgozni. Talán nyugdíjazás után módom és időm lesz a magyar királynők történetének és koronázásának feldolgozásához. Ha még jutna idő, hasznos lenne kialakítani egy munkacsoportot és együtt megnézni a bánóságok történetét. Tarthatatlan, hogy a magyar történetírásban mindig csak nyugat és északnyugat felé nézünk. Soha sem dolgozzuk fel szisztematikusan a magyar hatást az Észak-Balkánon, amelynek egyrésze oly egyértelműen magyar befolyási övezetnek tűnt. E tekintetben az ütött szegetet a fejembe, amikor Halasi-Kun professzor a nagy ottomán defter kiadásából megtudtam, hogy a török adóösszeírásokban bánóságok területét a török adóösszeírók még messzemenően magyarországinak, magyar hatalom alatt lévőnek tekintették. A török idők persze teljesen elmosták a magyar befolyás nyomait. Biztosíthatlak, hogy nem irredentából vagyok rá kíváncsi, hanem azért, hogy – többek között – a déli védelmi szisztéma fejlődését, amelyről ma már sok részletet tudunk Szakály Ferenc és mások munkái alapján, jobban megismerjük. Nem bánám, ha egyszer össze lehetne hozni egy munkacsoportot olyan emberekből, akik jól tudnak szerbül, horvátul és a helyi irodalmat jól olvassák.

A Tanár Úr az utóbbi időben nagy szerepet vállal a magyar történettársadalom alulról történő újrászervezésében, gondolok itt elsősorban a Középkortudományi Társaság létrehozására. Nyugat-európai és amerikai pályafutását végignézve azonban kitűnik, hogy mindig egyetemen tanított, diákokkal volt körülvéve. Esetleg a magyar diákoknak is megadatik az a lehetőség, hogy személyesen és ne csak könyvein és tanulmányain keresztül ismerjék meg Önt, illetve nézeteit, koncepcióit? Az oktatás terén milyen szerepet tudna vállalni?

Természetesen nagyon szívesen vennék részt oktatási vagy bármilyen hasonló munkában. Az általad említett vállalkozás elindításával úgy érzem, hogy ez kötelességem. Úgy gondoltuk érdemes elindítani egy társulást vagy munkacsoportot, mert életpályám következtében össze tudnám kötni a magyar kollégákat nyugat-európai és amerikai szervezetekkel.

Hogy milyen tanítási lehetőségek adódnának Magyarországon, azt még nemigen tudom. Egyelőre úgy is le kell szolgálnom még egy-két esztendő t kanadai egyetememen, Vancouverben. Annak idején, amikor odakerültem, kiépítettünk egy speciális medievisztikai programot, amely nagyon jól működik. Az évenkénti színvonalas munkaértekezletek, workshopok egymást követték, vagy huszat tartottunk belőlük. Maga a program sajnos odaát eléggé az utolsókat rúgja, elfogyóban van a pénz az ilyesmire. Ezek a világszerte még hatalmon lévő újkonzervatív kormányok, mint a magyar is, nem különösebben érdeklődnek a

felsőoktatás és a kultúra iránt. Egyre soványabban osztják ki az erre való támogatást. Ha, miután ezt a néhány évet leszolgáltam Kanadában, szenilitásom még nem lesz feltűnő, akkor szívesen vállalnék egyetemi munkát idehaza is. Főleg ha valami újszerűt tudunk csinálni. Azt hiszem arra, hogy a még igencsak hagyományos és alapjában eseménytörténeti orientációjú történetnek az évről évre való „letanításában” részt vegyek, aligha van szükség. Tulajdonképpen magnetofonszalagról is kiválóan oktatható az ilyen eseménytörténet, vagy egy tankönyvvel a kézben. Ha megújul a magyar középkoroktatás, és főleg ha bevezetnek valamilyen interdiszciplinális medievisztikát, akár a meglévő egyetemeken, akár a magát innovatívnak tekintő Közép-Európai Egyetemen, amely azonban nem különösen érdeklődik a humán tárgyak iránt, abban én szívesen beszállnék, amíg az erőm bírja.

Köszönöm a beszélgetést és sok sikert kívánok a riportban említett tervek megvalósításához.

Budapest, 1991. december 17.

**A beszélgetést készítette:
Kosztai László**

BAK JÁNOS BIBLIOGRÁFIÁJA

Tanulmányok, önálló kötetek

„Historical Lessons of Workers' Councils”, *Review* (Imre Nagy Institute for Political Research, Brussels), Vol. 2, No. 3, pp. 214–236 (magyarul Szemle, u.o.) (1960).

„Literaturbericht über ungarische Geschichte. Veröffentlichungen 1945–1960”, *Historische Zeitschrift* (Wiesbaden) Sonderheft, 1 (1962), pp. 123–157.

„Zur Frühgeschichte ungarischer Landgemeinden”, *Vorträge und Forschungen* (Konstanz), Vol. VIII. (1963), pp. 404–417.

„St. Stephan”, „Siebenbürgen”, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg, Vol. X (1964), col. 736–737, 1048.

„Sankt Stefans Armreliquie im Ornat König Wenzels von Ungarn”, *Festschrift Percy Ernst Schramm* (Wiesbaden 1964), Vol I, pp. 175–188.

„Diskussion um die Räterepublik in Ungarn 1919”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 14 (1966), pp. 551–578.

„Die Geschichte Ungarns in deutschen Geschichtsbüchern” *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht*, Vol. 10 (1966), pp. 182–198.

Aus dem Telegrammwechsel zwischen Moskau und Budapest März–August 1919”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 19 (1971), pp. 198–224.

„Leone, Brancaloni”, *Dizionario biografico degli italiani*, Vol.13, Rome, 1971, pp. 814–817.

„Andreas I., König von Ungarn” ... és számos más címszó in: *Biographisches Lexikon Südosteuropa*, München, Südost Institut (Südost–Forschungen 74), 1972–1976.

„Veröffentlichungen zum 50. Jahrestag der Räterepublik in Ungarn (1919–1969) Sammelbericht”, *Ungarn-Jahrbuch*, 3 (1971) pp. 195–216.

Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. Steiner–Verlag, Wiesbaden, 1973 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des östlichen Europas, M. Hellmann, Ed., Vol. 6), 195 pp.

„Medieval Symbology of the State: Percy E. Schramm's Contribution”, *Viator*, 4 (1973), pp. 33–63.

„Quincentennial of the Birth of György Székely Dózsa. (A Report on the State of Research)”, *East Central Europe*, 1 (1974), pp. 153–167.

Szerk. *The German Peasant War of 1525*. Cass: London 1976. (Originally a special issue of *Journal of Peasant Studies*, 3:1, October 1975), 144 pp.

„Aus der Unarischen Chronik”, „Ladislauslegende” (Bevezetés, fordítás és jegyzetek), *Die Heiligen Könige*, pp. 122–166, 182–193 Styria: Graz 1976 (Ungarns Geschichtsschreiber 1).

„Rationality and the Study of Pre-Industrial Societies. An interdisciplinary workshop at UBC ... 1976”, *Peasant Studies*, 5 (1976), No. 3, pp. 29–31.

„Vivat Kossuth–Faute de mieux? Comments on B. Király 'Ferenc Deák during the Vormärz Era'”, *Austrian History Yearbook*, 13 (1977–78):1, pp. 28–32.

„Banat”, „Banus”, „Banderium”, és számos más címszó, in: *Lexikon des Mittelalters* (München, 1979–), 1:1405, 1:406, 1:1424, etc. (folyamatban)

„Of Words and Things: Serfs and Serfdom in feudal Europe”, *Review* (ed. I. Wallerstein), 4:3 (1980), pp. 1–12.

Bak-Gara Annával „The Ideology of a 'Millennial Constitution' of Hungary”, *East European Quarterly*, 15 (1981), pp. 307–326.

Szerk. Litván Györggyel *Socialism and Social Science. Selected Writings of Ervin Szabó*, London: Routledge, 1982, 245 pp.; „Editors's Introduction”, pp. 1–21.

„Mittelalterlicher Hintergrund der Latinität des ungarischen Adels”, *Sprache und Volk im 18. Jh.*, ed. H. Bartens, (Opuscula Fenno-Ugrica Goettingensia), 1 (1982), pp. 28–39.

Szerk., ford., bevezető tanulmány Király Bélával, *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, Brooklyn, N. Y.: Brooklyn College Press (Brooklyn College Series on Society in Change), Vol. 12, 545 pp.

„Delinquent lords-abandoned serfs: On War and Society in 15th–16th C. East Central Europe”, *Society in Change, Studies in Honour of Béla Király*, Boulder, Colo.: East. Eur. Monographs, 1983, pp. 291–304.

„Der Reichsapfel”, *Insignia Regni Hungariae*, I, Budaepes: Museum Nationalis, 1983, pp. 185–194.

„Banate”, „Crown of St. Stephen”, „Medieval Hungary”, „Magyars” és egyéb címszavak *Dictionary of the Middle Ages*, New York: ACLS, Scribner; 1983–1990.

„The Outlook for Reform in Eastern Europe” [with L. Legters], *Praxis International*, 3:1 (April 1983), 62–72. pp.

Szerk., ford., bevezetés G. Benecke-val *Religion and Rural Revolt: Papers presented to the IV. Interdisciplinary Workshop on Peasant Studies*, Manchester University Press; 1984, 491 pp.

Szerk. és részben ford. Fügedi Erik: *Kings, bishops, nobles and burghers in medieval Hungary*, London: Variorum Reprs. (229), 1986, 346 pp., index, bibliogr.

„Janus Pannonius (1434–1472): The Historical Background”, in: A. A. Barrett, ed. and trans. *Janus Pannonius: The Epigrams*, Budapest, Corvina, 1985, pp. 29–45.

„Louis I and the Lesser Nobility”, *Louis the Great: King of Hungary and Poland*, S. B. Vardy, J. Grosschmid, L. S. Domonkos, eds., Boulder: Eastern Eur. Mongor., 1986, pp. 67–80.

„Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums in fünfzehnten Jahrhundert”, in: R. Schneider, ed., *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*, Sigmaringen: Thorbecke, 1986, *Vorträge und Forschungen*, XXXII, pp. 347–384.

„The Price of War and Peace in Late Medieval Hungary”, in: *War = Peace in the Middle Ages*, B. P. McGuire, ed., Copenhagen: Reitrels, 1987, pp. 161–178.

„Das Königreich Ungarn im Hochmittelalter 1060–1444”, *Handbuch der europäischen Geschichte*, ed., Th. Schieder, Vol. 2., ed., F. Seibt, Stuttgart: Klett-Cotta, 1987, pp. 1103–1127.

Medieval Narrative Source. A Chronological Guide (with a list of major letter collections), with the ass. of H. Quirin and P. Hollingsworth, New York–London: Garland, 1987, XVIII, 117 pp (németül: *Mittelalterliche Geschichtsquellen in chronologischer Übersicht, nebst einer Auswahl von Briefsammlungen*, in *Zusammenarb. m. H. Quirin und P. Hollingsworth*, Stuttgart: Steiner, 1987, 128 pp.)

, in Deys Hay-val, *Europe in the Fourteenth & Fifteenth Centuries*, 2nd ed., London: Longmans, 1989, pp. 214–262.

Szerk., bevezető tanulmánnyal *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic ritual*. U. of California Press, 1990, 261. pp. lásd a fenti tanulmányt.

„A State in Central Europe at the Threshold of Modernity: The Monarchy of Matthias Corvinus”, in: *Bohemia. Journal for Central European History*, 1990, pp. 546–578.

„The Late Medieval Period: 1382–1526”, in P. F. Sugar, P. Hanak, eds., *A History of Hungary*, Bloomington: Indiana, UP, 1990, pp. 54–82.

„Árpád Dynasty” és néhány címszó, in A. Kazhdan, ed: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, London = c: CUP, 1991, 3 vols.

„A forradalom eszmevilága”, és ”A forradalom visszhangja és utóélete” in Litván Gy: *Az 1956-os forradalom: reform-felkelés–szabadságharc-megtörtlés*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1991, pp. 128–164.

Liberty and Socialism: Writings of Libertarian Socialists in Nineteenth–Twentieth Century Hungary, Savage, MD, 1991. 276 pp.

„Symbol–Zeichen–Institution: Versuch einer Systematisierung.” in: G. Mellville, cd., *Institutionen und Geschichte*, Köln, Böhlau 1992. pp 1–17.

Ismertetések (válogatott)

J. Balázs, *Sylvester János és kora, Budapest 1958*. In *Ural–Altäische Jahrbücher*, 32 (1960), pp. 234–236. (Under the title „Der Verfasser der ersten Grammatik einer uralischen Sprache”).

I. Nagy, *On Communism. In Defense of the New Course*, London 1957. In Imre Nagy Inst. for Political Research, *Review*, 3, Brussels, 1961, pp. 29–31 (Under the title: „Nationalism and Internationalism”).

„R. Prazak, Madarska reformovana inteligence v ceskem obrozeni, Brno 1962”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 12, 1964, pp. 621–623.

„E. Waldapfel, A független magyar külpolitika 1848–1849, Budapest 1962”, *Historische Zeitschrift*, 200 (1965), pp. 412–415.

Zs. P. Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jh.*, Budapest 1964”, *Südost-Forschungen*, 26 (1967), pp. 422–424.

„Nouvelles études historiques...”, Budapest 1965”, *Historische Zeitschrift*, 207 (1968), pp. 366–369.

„E. Winter, Frühaufklärung: Der Kampf gegen Konfessionalismus...”, Berlin 1966”, *Slavic Review*, 27 (1968), p. 642.

„H. Ludat, Zwischen Elbe und Oder um das Jahr 1000”, *Slavic Review*, 32 (1973), pp. 832–834.

„L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages”, *Jahrbücher für Gesch. Osteur.*, 22 (1974), pp. 300–302.

„Istorija Vengrii v trech tomach”, *Ibid.*, 291 f.

A. Kubinyi, „Die Anfänge Ofens”, *Ibid.*, 194 f.

Cs. Csapodi, „The Corvinian Library; History and Stock”, *Historische Zeitschrift*, 221 (1975), 168 f.

E. Mályusz, „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon”, *Südost-Forschungen*, 33 (1974), pp. 380–382.

„Th. v. Bogyay, Grundzüge der Geschichte Ungarns, Darmstadt 1967”, *Jahrbücher, op. cit.*, NF 17, 1969, pp. 297–298.

„J. Deér, Die Heilige Krone Ungarns, Wien 1966”, *Ibid.*, pp. 463–466.

G. Duby, „The Early Growth of European Economy; Hommes et Structures...”, *Journal of Peasant Studies*, 2 (1975), pp. 514–516.

H.–J. Karp, „Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters ...”, *Speculum*, 50 (1975), p. 322.

„Etudes historiques hongroises 1975...”, *Canadian–American Slavic Studies*, 11 (1977), pp. 473–475.

„Th. von Bogyay, Stephanus Rex...”, *sbid.*, pp. 475–477.

Parker–Jones, „European Peasants and Their Markets”, *Journal of Peasant Studies*, 5 (1978), pp. 527–529.

G. Heckenast, „Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen...”, *Historische Zeitschrift*, 227 (1978), pp. 175–177.

K. Nehring, Matthias Corvinus, „Friedrich III. und das Reich”, *Jahrbücher für Gesch. Osteur.*, 26 (1978), pp. 300–302.

Decreta Regni Hungariae: Gesetze ... Ungarns 1301–1447”, *Ibid.*, pp. 618–620.

„Östliches Europa...”, *Jahrbücher. f. Gesch. Osteur.*, 28 (1980), pp. 405–407.

„R. Schribner, G. Benecke, The German Peasant War...”, *Social History/Histoire Sociale*, 14 (1981), pp. 527–531.

„Etudes historiques hongroises 1980...”, *Jahrbücher. f. Gesch. Osteur.*, 30 (1981), pp. 352–355.

„Trianon: Sixty Years After” [review of B. K. Király, P. Pastor, I. Sanders, eds., *Essays on World War I: Total War and Peacemaking: A Case Study on Trianon*], *Hungarian Studies Review*, 12 (1985), pp. 49–55.

„J. Puskas, From Hungary to the U. S. A. ...”, in *The International History Review*, 7 (1985), pp. 495–498.

Gy. Györffy, *Wirtschaft und Gesellschaft Ungarns...*, in *Jahrbücher. f. Gesch. Osteur.*, 34 (1986), pp. 463–465.

„An International Conference on Sigismund of Luxemburg”, *Danubian Historical Studies*, 1 (1987), pp. 57–61.

„M. C. Rady, Mewdieval Buda”, in *English Historical Review*, 103 (1988), pp. 720–721.

„L. & M. Frey, Societies in Upheaval..”, in *Internat. Hist. Review*, 10 (1988), pp. 470–472.

Nyomdában:

„Regnum plurium linguarum: Linguistic Pluralism in Medieval Hungary” in: P. Bognioni, ed., *Pluralism linguistique etc.*, Montreal

„Im alterthum war alles bildhafter’ – Symbolische Kommunikation im Mittelalter”, in E. Kühnel, ed., *Kommunikation im Mittelalter, Sitzunngsber. d. Österr. Akad. d. Wiss., Institut für mal. Alltagsleben*, Krems.

„Percy Ernst Schramm”, in: *Encyclopedia of Medieval Scholarship*.

„Linguistic Pluralism in Central Europe”, in: M. A. Meyer, ed.; *In Memoriam Denis L. Bethell*

„Hungary in the Fifteenth Century”, in: *The New Cambridge Medieval History, Vol. VII*.

„Political and Symbolic Role of Early Medieval Queens in Hungary”, in: J. Parsons, ed., *Medieval Queenship*.

BAK JÁNOS

KORONÁZÁSTUDOMÁNY – MŰLT, JELEN ÉS JÖVŐ*

Ez a tanulmánykötet a *coronation studies*, „koronázástudomány”, a koronázással kapcsolatos kutatások legújabb eredményeiről ad áttekintést. A „koronázástudomány” itt a legtágabb értelemben szerepel, s a középkorban, valamint az ancien régime idején a monarchikus kormányzás legitimálását és egyben bemutatását szolgáló különböző jelképes és rituális aktusok vizsgálatát jelenti.¹ Válogatásunk a teljesség igénye nélkül ugyan, de jól reprezentálja az uralkodás kutatói és az újkor előtti állam szakértői által feldolgozott témák körét, valamint a különböző megközelítési módszereket és a bizonyítékul felhasznált változatos típusú forrásokat is. A kötet tanulmányai Európa szinte valamennyi földrajzi régióját érintik.² Figyelemre méltó a műfajok sokfélesége is: van itt hosszú évek elmélkedéseit és kutatásait összegező, esszéjellegű eszmefuttatás, egy dokumentum kezdeti, csapatmunkában végrehajtott elemzése, bizonyos tételt bizonyító textuális tanulmány, tájékoztató jellegű fejlődési áttekintés, vitatott kérdéshez tett rövid hozzászólás, és így tovább. Nagy örömmre szolgál, hogy különböző „iskolákhoz” – ha szabad így mondanom – tartozó szerzőket³ és számos nemzedék képviselőit gyűjthettem itt egybe, a szakma doyenjeitől (Reinhard Elze és Ralph Giesey) kezdve egészen újdonsült bölcsészdoktorig.

Az alábbi cikkek közül nem egy olyan témához nyúl, amelyek a tudományt már több mint egy évszázada foglalkoztatják, amióta a történészek vizsgálják az uralkodók trónralépését körülvevő eseményeket és az ezekkel kapcsolatos írásokat: megállapítják az ilyen rítusok szereplőit vezető liturgikus írások – ordók, formulák, szabályzatok – hiteles olvasatait; datálják e szövegeket; és értelmezik megfogalmazásaikat a folyamatosság és a változás, az eredeti gyökerek és a kölcsönzések, a politika, a teológia és a szertartásrend függvényében. Más dolgozatok a ceremóniák általános összefüggéseit, azoknak a középkori politikában elfoglalt alkotmányos, ideológiai és propagandisztikus helyét vizsgálják. Megint mások azt veszik szemügyre, hogyan változott meg mind formájában mind pedig jelentését tekintve a királyi aktusrend az újkor első századaiban. Egy dolgozat kimondottan (mások inkább burkoltabban) a terület historiográfiáját vizsgálja meg, s elhelyezi az újkori politika- és eszmetörténeti összefüggésében.

Mi több, számos szerzőnk letért a textuális vizsgálódás és ikonográfiai elemzés által fémjelzett hagyományos útról. Új kérdéseket felvető, újszerű módszereket alkalmazó munkáikat gyakran a társadalomtudományokban – pl. a történeti antropológiában vagy a mozdulatokat, rítusokat és szertartásokat összehasonlító néprajztudományban – kidolgozott kutatási módok vezérlik, és

* A tanulmány a *Coronations; medieval and early modern monarchic ritual*. ed. János M. Bak University of California (Berkeley) 1990. kötet bevezetőjeként jelent meg angolul.

ezekben a szociológiai elemzés olyan szakifejezéseivel élnek mint például a legitimitáció. Sokan közülük kérdéseket vetnek fel a résztvevők és a megfigyelők viszonyával, az eseményekben résztvevő különböző csoportok relatív szerepével kapcsolatban, valamint arról, hogy mi módon látták, érzékelték ezeket az aktusokat a szemtanúk vagy más kortársak.

A legtöbb tanulmány alapja liturgikus szöveg (tágabb értelemben vett ordók, melyek többé-kevésbé részletes utasításokat tartalmaznak), de ezeket más, sokféle típusú forrásokkal vetik össze. Gyakran hiányzik magának a szertartásnak az előírása (*praescriptio*), így egyéb korabeli bizonyítékokra, illetve későbbi liturgikus írásokra alapozott rekonstrukciókat kellett a szerzőknek megkísérelniük. Ezen a területen hagyomány, hogy ugyanannyi figyelem jut a képi jellegű adatoknak, mint az írott forrásoknak; sőt, a történeti képanyag egyenjogúsítása, amelynek során az szemléltető dekorációból kritikailag értékelt bizonyítékká lett, elsők az uralkodással kapcsolatos tudomány területén ment végbe.⁴ Kötetünk szerzői e hagyományhoz híven tovább finomítják a korábbi tudósok által alkalmazott értelmezési módokat. A kép és a szöveg összevetése (mind a liturgikus könyvekben, mind pedig a krónikákban), valamint a számunkra lényeges illuminációk (beleértve a színeket, a dimenziókat, a belső szimmetriákat, stb.) pontos elemzése önmagában is bizonyos mértékig új kutatási irányt jelent. Egy úttörő tanulmány a liturgia zenei anyagán alapul: egy aktusrend fejlődését rekonstruálja a fennmaradt zenei feljegyzések segítségével – ez mind módszerét, mind pedig az alapul vett forrástípust tekintve újszerű megközelítés.

A királyi aktusrendek tanulmányozói már régóta tudják, hogy liturgikus és az egyházi jellegű evidencia egymagában még elégtelen; érvényes felismerésekhez és következtetésekhez csak szertartáskönyvekben található normatív előírások és az eseményekről tudósító egyéb szövegek összevetése vezethet. Kötetünkben számos tanulmány bizonyítja e szabály helyességét. Egy fontos elbeszélő forrás – a reimsi Hinkmár által írt *St. Bertin-i Évkönyvek* – szisztematikus elemzése például egyedülálló módon világítja meg az érseknek a királyságról vallott nézeteit. E nézetek sok tekintetben nem esnek egybe ugyanezen kor, sőt ugyanezen szerző elméleti és liturgiai szövegei alapján kialakult elvárásainkkal. Noha nem maga a szertartás van a górcső alatt, vagy talán éppen ezért, a „királycsinálás” Hinkmár adta leírásának vizsgálata azért nagyon fontos, mert ellensúlyozza az egyoldalú egyházi és liturgiai elemzéseket. Mindent összevetve, válogatásunk azt igyekszik bemutatni, hogy e szakterület tudósai nemcsak a múltban félbehagyott feladatok befejezésével, vagy részben hagyományos anyagon alapuló, szélesebb körű vizsgálódásokkal foglalkoznak, hanem a kutatás teljesen új ösvényein is elindulnak.

A középkorral foglalkozó kritikai tudomány mintegy háromszáz évesnek mondható, ha például Mabillont, a modern diplomatika atyját tekintjük kiindulási pontnak. Ezzel szemben a királyi, császári, illetve pápai koronázások és egyéb trónralépési rítusok kritikai tanulmányozása sokkal fiatalabb: alig több mint százéves. Talán nem csupán közép-európai elfogultságom okozza, hogy a koronázások – pontosabban azok liturgikus iratai – történeti tanulmányozásának kezdetét 1873-ra teszem; ekkor adott ki magyarázatos szövegeket Georg Waitz a Göttingeni Akadémia közleményeiben.⁵ Való igaz, koronázásokról és a kapcsolatos királyi ceremóniákról írtak már azelőtt is, e szertartások középkori virág-

korában is, meg utána is, teológusok, jogászok és királyi hivatalnokok. Azok az értekezések azonban szorosan kötődtek egy-egy beiktatáshoz vagy éppen aktuális alkotmányjogi kérdéshez. Céljuk az volt, hogy az uralkodók ábrázolásának élő gyakorlatában előforduló szavakat, gesztusokat és precedenseket, allegorikusan vagy jogi szempontból magyarázzák. Rendkívül értékesek a királyság mint intézmény történetének kutatója számára, mivel segítenek megvilágítani, hogyan látták a kortársak a szertartás és az aktusrend különböző szempontjait. Az események és a szimbolikus tárgyak középkori szerzők által előadott allegorikus egzegezisei összegzései jelentős segítséget nyújt ahhoz, hogy értsük a királyság mint intézmény szentségét és azt, hogy hogyan kapcsolódik a Római Egyház liturgiájához és teológiájához. Az értelmezésben a késő középkor és a korai újkor során bekövetkezett változások (amelyeket például a francia király felkenésére vonatkozó szakirodalom tanulmányozásából ismerhetünk meg) immanensen a szertartások fejlődéséhez tartoznak.⁶ Az is igaz, hogy kutatásaink egyik fő mottója, melyet Janet Nelson idézett nemrégiben, a korai tizenhetedik századból származik: John Selden írta 1638-ban, hogy „ha az ember mindazt tudni akarja, amit valaha általában hittek, a liturgiákhoz kell fordulnia.”⁷ Mégis azt hiszem, hogy az általunk üzött tudományos kutatás, szigorú értelemben, a múlt olyan lezárt szokáseggyüttesének tanulmányozásával kezdődik, amely nem kapcsolódik közvetlenül jogi, politikai vagy alkotmányjogi ügyekhez.

Természetesen oktalanság volna az ilyen irányú vizsgálódások többé-kevésbé nyilvánvaló politikai és ideológiai velejáróit figyelmen kívül hagyni, akár a múlt századról, akár napjainkról van szó. Amikor Wilhelm Giesebrecht azzal állt elő az 1860-as években, hogy tanulmányozni kellene a császári koronázási aktusrendet,⁸ javaslata bizonyára nem volt teljesen független a birodalom küszöbén álló „megújulásától”. Nem tudom, vajon a szertartáskönyvek 1873-as kiadását – ez volt az első, amely széles körű kéziratok forrásanyag tanulmányozásán alapult – maga a szerző, Georg Waitz összefüggésbe hozta-e a Második Birodalom megalapításával. Az ezt követő kutatásokat kezdetben ugyancsak motiválta a középkori Német-római Birodalom iránt feltámadt történelmi és politikai érdeklődés.⁹ Később, különösen a szellemtörténet hatása alatt, és részben Georg von Below állásfoglalásra készítő tanulmányaira válaszul,¹⁰ a tudósok tágabb kérdéskört kezdtek vizsgálni: a hatalom szerkezetét és formáját az újkor előtti államalakulatokban, és az újkori állam kialakulását és növekedését általában. Percy Ernst Schramm, akinek a munkássága még mindig e terület legnagyobb kiterjedésű kutatási anyagát képviseli, a saját felfogását magyarázva a középkori monarchia jellegéről folyó vitára mutatott; az ugyanis szerinte „inkább volt állam” mint az újkori monarchia, és éppen az uralkodóit övező vallásos dicsfény miatt. Az is elismerte, természetesen, hogy ugyanakkor „kevésbé volt állami” a benne található hatalom rendkívül személyes jellege miatt.¹¹ A középkori politika mind e két oldalát példaértékű módon lehet tanulmányozni a koronázásokról és az azokkal kapcsolatos rítusokról és szertartásokról szóló feljegyzésekben.

Érdeemes – sőt, a koronázástudomány számára igen kívánatos – vállalkozás lenne megírni e szakterület összeurópai historiográfiáját, gondosan ügyelve a politikai és ideológiai implikációkra, nagyjából azon irányvonal mentén, amelyet David Sturdy vázolt a „folyamatossággal” és a „változással” kapcsolatban a királyi

aktusrendről készült angol tanulmányokban.¹² Anélkül, hogy egy ilyenfajta historiográfiai áttekintést, vagy akár bibliográfiai vázlatot próbálnék adni a Georg Waitz óta eltelt „hosszú évszázadról”, megkísérlek néhány lényeges felfogást körvonalazni az utóbbi hatvanegynéhány év koronázási stádiumaiban. Időrendben Marc Blochcsal illik kezdeni, aki a középkori monarchikus szokások kutatásában azt hiszem, elsőként hasznosította az etnográfia és az antropológia eredményeit és módszereit *Les trois thaumaturges* című művében.¹³ Azonban nem kutatta tovább ezt a témát, és az utóbbi évekig követőkre sem igen talált. A Waitz és mások német hagyományát folytatók körében három kérdéskör emelkedik ki, amelyet nagyjából három tudóshoz, illetve „iskoláikhoz” kapcsolhatunk. Egyes történészek a középkori koronázásokat a királyság intézménye szimbolikájának általános összefüggéseiben vizsgálják (P. E. Schramm, barátai és tanítványai), mások a középkori politika- és jogelméletet tanulmányozzák (Walter Ullmann és tanítványai), míg egy harmadik csoport „politikai teológiával” és a középkori állam mindent felölelő kutatásával foglalkozik (Ernst H. Kantorowicz és tanítványai). E három fő felfogás természetesen nem különül el szigorúan egymástól, és rajtuk kívül még igen sok szerző foglalkozik királyi aktusrendek tanulmányozásával.¹⁴

Közös kiindulási pontok is voltak annak a három német tudósnak a munkásságban, akik ezeket az iskolákat vezették; ilyen volt például mindenkéltől a textuális vizsgálódás pedáns módszere *a l'allemande*, ám az enyhén szólva kedvezőtlen körülmények megromtották a kapcsolatot a göttingeni professzor, Schramm, az Angliában élő osztrák emigráns, Ullmann, és az Amerikában élő német száműzött, Kantorowicz között. Mégis, a királyság intézményének kutatói gyakran konzultáltak velük, és tanítványaikat arra bíztatták, hogy keressék fel a többi vezető tudóst. Schramm például helyesbítette néhány – noha csupán kevésbé lényeges – következtetését az angolszász szabályzatokkal kapcsolatban Paul Ward göttingeni látogatása, majd tanulmánya és az ezt kísérő szövegkiadás megjelenése után.¹⁵ Mindazonáltal igen jelentős mennyiségű németországi és közép-európai munka mostanában talált után az angol, illetve francia tudományos berkekbe. Rendkívül meglepő például, hogy Schramm művét, amelyben a franciaországi koronázások általános történetét próbálta megírni, még nem fordították le franciára. Az angol koronázásokról írt meglehetősen vázlatos történetét viszont V. György trónraléptekor azonnal kiadták angolul, és azóta is nélkülözhetetlen referenciamű a téma tanulmányozói számára. Bloch nagy hatású munkája csak 1973-ban jelent meg angolul, s így több mint fél évszázadig csak a képzetesebb olvasók férhettek hozzá; csupán Németországban figyeltek fel rá, de újító módszerei tudománynak arra az ágára sem gyakoroltak hatást. Számos lényeges kérdés, amelyeket a németek már részletesen kidolgoztak, néha új felfedezéseként jelenik meg mostanában francia vagy angol munkákban, ugyanakkor Közép-Európában is gyakran figyelmen kívül hagyják a nyugat-európai és amerikai kutatások eredményeit. Sajnos, ilyen kiszámíthatatlanok a nyugati eszmetörténet útjai. Azt a három „iskolát”, amelyről az alábbiakban szó lesz, göttingeni, cambridge-i és berkeley-i iskolának is nevezhetjük. Másutt már felvázoltam Schramm-nak a koronázások és aktusrendjeik iránti érdeklődése fejlődését.¹⁶ Eleinte a középkori királyok képmásaival foglalkozott, és zavarba ejtette a klasszikus hagyomány és a rajta látható középkori lerakódások közötti bonyolult viszony.

Az a meggyőződés is kialakult benne, hogy a bizánci modellek megértése nélkül lehetetlen e fejlődéseket megérteni, de nem szabad megfeledkezni ezek részben germán, barbár, illetve pogány gyökereiről sem.¹⁷ Miután felismerte, hogy az uralkodás ikonográfiája szoros kapcsolatban áll szimbolikusan releváns tárgyakkal, megvizsgálta e tárgyak típusait és történetét, valamint azokat a rituális aktusokat, amelyek során e tárgyakat átadják az uralkodónak, illetve a tárgyakat politikai, teológiai és – mindenképp – allegorikus szempontból értelmezte. Miután a kánonjogász Eudard Eichmann, aki e szövegeket kissé egyoldalúan olvasta,¹⁸ állásfoglalásra készítette, illetve „az eszmék világáról” kialakuló globális felfogásához biztatást merített Fritz Kern és Carl Erdmann műveiből, Schramm elkezdte gyűjteni, rendszerezni és kiadni az angolszás és frank királyságok, valamint a középkori Germánia koronázási ordóit. Ma már tudjuk, hogy sokkal nagyobb a megvizsgálandó szövegek száma, mint amennyi az ő rendelkezésére állt. A fontos római és német-római ceremóniális szövegek későbbi, teljes kiadásai²⁰ alapján sokkal pontosabban elemezhetők az átvételek és az imitációk. Az „Ordines-Studien” kötetei azonban, melyeket Schramm az 1930-as években adott ki, még mindig a szakma alapvető, nélkülözhetetlen munkái.

Walter Ullmann érdeklődése a szerkönyvek és a királyi liturgia iránt azokból a kutatásokból ered, amelyek során a királyi és pápai hatalmat, a *regnum* és a *sacerdotium* viszonyát, illetve azokat a tendenciákat vizsgálta, amelyeket később a középkori politikai gondolkodás emelkedő és leszálló témáinak nevezett el.²¹ Miközben az angol koronázási tanulmányok folytonosságában való részvételi készségét azzal demonstrálta, hogy néhány művét a Henry Bradshaw Társaságnál jelentette meg, Ullmann fenntartotta kapcsolatait a kontinentális német kutatással is: például a középkori szabályzatokban megjelenő szuverenitás gondolatáról írt kiváló munkáját a Schramm hetvenedik születésnapjára kiadott *Emlékkönyvben* tette közzé. Míg Schramm műveinek hátránya az, hogy kissé sokat markolnak és gyakran testes katalógusokká dagadnak, Ullmann elsősorban legalisztikus felfogása korlátozza bizonyos mértékben, valamint az, hogy nagy hangsúlyt helyez az egyházi aspektusra, továbbá szinte kizárólagosan csak az írott bizonyítékokat fogadja el.

Talán Ernst H. Kantorowicz volt az a tudós, aki a mai tudásunk alapját képező adatok és eszmék legszélesebb körű, minden szempontú elemzését tűzte ki céljául.²² A klasszikus ókor tudósának készült, s tudományos pályáját az antikvitás uralkodói eszményeinek középkori, reneszánsz-kori és még későbbi továbbélése és újjáéledése vizsgálatának szentelte. Kantorowicz már II. Frigyes szicíliai királyról írt művében kihasználta a témában rejlő rituális és ikonográfiai dimenziókat.²³ Kutatásai körét később kiterjesztette a korábban elhanyagolt liturgiai kikiáltásokra, akklamációkra, az ún. *laudes-re*, ahol a zenei elemzést munkatársa végezte.²⁴ A középkori királyság felfogásáról írt hatalmas összegző művében (*The King's Two Bodies*²⁵) Kantorowicz mindezeket az elemeket, továbbá a koronázási rítusokat, szabályzatokat, királyi temetéseket (amelyeket tanítványa, Ralph Giesey tanulmányozott alaposabban)²⁶ egy olyan fejlődési kontextusban helyezte el, amelyet politikai teológiának nevezett. A Krisztus-központú királyságtól a törvény- és emberközpontú uralkodásig való fejlődés még mindig az egyik legerősebb paradigma a középkori államban és szimbolikus bemutatásában rejlő folyamatosság és változás megértéséhez.

Röviden: azt hiszem, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a Schramm–Ullmann–Kantorowicz-féle tudós „generáció” és még néhány más kutató, mint például Marc Bloch, Carl Erdmann, Cornelius Bouman,²⁷ Paul Ward, Gerhard Lander²⁸ és Reinhard Elze²⁹ a királyi rítus tanulmányozását a marginális szemléltetés szintjéről paradigmaticus szintre emelte, s ezzel arra készíti a középkorral foglalkozó történészeket, hogy különösen a középkori uralkodással, de általában az állammal, illetve a hatalom szerkezetével kapcsolatos számos nézetüket újrafogalmazzák.

Mi a jelentősége e munkának a mai történettudomány számára? Amikor néhány évvel ezelőtt Jacques Le Goff feltette a kérdést, hogy a politika vajon még mindig a történelem gerince-e, csak megszorításokkal tudott erre igennel felelni, s felhívta a figyelmet a hatalom megosztásának és legitimációjának döntő fontosságára bármely – akár középkori, akár mai – társadalomban.³⁰ Le Goff ebben a tanulmányban válaszolt azoknak, akik érthetően únták már a csaták, dinasztikus konfliktusok és jogi viszályok nyelvén megfogalmazott politikatörténetet, s rámutatott Bloch, Schramm és mások műveire, akik a hatalmi struktúra szervevényeit tanulmányozva a politika mélyebb rétegeit kutatták. Az uralkodás és a rituális aktusok szimbolikája, mondta, olyan új kutatási lehetőségeket tár fel, amelyek ugyanolyan érdekesek, mint az emberi mentalitás egyéb szempontjainak a vizsgálata. És mivel ezeknek az eszméknek és szimbolikus formáknak igen sok közülük van az – akár magas, akár alacsony állású – emberek sorsához, ugyanolyan lényegesek a középkor életének, társadalmi változásainak, eszmei növekedésének és politikai átalakulásainak megértéséhez, mint az, hogy megfigyeljük az idővel, térrel, osztállyal, nemmel, gazdasággal vagy éppen szegénységgel kapcsolatos viszonyokat.

Nagyon sok ugyan a tennivaló, de e téren (mint bármely más történeti vállalkozásban) a legelső feladat a textuális és képi bizonyítékokon nyugvó biztos alapok lerakása volt, s ezt a munkát már jórészt elvégezték a tizenkilencedik és a korai huszadik század tudósai. Ugyancsak ők a főbb kutatási módokat is körvonalazták, s kijelölték a liturgikus szövegek, az ünnepi prezentációk, a királyi és fejedelmi ikonográfiák értelmezéséhez szükséges eszközöket. Legfontosabb tettük azonban az volt, hogy a politikai programok és valóságok szimbolikus és rituális kifejezéseit ráhelyezték a történelemkutatás térképére. Mindezen túl meghatározták egy sor olyan különböző – jogi, teológiai, politikai, illetve kulturális – összefüggést, amelyben a szövegek és a képek elemezhetők.

A jelenkori – és a jövőendő – történésznemzedékeknek nem szükséges feltétlenül hátat fordítaniuk mindannak, amivel tanítómesterei és azok mesterei foglalkoztak. Még vannak kiadatlan szövegek, s a már kiadottakat is újra kell vizsgálni az új leletek és az új kérdések fényében. Először is, a középkori Európa egyetlen királyságának viszonylatában sem készült még el a koronázási szabályzatok és a kapcsolatos szövegek teljes kritikai kiadása. Lawrence Bryant, Sarah Hanley, Richard Jackson és Janet Nelson mostanában megjelent munkái³¹, valamint kötetünk Franciaországról szóló tanulmányai (Jacques Le Goff, Jean-Claude Bonne és Anne Hedemann munkái) bizonyítják, hogy talán jól ismert szövegeket és képeket is szükséges lehet újradatálni, és hogy még a legtöbbet vizsgált forrásokból is nyerhető új információ, ha figyelünk a részletekre, a teljes rituálé színrevitelének burkolt jelentéseire, a szín jelentőségére a képekben, vagy

a testmozdulatok és gesztusok fontosságára (lásd még Alexander Gieysztor Lengyelországról írt tanulmányát). Az angol ordók kiadásainak sorrendje még mindig nincs megnyugató módon megállapítva, noha oly sok kitűnő tudós – köztük néhai barátunk, John Brückmann – dolgozott rajtuk és vitatkozott róluk,³² és Andrew Hughes tanulmánya most a datálás új módját javasolja, a változás folyamatát pedig nemcsak textuális, hanem zenei anyaggal bizonyítja. Csupán a legutóbbi időkben vizsgálták meg az észak-európai koronázások történetének igen szegényes szöveganyagát (lásd Eric Hoffmann dolgozatát), s középkori ordók híján igen sok a bizonytalan következtetés és a vitás kérdés (lásd Elizabeth Vestergaard megjegyzéseit). Reinhard Elze kötetünkben egy ordót közül a *Monumenta* legnemesebb hagyományainak – melyeknek ő is része – szellemében, hogy bemutassa, hogyan oldható meg az egyik legnehezebb feladat, egy liturgikus szöveg datálása, a szöveg és a körülmények együttes vizsgálatával.

Vannak azonban olyan utak is, amelyeket követve a mai történészeknek le kell térniük az elődeik által kitaposott ösvényről. Az ordók tanulmányozását például megnehezíti az, hogy az ismételt intések ellenére egy-egy liturgikus szöveg meglétét gyakran bizonyos rítusok vagy bizonyos rítussorozatok végrehajtásának bizonyítékául fogták fel. Schramm tréfásan azt szokta mondogatni: „Mutasd meg jelvényeidet, s megmondom, ki akarsz lenni”, s ezzel a királyi, császári vagy pápai öltözetekre, *Herrschaftszeichen*-re vagy gesztusokra vonatkozó igen sok forrásunk inkább programatikus sem mint deskriptív jellegére célzott. Elze, aki nem győzi hangsúlyozni az előírások és a valóság közötti eltérést, kötetünkben remek példán teszi lehetővé a kettő összevetését. Az, ahogy a szicíliai szabályzatot datálja és értelmezi, újabb fontos tanulságra hívja fel a figyelmet: a liturgikus szövegek változásait és folyamatosságait nem szabad a politikai fejlődés annyira megbízható bizonyítékainak tekinteni, amennyire szeretnénk, mivel a rituálé tehetetlensége gyakran nagyobb mint az alkalmazkodásra való készség.³³ Az avignoni pápaszentelésekről írt tanulmányában Schimmelpfennig a késő-középkori szabályzat datálását nem csupán liturgikus szövegekre, elbeszélésekre és beszámolókra alapozza, de bizonyítékul felhasználja a pápai palota architektúráját is.

A forrásbázis és vizsgálata módszereinek tágításán kívül fel kell tenni néhány új kérdést is. Noha az előző nemzedékek tudósai figyelembe vették a királyi rítusok szélesebb politikai és társadalmi összefüggéseit (Walter Ullmann, például az „emelkedő téma” és az egyén tárgyalásakor), azt ritkán vizsgálták meg, hogy mindezt hogyan látta a „nép”. Az alkotmányos téma, azaz a királyi beiktatás helye a korona és a főurak (vagy a rendek) közötti hatalommegosztásban (vagy más elrendezésében) semmiképpen nem került el a figyelmet, de Schramm például nyíltan kijelentette, hogy a középkorban azért kíván az uralkodókkal foglalkozni, mert ők képesek „mozgatni” a történelmet, nem pedig az alávetettek.³⁴ Mint már megjegyeztük, Marc Bloch ebben a tekintetben is egyedüli kivételnek számított. Kötetünkben számos tanulmány bizonyítja, hogy e szimbolikus előadásokban nemcsak a király és legközelebbi társai, hanem a többi résztvevők is komoly jelentőséggel bírtak. Az elsődleges és másodlagos szereplők, valamint a színpad és a közönség meghatározása, továbbá mindezek kölcsönhatása az 1250. évi ordó cikkelyeiben, a lengyelországi gesztusok vizsgálata, s különösen a bevonulási ceremóniákban foglalt aprólékos „dialogus” tárgyalása

Larry Bryant tollából fontos előrehaladást jelent ebben az irányban. Van egy további lépés is: Janet Nelson, Hinkmárnak az uralkodásról vallott nézeteiről szólva azt mondja, hogy az érsek szemében, aki nyilván jól értett a rítusokhoz, nem a koronázás volt a legfontosabb, hanem az, hogy a királyt fentről megáldják, a főurak és prelátusok pedig elfogadják. A kora középkori politikáról és rítusokról írt további tanulmányaiban Nelson hangsúlyozza, hogy a hatalmi realitásokat ugyanúgy szem előtt kell tartani, mint a legitimitáció mágikus és rituális elemeit.

Erthető, hogy az előző generáció tanulmányaiban elsősorban a korai és a virágzó középkorra összpontosított, azaz olyan periódusokra, amikor a gesztusoknak jelvényeknek és látható ceremóniáknak sokkal fontosabb szerepe volt, mint a politikai traktátusoknak vagy írott egyezségeknél – amikor egyáltalán voltak ilyenek. Azonban tévedés lenne a látványosság és az ünnepek irányában később végbement eltolódást csupán „lealacsonyodásnak” tekinteni. Az újkor első évszázadaiban megváltoztak a hagyományos ceremóniák bizonyos funkciói. Némelyiknek a helyét nyíltabban kontraktuális és jogi megoldások vették át, míg másokat egyszerűen elvetettek, mert római eredetük nem felelt meg a protestáns monarchiáknak. Richard McCoy I. Erzsébet „problémás” koronázásról írt tanulmánya megvizsgálható lehetőségeket tár fel, és az utóbbi időben a princetoni Davis Seminar, valamint 1982-ben egy mainzi konferencia is foglalkozott a lehetséges kutatási irányokkal.³⁵

Az eljövendő munkáknak mindenesetre szembe kell néznie ezekkel a problémákkal és ezeken kívül még sok más kérdéssel is. A koronázási szertartás és a királyi ceremónia természetesen a szimbolikus cselekedetek, gesztusok és viselkedés egész világának a részeit alkották. Le Goff és munkatársai meg is vizsgálják a formulát, s közölnek róla néhány előzetes részeredményt, miközben a gesztusokról általában írt normatív traktátusokat tanulmányozzák, köztük St. Victor-i Hugó munkáját *De instructione novitiorum*. Az École des Hautes Etudes en Sciences Sociales-ban tartott szemináriumokon véletlenül felfedezték, hogy az 1250-tól származó ordó szöveget és a szemléltető ábrákat is tartalmazó, egyedülálló forrása a gesztusoknak, és jelentőségét tekintve a románkori timpanonok szobraihoz, vagy az imádság, házasság, hűbériség gesztusairól készült ábrázolásokhoz hasonlítható. Mind az európai, mind pedig az Európán kívüli királyságról és államról írt munkákból az olvasható ki, hogy nem minden politikai rítus összpontosított az uralkodó trónralépésnek vagy temetésének fő eseményére, amelyre eddig e terület kutatói általában figyelmüket irányították. Az ünnepélyes koronaviseléstől kezdve a vendégek, küldöttek és vazallusok fogadásáig, vadászatoktól és lakomáktól kezdve a *fideles* egybegyűléséig igen sok más alkalom is jelképekkel megrakott rituális esemény és politikai látványosság volt.³⁶

Az előírás (ordó, stb.) és a tényleges megvalósulás összhangjának, illetve eltérésének vizsgálata sok, eddig elhanyagolt irány kutatását teszi szükségessé. A „valóság” ugyanis nem egyszemélyes: még ha meg is állapítható, hogy mi történt, fel kell tenni a kérdést: hogy látták ezt a jelenlevők, valamint milyen – valószínűleg eltérő – módokon fogták ugyanezt fel a különböző „rendekhez” tartozó kortársak. Ezen eseményeknek már vizuális, illetve auditoriális észlelése is attól függött, hogy az illetőt beengedték-e egy meghatározott szakrális vagy rituális helyre, vagy kirekesztették onnan; hogy az ember az uralkodó közvetlen környezetét alkotó kiválasztott kevesek egyike vagy a tágabb elit tagja volt, a világi,

az egyházi előkelőkhöz tartozott-e vagy a *populushoz*, amely néha kiválogatott csoport formájában volt jelen, máskor viszont mindössze „statisztált” a látványossághoz. A feladat igen nehezzé válik, amikor azt kell eldöntenünk, hogy bizonyos szimbolikus cselekedeteket hogyan értékelték különböző jelenlevő személyek, illetve olyanok, akik csak másodkézből értesültek a ceremóniáról. Mivel legtöbb esetben írástudatlan világiak és az alsó papság képviselőinek a gondolataiba kell belelátunk, feladatunk nem könnyű; azonban a legitimitációval kapcsolatos egész érvelés teljes súlya ettől függ.

A vizsgálódás ezen területein, amelyeket túlságosan vékonyan fednek a történelmi források hagyományos típusai, valódi új kezdeményezésekre van szükség. Ma már felesleges az összehasonlító és interdiszciplináris eljárások legitimálásának a védelmére kelni – elmúlt már az az idő, amikor ezeket sokáig csupán olyan esetekben tartották alkalmazható szükségmegoldásnak, amikor nem állt rendelkezésre „jobb” bizonyíték. Azonban abban még mindig nincs teljes egyetértés, hogy a testvértudományok – mint a néprajz és az antropológia – módszereit és eredményeit természetesen alkalmazni lehet a középkori történelem értelmezése során. Kétségtelen, hogy voltak történészek ostoba és felületes párhuzamokat „primitív törzsek” szertartásai és a középkori Európa aprólékosan kidolgozott egyházi és világi ünnepei között. Az ilyen általánosítások valóban nem segítik a politikai szimbolika rejtett oldalainak feltárását. Az antropológusok is tesznek néhány túlságosan könnyed összehasonlításokat, sokszor azért, mert csak töredékesen ismerik a történelmi anyagokat, vagy – még gyakrabban – mert nem rendelkeznek a szövegértelmezés kritikai készségével és módszereivel. Nincs okunk azonban azt feltételezni, hogy az uralkodó és az alattvalók közötti viszonynak (lényegében egy fragmentált és vegyes, mágikus világnézetébe mélyen beágyazott, írástudatlan populációról van szó)³⁷ – és e viszony felfogásának – a tanulmányozása során nem használhatók azok a módszerek, amelyeket az írásbeliség előtti állapotban leledző társadalmak megfigyelése során mostanában alkalmaztak, továbbá, hogy e társadalmak bizonyos tulajdonságai nem segítenek a feltett kérdések megválaszolásában. Az, hogy az antropológusok (A. van Gennep, V. Turner, C. Geertz, L. Leach, M. Fortes, és mások) milyen gyakorisággal tűnnek fel az alább közölt tanulmányok jegyzeteiben – és szerzőnk más írásaiban –, azt jelenti, hogy a középkori és a korai újkori politikai rítusok kutatói nagyon is tudatában vannak annak, milyen lehetőségeket hordoz az eszmék és eljárások effajta cseréje.

A koronázások és az azzal kapcsolatos rítusok iránti érdeklődés a történettudományok tőzsdéjén a jelek szerint túljutott a bessz időszakán. Amikor Reinhard Elze megjegyzi, hogy az itt közzétett szövegkiadást évekig az íróasztalfiókjában tartotta, mivel nyilvánvaló volt az érdektelenség az ilyen típusú szövegek iránt, akkor olyasmit fogalmaz meg, amit nagyon sokan tapasztaltunk már. Az utóbbi két-három évtizedben igen sok medievalista – valamint olvasóik és tanítványaik – gondolatait érthetően új területek (mint pl. populáris eszmék, az alsóbb osztályok társadalmi körülményei, a nők élete) foglalták el. Úgy tetszett, a királyság intézményével és az állammal már eleget foglalkoztak, mi több, ezek különben sem annyira fontos stúdiumok. Azonban újra igény mutatkozik a hatalom, a hierarchia, a vezetés elemzéseire, legalábbis olyan kifinomult vizsgálódásokra, amelyek többet képesek megmagyarázni, mint a nagy eseményekkel

foglalkozó hagyományos politikatörténet.³⁸ Reméljük, tanulmánykötetünk tükrözi az átmenetet a koronázástudomány ideiglenes stagnálásából annak új felvirágzásához, és bízunk abban, hogy a további kutatások és újszerű eljárások bátorításával hozzá is járul ehhez a kívánatos folyamathoz.

Jegyzetek

1. Az angol nyelvhasználatban ugyanaz az egy szó ('*coronation*'), amely leírja a királyi fejké ráhelyezését az új uralkodóra, a hatalomra emelkedéssel kapcsolatos rítusok egész rendszerét is jelöli; a későközépkortól kezdve a pápai pontifikátus szertartásos kezdetének neve ugyancsak *coronatio*. Franciaországban a felkenés ('*sacre*') kapott központi jelentőséget. A német szakirodalomban mind a *Krönung*, mind pedig a *Weihe* (felszentelés) terminus használatos. Mindazonáltal érdeklődési területünk pontos definíciója magában kell, hogy foglaljon egyéb szimbolikus eseményeket és gesztusokat; ilyenek például az új király (illetve királynő, illetve pápa) beiktatását megelőző királyi temetés, a királyi ünnepek különböző típusai, az uralkodó bevonulása a fővárosba és más városokba a koronázás előtt és után, a kormányzás első formális aktusai (mint Franciaországban a *lit de justice*, Lengyelországban és Magyarországon a világi eskü és a lovaggáútés, az új pápa általános búcsúja), és így tovább.
2. Nagyon fájtalok két nyilvánvaló hiányt: az egyik Németország, azaz a középkori birodalom a másik pedig az Ibériai-félsziget királyságai. Mindkettővel kapcsolatban terveztünk tanulmányokat, ám a szerzők más irányú elfoglaltságaik miatt ezeket nem tudták időben leadni. Természetesen Bizáncot is bele kell vonni az áttekintés igényével fellépő gyűjteménybe, hiszen a görög császári úzus, legalábbis a korai középkorban, igen erőteljes modell volt. A Franciaországra vonatkozó tanulmányok nagy száma azonban nemcsak a francia koronázástudomány iránti franciaországi, illetve észak-amerikai érdeklődést jelzi, hanem a *religion royale* és transzformációi által feltett megoldandó kérdések nagy számát is.
3. Azért használok idézőjelet, mivel úgy érzem, hogy rohanó korunkban a tudományos élet viszontagságai nem kedveznek egyértelműen a klasszikus értelemben vett mester-tanítvány viszonynak és iskoláknak. Ami azt illeti, az alább említett vezető tudósok igen kevés mediealista doktorandusa és doktorandája folytatja kutatásait továbbra is e szakterületen, és ha igen, sokan közülük letértek az „atyáik” által kijelölt ösvényről.
4. Például, P. E. Schramm, *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit*, 1. kiadás (Leipzig, 1928), utolsó posztumusz kiadás F. Müterich szerk. (München, 1983); E. H. Kantorowicz, „The 'King's Advent' and Enigmatic Panels in the Doors of S. Sabina”, (A 'Király jövelete' és a Szt. Szabina ajtajának enigmatikus táblái) *Art Bulletin* 26 (1944); 207–231, újranyomva in: *Selected Studies* (Válogatott tanulmányok), szerk. M. Cherniavsky és R. E. Giesey (Locust Valley, N.Y.: J. J. Augustin, 1965) 37–75; E. H. Kantorowicz, „The Carolingian King in the Bible of S. Paolo fuori le mura” (A Karoling király a S. Paolo fuori le mura Bibliájában), újranyomva in: *Selected Studies*, 81–94; G. Ladner a pápák képmásairól írt könyvei, a *I ritratti dei Papi nell'antichità e nel medioevo* 1 (Vatikánváros, 1941) és a *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters* 6. kötet (Vatikánváros, 1984) között. A Keleti Birodalomra vonatkozó hasonló tanulmányok között megemlítenéd az olyan klasszikusok, mint A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient* (Paris, 1936, újranyomva: London, 1971). A szláv anyag áttekintése, F. Kämpfer, *Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis Peter d. Gr.: Studien zur Entwicklung der politischen Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis* (Recklinghausen, 1978), bő irodalommal, szerintem elsőnek kísérli meg modern szemiotikai elemzés alkalmazását e területen (lásd pp. 17–102.)

5. G. Waitz, „Die Formeln der deutschen Königs- und der römischen Kaiserkrönung vom 10. bis zum 12. Jahrhundert,” *Abhandlungen der kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 18 (1873). A Halléi Egyetemre beadott ugyan Hermann Schreiber még korábban egy disszertációt („De ceremoniis conditionibusque, quibus ... usi sunt”) 1870-ben de ebből csak egy ötvenhárom oldalas rövid részlet (Berengárig, Kr. u. 915) jelent meg. Waitzot Joseph Schwarzer követte, aki az egész középkort tárgyalta, de sajnos túl felületesen, a *Forschungen zur deutschen Geschichte* 22. kötetében (1882). Az angol koronázással kapcsolatos kutatásokhoz a századfordulón lásd: Sturdy, ebben a kötetben; a lényeges francia munkákról lásd a bibliográfiát in: R. A. Jackson, *Vive le Roi! A History of the French Coronations from Charles V to Charles X* (Vive le Roi! A francia koronázások története V. Károlytól X. Károlyig) (Chapel Hill/London: University of North Carolina Press, 1984), 280–299.
6. A lényeges középkori szövegek között található többek között. a XI. századból származó „Libellus de ceremoniis aule imperatoris”, kiadva mint a „Graphia auree urbis Roma” része, magyarázatokkal, 3. köt., pp. 338–352, in: Percy E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste: Gesammelte Abhandlungen*, 4 kötet (Stuttgart, 1968–1971), a továbbiakban *KKP*; allegorikus jelvényértelmezések Honorius Augustodunensistől („Gemma animae”, c. 224–225, Migne PL 172:612), Viterbói Gottfridtól („Pantheon”, XXVI, MG SS 22: 272ff.), Cremonai Sicardustól („Mitrale”, II, 6: De regalibus insignis, Migne PL 213:82) és másoktól. Gyakran felhívták már arra a figyelmet, hogy ezek sem a jelvények tényleges megjelenését sem a szertartások eseményeit illetően nem megbízható források, hanem inkább arra engednek következtetni, hogy mindezeket mások hogyan látták; lásd pl. tölem „Der Reichsapfel”, in: *Insignia Regni Hungariae* (Budapest, 1986), 193k. A francia értekezéseket, kezdve Jean Golein „Traité du sacre” című tanulmányától szerk. R. A. Jackson, *Proc. of Am. Phil. Soc.* 113 (1969), a két Godfrey tizenhetedik századi hatalmas ceremoniális szövegkiadásán át egészen a Restauráció után felélénkülő tanulmányokig, felsorolja és tárgyalja Jackson, *Vive le Roi*.
7. *Table-talk* (Asztali beszélgetés) c. művéből, idézi J. L. Nelson, „Ritual and Reality in Early Medieval ordines” (Rítus és valóság a koraközépkori ordókban), újryanomva in: J. L. Nelson, *Politics and Ritual in Early Medieval Europe* (Politika és Rítus a koraközépkori Európában) (London, 1986), 329.
8. Utal rá E. Eichmann, *Die Kaiserkrönung im Abendland: Ein Beitrag zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 2. köt. (Würzburg, 1942), vii.
9. A tudomány politikájához ebben a korban lásd E.–W. Beckenförde, *Die deutsche verfassungsgeschichtliche Forschung im 19. Jahrhundert* (Berlin, 1961), valamint F. W. Maitland „Bevezetés”-ét Otto Gierke *Genossenschaftsrecht: Political Theories of The Middle Ages* (Genossenschaftsrecht: A középkori politikaelméleti) c. válogatásához (Cambridge, 1900)
10. G. von Below, *Der deutsche Staat des Mittelalters*, 2. kiadás (Leipzig, 1925), melynek első száz oldala összefoglalja a vitakozó szakirodalmat.
11. P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechszehnten Jahrhundert*, 3 kötet, (Stuttgart, 1954–1956; MGH Schriften 13:1–3) I, 1; angol fordításban idézi J. M. Bak, „Medieval Symbology of the State: Percy E. Schramm’s Contribution” (Az állam középkori szimbolikája: P. E. Schramm munkássága) *Viator* 4. (1973): 34.
12. A királyi hagyomány politikai felhasználásához a múlt században lásd még D. Cannadine, „The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the ‘Invention of Tradition’, c. 1820–1977” (A rituálé kontextusa, előadása és jelentése: a brit monarchia és ‘a hagyomány feltalálása’ 1820–1977) in: *The Invention of Tradition* (A hagyomány feltalálása), szerk. E. Hobsbawm és T. Ranger (London, 1983); rövidített formában újryanomva in *Rites of Power: Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages* (A hatalom rítusai: szimbolika, rituálé és politika a középkor óta) szerk. S. Wilentz (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1983)

13. Első kiadása mint *Publications de la faculté des lettres de l'Université de Strasbourg* 19. kötet (Strasbourg, 1924); újranyomva Paris, 1961 és most ismét Párizsban, 1983, J. Le Goff előszavával. Angol fordítása csak 1973-ban jelent meg (ford. J. A. Anderson), *The Royal Touch: Sacred Kingship and Scrofula in England and France* (A király érintése: a szakrális királyság és a görvénykór Angliában és Franciaországban) (London, 1973.)
14. Az egyháztörténészek és a szakrális királyság kutatói, valamint a germán, a kereszténység előtti és a koraközépkori uralkodói hatalom szakértői nagyban hozzájárultak a monarchikus prezentációkról való ismereteinkhez. Néhány cím a sok közül: O. Höfler, *Germanisches Sakralkönigtum* (Tübingen, 1952); H. Wolfram, „Methodische Fragen zur Kritik am 'Sakralen' Königtum”, in *Festschrift O. Höfler* (Wien, 1968); J. M. Wallace-Hadrill, *Early Germanic Kingship in England and the Continent* (Korai germán királyság Angliában és Európában) (Oxford, 1971); W. A. Chaney, *The Cult of Kingship in Anglo-Saxon England* (A királyság kultusza az angolszász Angliában) (Manchester, 1970); valamint a következő gyűjtemények: *Das Königtum: Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Mainau Vorträge 1954*, szerk. Th. Mayer (Vorträge und Forschungen 3, 1955; újranyomva Sigmaringen, 1973); R. Schneider, szerk., *Das spätmittelalterliche Königtum in europäischem Vergleich* (Vort. u. Forsch. 32; Sigmaringen, 1986); *The Sacral Kingship: Contributions to the VIIIth International Congress on the History of Religion* (A szakrális királyság: előadások a VIII. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszuson) (Leiden, 1959); *Early Medieval Kingship* (A koraközépkori királyság), szerk., P. H. Sawyer és I. N. Wood (Leeds, 1977); és így tovább.
15. Lásd *KKP* 2:201kk; utalással P. L. Ward cikkére: „The Coronation Ceremony in Medieval England” (A koronázási szertartás a középkori Angliában), *Speculum* 24 (1939):160–178. Lásd még P. L. Ward, „An Early Version of the Anglo-Saxon Coronation Ceremony” (az angolszász koronázási szertartás egy korai változata), *English Historical Review* 57 (1942):345–361. Schramm természetesen nem tudta teljesen elfogadni Ward eredményeit, hiszen azok az ő saját datálásainak és következtetéseinek a gyengeségeit bizonyították.
16. Lásd fent a 11. sz. jegyzetet. Az „Ordines-studien” nagy részét újranyomták a *KKP* 2 és 3-ban. Schramm műveinek bibliográfiáját (1963-ig, összeállította A. Ritter) lásd in: *Festschrift Percy Ernst Schramm: zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Szerk. P. Classen és P. Scheibert, 2 kötet. (Wiesbaden, 1964) 2:291–321. A *KKP* kötetei a korai tanulmányokra vonatkozó, azokat naprakész állapotba hozó megjegyzéseket is tartalmaznak.
17. Lásd *Viator* 4 (1973):59, utalással Treitinger, Deér, Dölger és mások vonatkozó munkáira. Alföldi A. – akivel mind Schramm, mind pedig Kantorowicz jó barátságban volt – késő antik modellekről írt korszakos jelentőségű cikkei most egy kötetben hozzáférhetők: *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich* (Armstadt, 1970); Az antikvitás és a középkor, valamint Bizánc közötti átmeneti korhoz lásd M. McCormick, *Eternal Victory* (Örök győzelem) (Cambridge, 1987), és a bő irodalommal felszerelt kitűnő áttekintést: J. L. Nelson, „Symbol in Context: Rulers' Inauguration Rituals in Byzantium and the West in the Early Middle Ages” (Jelkép kontextusban: uralkodói beiktatási rituálék a koraközépkori Bizáncban és Nyugat-Európában), újranyomva *Politics and Ritual* c. kötetében, 259–282. Újabban A. Cameron ért el szép eredményeket e területen, lásd, pl. „The Construction of Court Ritual: The Byzantine Book of Ceremonies” (Az udvari szertartásrend felépítése: a bizánci szertartáskönyv), in: *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies* (Királyi rítusok: hatalom és szertartás hagyományos társadalmakban), szerk. D. Cannadine és S. Price (Cambridge, 1987), 106–136.
18. Lásd fent a 8. jegyzetet; munkái elsősorban jogi és egyháztörténeti jellegűek, felsorolásukat lásd *Festschrift Eduard Eichmann zum 70. Geburtstag*, szerk. M. Grabmann és K. Hoffman (Paderborn, 1940), 685–687.

19. Fritz Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter* (kb. 1914; átdolg. kiad. R. Buchner szerk., Münster, 1954; újrationomva Darmstadt, 1962); részletes angol fordítás, ford. S. B. Chrimes, mint a *Kingship and Law in the Middle Ages* (A királyság intézménye és a jog a középkorban) (Oxford, 1939; újrationomva New York: Harpen & Row, 1956, 1970) I. része; Erdmann munkáit két posztumusz gyűjteményben nyomták újra: *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters* szerk. F. Baethgen (Berlin, 1951), bibliográfiával, és *Ottomische Studien*, szerk. H. Beumann (Darmstadt, 1968); angolul csupán egy műve férhető hozzá: *Origins of the Idea of Crusade* (A keresztshadjárat eszméjének eredete), ford. M. M. Baldwin és W. Goffart (Princeton: Princeton University Press, 1977).
20. Például: M. Andrieu, *Le pontifical romain au moyen age*, 6 kötet (Vatikánváros, 1938–1941), *Studi e Testi*, 86–88, 99); C. Vogel és R. Elze, *Le pontifical Romano-Germanique du Xe siècle*, 3 kötet (Vatikánváros, 1963–1972), *Studi e Testi*, 226–227, 269); lásd még kötetünkben a Schimmelpennig cikkéhez írt jegyzetekben felsorolt címeket.
21. Ullmann írásainak bibliográfiája, 1940–1979, összeállította Peter Linehan, megtalálható in: *Authority and Power: Studies in Medieval Law and Government presented to Walter Ullmann on his Seventieth Birthday* (Tekintély és hatalom: tanulmányok a középkori jog és kormányzat köréből. Emlékkönyv W. U. hetvenedik születésnapjára), szerk. B. Trieny és P. Linehan (Cambridge, 1980); 225–274; Ullmann koronázási rítusokról vallott érett felfogásának legteljesebb kifejtését lásd *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship* (A Karoling reneszánsz és a királyság eszméje) (London, 1969), IV. előadás; és *Law and Politics in the Middle Ages* (Jog és politika a középkorban) (London, 1975), 207–208, 263–266. Nézeteinek kritikai megközelítéséhez lásd F. Oakley, „Celestial Hierarchies Revisited: Walter Ullmann’s Vision of Medieval Politics” (Még egyszer az égi hierarchiákról: W. U. látomása a középkori politikáról) *Past & Present* 60 (1975) 3–48; valamint J. L. Nelson, „The Lord’s Anointed and the People’s Choice: Carolingian Royal Ritual” (Az Úr felkentje és a nép választottja: Karoling királyi szertartásrend), in Cannadine a Price, *Rituals*, 137–180, különösen 144–149.
22. Kantorowicz műveinek nélkülözhetetlen bibliográfiája, melyet maga állított össze, megjelent válogatott tanulmánykötetében, *Selected Studies*, XI–XIV; vö. még Eckhard Grünwald életrajzát, *Ernst Kantorowicz und Stefan George: Beiträge zur Biographie des Historikers bis zu Jahre 1938 und zu seinem Jugendwerk „Kaiser Friedrich der Zweite”* (Wiesbaden 1982) és Ralph Giesey tanulmányát, „Ernst Kantorowicz: Scholarly Triumphs and Academic Travails in Weimar Germany and the United States” (E. K.: Tudományos diadalok és egyetemi robot a weimari Németországban és az Egyesült Államokban) *Leo Baeck Institute Year Book* 30 (1985) 191–202.
23. *Kaiser Friedrich der Zweite*, 2 kötet (Berlin, 1927–1931), megcsonkított angol fordítás a nélkülözhetetlen *Ergänzungsband* nélkül, ford. E. O. Lorimer, *Frederick the Second* (London, 1931; újrationomva 1957); ugyanilyen a francia változat, ford. A. Kohn (Paris, 1987) és a két olasz is (M. Offergeld-Merlo, Milano, 1976 és G. P. Colombo, Milano, 1976) noha az utóbbiban van néhány jegyzet a pótkötetből.
24. *Laudes Regiae: A Study in Liturgical Acclamations and Medieval Ruler Worship with a Study of the Music of the Laudes and Musical Transcriptions by M. F. Bukofzer* (Laudes Regiae: Tanulmány a liturgikus akklamációkról és a középkori uralkodó-imádatról, a Laudes zenéjéről írt tanulmány és a zenei átiratok) (Berkeley, Los Angeles, University of California Publications in History 33, 1946).
25. *The King’s Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (A király két teste: tanulmány a középkori politikai teológiáról) Princeton University Press: Princeton, 1957; újrationomva Princeton, 1966); A spanyol fordítás 1985-ben Madridban, a német 1987-ben Münchenben jelent meg; az olasz (Milano, 1988) és a francia (Paris, 1988) változatot épp most adták ki.

26. *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France* (A királyi temetési szertartás a reneszánsz-kori Franciaországban) (Genf, 1960; újranyomva 1984); franciául *Le roi ne meurt jamais* (Paris, 1987); Lásd még tőle *Cérémonial et puissance souveraine: France, XVe–XVIIe siècles* (Paris, 1987).
27. *Sacring and Crowning: The Development of the Latin Ritual for the Anointing of Kings and the Coronation of the Emperor before the 11th Century* (Felkenés és koronázás: a királyfelkenés és a császárkoronázás latin szertartásrendjének fejlődése a XI. szd. előtt) (Groningen, 1951, Bijdragen van het Instituut voor Middeleuwse Geschiedenis der Rijksuniversitet te Utrecht 30).
28. Lásd fent a 4. jegyzetet.
29. Legtöbb tanulmánya a következő kötetben van összegyűjtve: *Pápste, Kaiser, Könige und die mittelalterliche Herrschersymbolik*, szerk. L. Schmugge és B. Schimmelpfennig (London, 1982). Fő műve, természetesen, ezidáig, a császári koronázási szerkönyvek kiadása, MGH Font, Iur, grem, ant. 9. (Hannover, 1960), amely az ilyen jellegű források egyetlen teljes kiadása valamennyi középkori államalakulat viszonylatában.
30. „Is Politics Still the Backbone of History?” (A politika még mindig a történelem gerince?), *Daedalus* 100 (1971):1–9. ügyesen bizonyítja, hogy a rítus a szimbológia mennyire fontos a politikátörténet számára újabban D. Cannadine, „Introduction: The Divine Rite of Kings” (Bevezető: A királyok isteni rítusa), in: Cannadine és Price, *Ritual*, 1–19, bőséges utalásokkal az antropológiában végzett párhuzamos kutatásokra.
31. Lásd L. Bryant, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony* (A király és a város a párizsi királyi bevonulási szertartásban) (Genf, 1986); Sarah Hanley, *The Lit de Justice of the Kings of France: Constitutional Ideology in Legend, Ritual and Discourse* (A francia királyok és a *Lit de Justice*: alkotmányos ideológia legenda, rítus és diskurzus formájában) (Princeton: Princeton University Press, 1983); Jacksonhoz, lásd fent az 5. sz. jegyzetet; Nelsonhoz, fent. 7. sz. jegyzet.
32. Lásd J.L. Nelson torontói konferenciára írt dolgozatát, „The Second English Ordo” (A második angol ordo), megjelent *Politics* c. kötetében, 361–370, bibliográfiával.
33. Ehhez lásd még Nelson, „The Rites of the Conqueror” (A Hódító rítusai), in: *Politics*, 375–401.
34. Lásd *Viator* 4 (1973):63; néhány éve Giesey és én megjegyeztük, hogy mindketten már sokkal több figyelmet fordítunk a középkori monarchia kettős egyenlőségének másik oldalára – a birodalmi gyűlésekre, parlamentekre, rendekre, választófejedelmekre – mint egykori tanítómestereink.
35. 1980–1982-ben a Shelby Cullom Davis Center for Historical Studies a Princeton Egyetemen egy szimpoziumon és számos szemináriumi foglalkozáson vizsgálta meg az „Ideológia és hatalom” problematikáját; e megbeszélések eredményeit a S. Wilentz szerkesztette *Rites of Power* c. kötetben (lásd fent a 10. sz. jegyzetet) tették közzé; Clifford Geertz e kötetben megjelent, 1977-ben írt cikkének döntő szerepe volt e kutatás inspirálásában; számos cikket írtak a Davis Centerben kutató vendégudósok (Hanley, Agulhon, Isaac, Lüdtke), s a kötet tartalmaz egyéb munkákat is a kora középkortól a mai napig terjedő témákról. Bevezetőjében (pp. 1–10, „Teufelsröckh’s Dilemma: On Symbolism, Politics, and History” /T. dilemmája: szimbolika, politika és történelem/) Sean Wilentz a politikai szimbológia iránt az amerikai történészek körében újraéledt érdeklődést veszi szemügyre. Az 1981-es mainzi konferencia dolgozatait H. Duchhardt szerkesztette köteté, *Herrscherweihe und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa* (Wiesbaden, 1983). A középkori rítusok funkciójának és jelentőségének változásait vizsgálták, például Sarah Hanley (lásd fent, 30. sz. jegyzet) és R. Giesey (lásd ebben a kötetben) a francia *lit de justice* tekintetében; hasonló, de inkább jog-orientált szimbológia felé tendáló fejlődést figyelt meg Közép-Európában Fügedi Erik, „Coronation in Medieval Hungary” (Koronázás a középkori Magyarországon), *Studies in Medieval and Renaissance History* NS 2 (1980):159–189, különösen 179kk.) és jómagam, *Königtum und Stände in Ungarn in 14.–16. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1973), különösen 79–91.

36. Lásd a feldolgozott ceremóniális események széles körét in: Cannadine és Price, *Rituals és Wilentz, Rites of Power*.
37. Ezen szempontokból sokat tanultam a következő munkákból: I. A. Gurevich, *Categories of Medieval Culture*, ford. G. L. Campbell (London, 1984) (magyarul: A középkori ember világgépe. Bp. 1974) és *Medieval Popular Culture: Problems of Perception and Belief*, ford. J. M. Bak és P. Hollingsworth (Cambridge, 1988) (magyarul: A középkori népi kultúra. Bp. 1987)
38. Az 1985-ben a torontói konferencián alapított társaság, *MAJESTAS: Rulership-Souveraineté-Herrschaftum* a kapcsolatos témákról már számos tudományos találkozót tartott, és a tapasztalatok szerint ismét nő az érdeklődés e témák iránt a különböző orientációjú történészek között.

Fordította: Novák György

„A REGIONALIZMUS A SZÓ SZÉLES KÖRŰ ÉRTELMÉBEN MEGFOG ERŐSÖDNI MAGYARORSZÁGON!”

Interjú Enyedi Györggyel

Enyedi György 1930-ban született Budapesten, 1949-ben érettségizett, majd beiratkozott a Közgazdaságtudományi Egyetemre, ahol 1953-ban a gazdaságföldrajz-területi tervezés szakon kitüntetéses diplomát szerzett. Első munkahelye a Közgazdasági Egyetem Gazdasági Földrajzi Tanszéke volt, utána a Mezőgazdasági Szervezési Intézetben dolgozott. 1955-től a Gödöllői Agrártudományi Egyetemre, majd az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetébe került, ahol 1960–62 között osztályvezető, 1962–72 között igazgatóhelyettes volt. Közben – félállásban – a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetének Gazdaságföldrajzi Tanszékét vezette. Hosszabb külföldi út után visszatért az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetébe, ahol 1976–1983 között tudományos osztályvezető volt. 1984. január 1-től kapott megbízást az MTA Regionális Kutatások Központjának megszervezésére, amelynek 1984 és 1991 között főigazgatója volt. Ugyanettől az időponttól kezdve másodállású professzora a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kara Földrajzi Tanszékének. A Tudományos Minősítő Bizottság 1963-ban a földrajztudomány kandidátusává, majd 1975-ben a földrajztudomány doktorává nyilvánította. 1982-ben választotta levelező tagjává a Magyar Tudományos Akadémia, 1990-től az Akadémia rendes tagja. 1972 és 1984 között a Nemzetközi Földrajzi Unió egyik tudományos bizottságának elnöke, 1984-ben Párizsban az Unió alelnökévé választották, majd 1988-ban újraválasztották. 1966–67-ben és 1987–88-ban az Egyesült Államokban, 1970-ben a Szovjetunióban, 1972–74 között pedig Franciaországban dolgozott kutatóként, illetve egyetemi oktatóként. A Magyar Földrajzi Társaság társelnöke, a Finn (1982), a Francia (1984), a Lengyel (1989), valamint a Brit Királyi Földrajzi Társaság (1987) tiszteleti tagja.

Szokás azt mondani, hogy az ember életének meghatározó élményeire gyermekkorában tesz szert. Professzor úr pályájának alakulását a család és az első iskolák hogyan befolyásolták?

Kevésbé. A pályámat a véletlenek befolyásolták. A véletlen alkalmakat természetesen el kell fogadni, talán erre fölkészültem. Az egyik befolyásoló tényező az volt, hogy jóllehet szegény családból származom, a szüleim taníttatni akartak. A családnak ez a törekvése kétségkívül fontos elem volt. Azután egy nagyon jó gimnáziumba, a budapesti Piarista Gimnáziumba irattak be, amelynek a magas színvonalát az egyetemen és talán azóta is némileg érzem, jelesen, hogy egy nagyon széleskörű műveltséget nyújtott. Nem voltam kiemelkedő tanuló, a gimnáziumi éveim alatt semmilyen különleges tehetséget nem mutattam, legfeljebb tehetségtelenséget néhány tárgyhoz. A természettudományok kevésbé vonzottak. Az tehát bizonyos volt, hogy ilyen jellegű pályát nem választok, de

hozzátehető, hogy sokáig meg sem fordult a fejemben, hogy egyetemen továbbtanulhassak, mert annak akkor semmilyen anyagi realitása nem volt.

1949-ben érettségiztem, akkor viszont már nem volt olyan anyagi föltétele a továbbtanulásnak, mint korábban. Végeredményben kizárásos alapon választottam a Közgazdasági Egyetemet. Műszaki érdeklődésem nem volt, orvos nem óhajtottam lenni, és bizonyos fokig vonakodtam a tanári pályától is. Így két kar maradt a közgazdasági és a jogi. Úgy véltem, hogy a jog unalmas, tehát beiratkoztam a Közgazdasági Egyetemre. Ez akkor úgy történt, hogy az ember bement a questurára és beiratkozott. A sors fintora volt, hogy rögvés az első szemeszterben három jogi tárgyat fel kellett vennem. De végeredményben a Közgazdasági Egyetem választása egy véletlen volt. De véletlen volt az is, hogy a Közgazdasági Egyetemen az alapvető közgazdasági tárgyak, amelyeket az 50-es évek elején tanítottak kevés érdekességet nyújtottak, eléggé hidegen hagytak. Két olyan téma között választhattam, amiről úgy véltem, hogy szellemileg izgathat. Az egyik a gazdaságtörténet volt, melynek Pach Zsigmond Pál volt akkor a professzora (Ránki György és Berend T. Iván is évfolyamtársam volt a Közgazdasági Egyetemen és onnan jártak az ELTE-re történelmet hallgatni). A másik pedig a gazdasági földrajz tanszék, amelynek tanszékét akkor Markos György vezette, aki nagyon színes egyéniségű és széles műveltséggel rendelkező ember volt. Már elsőéves koromban a gazdasági földrajzi tanszéken ilyen munkára fogható diákként működtem. Miután franciául tudtam, és a tanszéknek gyakorlatilag teljes kollektívája volt francia gazdasági földrajzi művekből, ezt a szakmát félig, sőt talán kétharmadában a francia könyvekből sajátítottam el. Másodéves koromtól fölvettem a földrajz szakot is a tudományegyetemen, ebből diplomám nem született, de a földrajzi tárgyakat is végighallgattam és vizsgáztam. Így lett belőlem egy olyan fajta közgazdász, akit a társadalomnak a térbeli fejlődése érdekelt, és így én magam geográfusnak, vagy társadalomföldrajzосnak tartom.

A következő véletlen az volt, hogy a Közgazdasági Egyetemen kezdtem a pályámat tanársegédként azon a tanszéken, ahol már korábban is dolgoztam. Ott elbocsátottak egy év múlva. Az utcán éppen állástalanul járván találkoztam egy barátommal, aki a Mezőgazdasági Szervezési Intézetben működött, amelynek Donáth Ferenc volt az igazgatója. Ő akkor félig-meddig rehabilitálva éppen szabadlábon volt. Elmentem Donáthhoz, aki ott alkalmazott. A részleteket, s a további véletleneket nem folytatom: az első három évben volt vagy 4–5 munkahelyem. Azután 5 évet (1955–1960 között) a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen töltöttem. E véletlen munkahelyek azt eredményezték, hogy hosszú ideig a mezőgazdaság földrajzával, ezután pedig a falu földrajzával foglalkoztam. E hosszú bevezetőből is látszik, a véletlenek és a szerencsék nagy szerepet játszottak pályámon. Az én közreműködésem annyi volt, hogy mindig elfogadtam bizonyos véletleneket, és mindig kész voltam a szerencsés helyzet kiaknázására. Sok kockázatot is vállaltam, mivel sokszor jóval később derült ki, hogy jól választottam-e.

Miért választotta a kutatói pályát professzor úr?

Ezt nehéz megmodani. Föltehető, a kíváncsiságom játszotta a döntő szerepet az iránt, hogy mi folyik a társadalomban, mi folyik az országban. Ez a kíváncsiságom arra ösztönzött, ne valamilyen gyakorlati, vagy vállalati közgazdász

legyek, aki rutinszerű munkákat végez, aki számára a pályát erősen megszabják jogszabályok és különféle vállalati előírások. Ez a nagyfokú kíváncsiságom az egyetemi pályámon is végigkísért. Az első publikációm másodéves egyetemista koromban jelent meg, ami szerény publikáció volt, de látnivalóan törekedtem erre. A gimnáziumban volt egy földrajztanárom, aki roppant hatással volt rám, hogy miért nem mentem eleve földrajz szakra, ezt főleg a tanári pályától való ódzkodásom igazolja. E földrajzi érdeklődés mögött a nagyvilág, és a más társadalmak iránti kíváncsiság volt.

Kik voltak azok, akik befolyásolták a professzor úr pályájának alakulását?

Bizonyos fokig nekem hiányzott a mester. Egyet tudok megnevezni: Erdei Ferencet. Már pályám néhány esztendejét végigjártam, amikor Erdei, aki akkor az Akadémia főtitkára volt, és akit természetesen műveiből jól ismerek, korai publikációim alapján óhajtott velem megismerkedni. Ezután szoros kapcsolat alakult ki közöttünk korán bekövetkezett haláláig. Ez fontos volt számomra, mégpedig azért, mert Erdei is egy nagyon kíváncsi ember volt. Átfogó ismeretekkel rendelkezett nemcsak a szociológiáról, amit művelt, de az irodalomról, a történelemtől, a közgazdaságtanról is. Tehát az én számomra a vele való találkozások, beszélgetések, néhány közös munka kissé pótolta azt, hogy az egyetemen igazi szakmai mesterem nem volt. Markos György izgalmas, stimuláló szellemiségű férfiú volt, de ő nem volt eredetileg gazdasági földrajzos, tehát nagy szakmai segítséget nem tudott nyújtani. Sok szempontból magányos kutató voltam. A kutatói sikerekhez persze rossz tulajdonságok is kellenek. Én nagyon meg voltam sértve, hogy kirúgtak a Közgazdasági Egyetemről egy év után, és mindenképpen ragaszkodtam ahhoz, hogy ne módosítsak pályát, és én a gazdasági földrajzban tűnjek majd ki, ahonnan elküldtek, ne agrárközgazdászként, pedig több évig agrárközgazdászként működtem.

Professzor úr agrárföldrajzzal kezdte a pályáját, majd a településföldrajz, azután pedig az urbanizáció kérdései felé fordult. Mi volt az oka ezeknek az irányváltásoknak?

Azt hiszem, hogy ezeket a témákat mindig szélesebb körbe próbáltam behelyezni. Az agrárföldrajz után kétfajta továbblépés lehetett volna. Az egyik a régió kutatás, tehát a mezőgazdaság területi különbségeinek az általános társadalmi-gazdasági-regionális különbségekbe való behelyezése. Bizonyos fokig ez mindig érdekelt, e témakörben olykor publikáltam is. A másik lehetőség pedig a mezőgazdaság behelyezése abba a településkeretbe, ahol az folyik és ahol nem az egyetlen funkció, ahol találkozik más gazdasági ágakkal, és találkozik a település társadalmi szervezetével. Így fordultam a falu felé. A másik továbblépés pedig úgy az 1970-es évek derekára tehető, amikor a falufejlődést próbáltam összekötni a modern urbanizációval. Úgy éreztem, hogy a falu átalakulási folyamatai nem magyarázhatók meg, ha nem az egész urbanizációs folyamat részeként vizsgáljuk. Ami az én urbanizációs kutatásaimat illeti, ezek erre az általános, az egész településhálózatot átalakító folyamatra, a modernizációs folyamatra vonatkoznak, nem urbanisztikai vagy településszociológiai vizsgálatok.

Professzor úr hosszú időt töltött kutatóként és oktatóként külföldön, ez hogyan befolyásolta szakmai fejlődését?

Nagymértékben. Egyfelől én nem tudom, hogy papnak jó lennék-e, de azért holtig tanuló ember vagyok. Külföldi útjaim rendkívül sok új ismerettel gazdagítottak. Nem rösteltem azokat az egyetemi tankönyveket is mind elolvasni és megtanulni, amelyek az általam tanított diákoknak voltak az alapvető kézikönyvei. Tudnom kellett, hogy ha valakit tanítok agrár földrajzra, vagy Közép-Európa regionális fejlődésére, milyen alapokkal rendelkezik. Ezzel egyúttal a hazai egyetemi képzés hézagait is bepótoltam.

Az, hogy többfajta tudományos iskolát ismertem meg, hiszen több nyelvet bírok, ez megóvott attól, hogy csak egyoldalúan német, vagy csak francia, vagy csak angol orientáltságú legyek. Ezek a nagy, egyetlen nyelvbe bezárt iskolák hatalmas eredményeket produkálnak, de egy kicsit mindig egyoldalúak. Az angolszász mentalitás, vagy a francia mentalitás bizonyos értelemben egyoldalú.

A másik befolyásoló elem nemcsak az volt, hogy tudásban gazdagított, hanem ez megint azt a dacot váltotta ki belőlem, mint az 1954-ben történt elbocsátásom: jelesül, hogy legalább olyan jó, vagy még jobb akartam lenni, mint a gyakran nem éppen szerénységgel jellemezhető nagy angolszász, vagy francia egyetemeken működő szakemberek. Aztán, hogy mi volt az eredménye ennek a törekvésnek, azt igazán nem tudom megítélni, de ez olyan versenyt jelentett a számomra, ami érthetően egy ilyen kicsi ország ilyen kicsi diszciplínájában, mint a gazdasági, vagy a társadalomföldrajz nincsen. Tehát ezek a külföldi utak és a külföldi munkák egyúttal ezt a versenyt is jelentették a számomra, amit én örömmel vettem föl, és ami nagyobb teljesítményre kényszerített, mint amit hazai kényszerek jelentettek volna.

Milyen elméletek és szaktudományok befolyásolták Professzor úr gondolkodását?

Végeredményben, amikor a magam kutatási kérdéseire a választ kerestem, akkor más diszciplínák felé kellett lépnem. Egyrészt közgazdászként a gazdasági növekedési elméleteket, a klasszikus és a neoklasszikus közgazdasági elméleteket is ismertem. De két irány volt talán amiben túlléptem a magam diszciplínájának a keretein, ha egyáltalán egy ilyen keret fölrajzolható. Az egyik a történelem, ugyanis a település, a táj átalakulási folyamata mindig hosszú távú, mindig hordozza magán a korábbi korok termékét. Tehát nem érthető meg egy településhálózat, egy faluszerkezet, egy kis tájnak, például a Jászságnak a mai állapota, ha nincs róla történelmi ismeret. Ez a történelmi ismeret azért nagyjából az én esetemben, inkább gazdaságtörténelmi, és kevésbé kultúrtörténelmi volt, bár az utóbbiba is bele kellett olykor ütközni, hiszen etnikai sajátosságok vagy regionális kultúrák is tükröződnek a településhálózatban. A másik pedig a szociológia, amelyet próbáltam tanulmányozni és ismerni. Jóllehet én nagymértékben az angolszász szakirodalomra támaszkodom, de a szociológiai gondolkodásomat nem kis részben a franciák is befolyásolták. Ezek számomra ismertek voltak inkább, tehát én nem vagyok elméleti szakember abban az értelemben, hogy nagy elméleti iskolákat olvasszak össze valaminő szintézisbe, hanem a kutatási kérdéseimre adandó válasz érdekében nyúltam más diszciplínákhoz. Nagy benyomást tett rám a matematikai statisztikának az alkalmazása is, viszonylag korán, tehát az 50-es évek második felében. Nem voltam jól fölverteve matematikából, és meg kell vallani, hogy a gimnáziumi osztályban nem az első öt között voltam,

hanem úgy a középmezőny alsó részén. De az 50-es évek második felében, amikor jobban kezdett rákérdezni az ember, hogy mi az ördög is ez, ami itt folyik, rendkívül vonzónak tűnt, hogy bizonyos gazdasági folyamatokat ki lehet fejezni számokkal és nemcsak politikai dumákkal. Az összefüggéseknek valamiféle törvényszerűségeit fel lehet ismerni. Merő véletlen, hogy a korrelációs számítást egyébként Berényi Dénesnek egy korai agrometeorológiai munkájából merítettem elsősorban, és tanultam meg. A kíváncsiság sok haszonnal jár, az ember néha nem is tudja, hogy mire bukkan, ha valamit elkezd olvasni.

Melyeket tartja professzor úr több mint 20 könyve és közel 200 tanulmánya közül a legfontosabbnak?

Nehéz megmondani. A mai értékítélet kicsit csalóka. Lehet, hogy amikor valamit csináltam, akkor azt nagyon fontosnak éreztem, most már nem úgy tűnik, nehéz megmondani. Tudniillik föltehetően a viszonylag nem nagyon régen írottak jutnak az eszembe, mert hiszen azok közelebb állnak a mai gondolataimhoz, mint azok, amiket az 50-es évek végén írtam. Azt tartom bizonyos értelemben eredeti, vagy majdnem eredeti gondolatnak, ami a falvak átalakulását jobban az általános urbanizációs folyamatba próbálta beágyazni. Ez több lépcsőben történt. Az egyik a 60–70-es évek fordulóján volt, amikor egyáltalán csak azt tételeztem föl, hogy az urbanizáció nem egy egyirányú utca, ahol a városi hatások átalakítják a falvakat, hanem ez egy kölcsönhatás. Ennek a megfogalmazása – az erre vonatkozó alappublikáció magyarul meg se jelent – 1972-ben jelent meg, és bizonyos nemzetközi figyelmet kapott. Azután a falusi életkörülmények területi különbségeiről írott dolgozatom, valamikor a 70-es években jelent meg, ami egzakt módon próbálta vizsgálni a falusi életkörülményeket. Rámutatott a falusi szegénységre, nagyszámú falusi település leszakadására, kiürülésére. Ezek ma közhelyek, de amikor a közhely első fogalmazása megszületik akkor az feltehetően fontos gondolat, azért válhat közhellyé. Azután rokonszenves számomra a „Falvaink sorsa” című könyvem, jöllehet ez nem tudományos mű, de úgy érzem, hogy fontos időben jelent meg. A 70-es évek közepén írtam, azt hiszem 1980-ban jelent meg, amikor kitarító csata folyt a hivatalos magyar településpolitika ellen. S megint egy kis könyvecske a „Városnövekedés szakaszai”, de úgy érzem, hogy kis terjedelemben összefoglaltam az elképzeléseimet a Föld urbanizációs folyamatairól. Úgy vélem azonban, és talán ez humorosan hangozik egy fiatal olvasó számára, hogy 61 évesen azt nyilatkozom: a legfontosabbakat ezután írom meg.

A Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza ebbe a körbe miért nem került be?

Nem is tudom. Talán, mert új elméleti megállapításaim e témakörben nem születtek. Az az igazság, hogy Kelet-Közép-Európa izgatott, de szinte mindig véletlenül foglalkoztam vele, mégpedig azért, mert külföldön Magyarország önmagában kevésbé volt érdekes. A Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza végcredményben egy francia egyetemen tartott előadássorozatnak a terméke. Abból azt hiszem, hogy egy gondolat igazán érdekes: a régió gazdasági integrációja szükségszerű lenne oly módon, hogy az ne a Szovjetunióra való egyenkénti fölfűződés legyen. Azt hiszem akkor elég meglepő adatokat produkáltam, hogy a közép-európai országok belső kapcsolata nem erősödött a KGST-n belül, csak az egyenkénti függésük erősödött a szovjet gazdaságtól. Ez az integráció régióon túl-

nyúló, tehát nemzetközi makrorégiókat eredményezhetne, ami csak akkor jöhetne létre, ha a tőkének, a munkaerőnek és az embereknek szabad mozgása lenne. Következésképpen ebben a könyvben konstatáltam, hogy szó sincs a KGST-n belüli integrációról. Ezek talán fontos gondolatnak tűnhettek a 70-es évek derekán.

Beluszky Pál egy írásában úgy véli, hogy a Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza eredendően történész inspiráció eredménye. Hogyan érzi ezt Ön?

Nem, jóllehet engem nagyon szoros barátság fűzött a fiatalon meghalt Ránki Györgyhez. Az ördög se tudja, beszélgetéseinken mit is inspiráltunk egymásnak. Érdekes, hogy az első televíziós szereplésem 1969-ben a Berend–Ránki Közép–Kelet-Európa gazdaságtörténete című munkájának a bemutatása volt. Az tehát elképzelhető, hogy volt egy ilyen hatás, de alapjában geográfusként voltam meggyőződve, hogy ez a kelet-közép-európai régió, ez nem csak egy pillanatnyi katonai alapon összetartott szövetség, hanem történelmileg elkülönült régiója Európának. Szűcs Jenő jelentős kutatásai előtt is számos német és angol publikáció született e témakörben.

Én Kelet-Közép-Európáról a montpellier-i egyetemen tanítottam, s úgy éreztem, hogy nem a hagyományos francia regionális földrajz koncepcióját kell követnem, hanem valami olyan képet kéne a hallgatóknak adni, aminek a középpontjában nem egy nehezen érzékelhető tájleírás, hanem a régió belső társadalmi-gazdasági szerkezete áll. Ez játszott még szerepet a könyv megírásában.

Professzor úr véleménye szerint definiálható-e, s ha igen, akkor miként a régió fogalma?

Definiálható az biztos, mert rengeteg definíciót kapott már, de én – megint talán valami pragmatizmus – inkább az úgynevezett munkadefinícióknak vagyok a híve. Tehát amikor a régiót egy bizonyos kutatási feladat céljából definiálok. A régióknak bizonyosan van valaminő belső összetartozása, valaminő belső struktúrája, amiben szerepet játszik a természeti táj is. A természet nem külső környezete a társadalomnak, hanem belső eleme. A társadalmi folyamatok minden mozzanatában jelen van. Ez a gondolat, a környezet és a társadalom viszonyának a vizsgálatára is késztetett, ezért bizonyos fokig a környezetvédelem, a környezetpolitika néhány kérdésével is foglalkoztam. A régió, mint a természet és a társadalom együttélésének egy bizonyos eseteként, térbeli összeszerveződésésként is felfogható.

Hogy a társadalom hogyan él ebben a tájban, ebben nem kizárólag a gazdasági tevékenység a meghatározó (hosszú ideig én egyoldalúan a gazdaságra helyeztem a hangsúlyt, talán közgazdász eredetemből is fakadóan), de nagy a szerepe a társadalom mindennapi kapcsolatainkra is. Talán ez vár kicsit még felfedezésre. A nagy társadalmi csoportok magatartásán kívül, az egyén szerepe, pályája egy régió belül. Hogyan alkotja a régiót az egyén azzal, hogy ugyanoda megy vásárolni, hogy meghatározott körben vannak a barátai. Azt hiszem idáig lebontható, egészen a háztartásig egy régió összetartó szerkezete.

Létezik-e regionális tudomány?

Van ilyen nevű. A regionális tudomány végeredményben egy közgazdasági tudomány, a „regional science”. De én pironkodás nélkül vallom, hogy azt

hiszem, amit én művelek az nem egy diszciplína vagy tudományág, hanem egy nézőpont, és ezt nem tartom alábbvalónak. Jelesül, hogy a társadalmi, vagy gazdasági törvényszerűségeket nem egy absztrakt modellben próbálom meghatározni, hanem térbeli kontextusukban. A társadalomtudomány kicsit úgy nézi a társadalmat, mintha egy gombostű fején helyezkedne el, nincs térbeli dimenziója. Márpedig ha a társadalomtudósok beemelnék a teret az elméleti modellekbe lehet, hogy annak is hasznára válna. Tehát ez inkább egy nézőpont számomra.

A professzor úr által 1984-ben életre hívott Regionális Kutatások Központja egy hárompólusú közgazdász-társadalomföldrajz-szociológus intézményé vált. Ezt a helyzetet Ön hogyan értékeli?

Talán több pólus is van ebben. Azért a történettudomány is jelen van, azután az igazgatástudomány és a politológia is. De én azt hiszem, hogy bizonyos fokig a véletlen is szerepet játszik abban, hogy éppen ki milyen érdeklődéssel lép be ide, vagy hová fejlődik az érdeklődése. Van néprajzosunk is, szóval tényleg multidiszciplináris az intézmény, nemcsak hárompólusú. De a társadalomföldrajz erős jelenléte azért természetes, mert ez egy par excellence tértudomány. Számára tehát nem furcsaság a térszemlélet, amiről az előbb beszéltem, arra épül föl. Másrészt a régiók vizsgálata, egy ország területi különbségeinek vizsgálata eddig erőteljesen gazdaságközpontú volt. Végül a társadalomközpontúság erősödését jelzi a szociológiai kutatások bővülése a közeli múltban.

Professzor úr véleménye szerint különbözött-e, s ha igen, mennyiben és miért a magyar társadalomtudomány által az utóbbi negyven évben bejárt pálya más kelet-közép-európai országok útjától? Itt elsősorban a hozzánk leginkább hasonló Csehszlovákiára és Lengyelországra gondolok.

Nagyon nehezen vállalkoznék arra, hogy mindent összehasonlítsak, hiszen a társadalomtudományok köre széles. Nos, a társadalomtudományoknak a közös vonása volt mind a három országban – és jó, hogy ezt a hármat mondtad, mert hiszen elég kevés ismeretem van mondjuk a bolgár, vagy a román társadalomtudományokról, míg a lengyelekkel és a csehekkel is mindig szoros kapcsolat volt – egyfelől ezek a társadalomtudományok a szokott közép-európai messianisztikus küldetésűdtől át voltak hatva mindenhol. Ezek a társadalomtudományok szerették volna a társadalmat formálni. A marxizmusnak nemcsak azért volt erős a hatása a társadalomtudományokra, és a magam gondolkodására is, mert ez divat lett volna, vagy mert ezt sugallta a kötelező marxizmus-leninizmus oktatás – én ilyenben nem is részesültem –, de úgy tűnt, hogy nagyon fontos társadalmi kérdésekre választ ad, hogy a történelem menetét a gazdaság vezérli. A történelmi materializmus tetszetősnek tűnt, sok magyarázatot adott. Ez a társadalomtudomány nagyrészen marxista indíttatású volt, és kezdett töprengeni azon, hogy miért nem stimmel a valóság? A rossz politika torzítja el, volt az első reakció. A második reakció pedig az, hogy végeredményben nem is tudjuk milyen erők működnek a szocialista társadalomban. Megint hasonlóság volt abban, hogy mindhárom országban megpróbálták megfejteni, hogy hogyan működik az államszocialista rendszer. Közismert ebben Kornainak, vagy a lengyel közgazdászoknak, a szociológiában a lengyel Brusznak az érdeme. Tehát a 60-as évek végétől, a 70-es években volt egy olyan társadalomtudományi ge-

neráció, amelyik marxista háttérű volt valaha, és azután egy része ezeket a mód-
szereket továbbfolytatta, más része elvetette, de megpróbálta feltárni, hogy ez az
államszocialista modell hogyan működik. Majd rá kellett jöjjön, hogy korántsem
úgy, ahogyan a marxizmus klasszikusai leírták, elképzelték vagy megálmodták.
Ebben tehát hasonlóságok vannak. Ebből kétfelé vált a társadalomtudomány
művelőinek útja, amikor a java rájött arra, hogy mi folyik itt. Az egyik fele úgy
vélte, hogy ha ez nem úgy működik, ahogy kellene, akkor próbáljuk javítani. Ma-
gyarán létrejöttek a reformtörekvések, nemcsak a közgazdaságtanban, általában a
társadalomtudományokban. A másik része pedig úgy vélte, hogy ez a modell nem
működhet, fel kell valamivel váltani és nagyobb mértékben fordultak a nyugati
demokráciák, mint a társadalmi modell felé. Mivel azonban a legtöbbjük elég
erős szociális érzékenységgel volt, ezért számukra a jóléti állam, a „welfare state”
volt valami elfogadható dolog.

Csehszlovákiában a 68 utáni helyzetben nagyon sokan emigráltak, mert
otthon nem működhettek igazán, vagy csak írtak az íróasztalfióknak, sok ilyen
ismerősöm volt. Különös módon a csehek, akiről mindig azt mondjuk, hogy bé-
késék, mert sose háborúznak, mindig megadják magukat a fegyveres erőszaknak,
úgy tűnik a szellemi erőszaknak kevésbé adták meg magukat. Nem nagyon fo-
gadták el, hogy beépüljenek és megpróbálják reformálni a fönálló rendszert. A
lengyeleknél és Magyarországon szabadabban működhetett a társadalomtudo-
mány. Így nagyon sokan voltak a reformerek, magam is közéjük tartoztam. Talán
már nem is hittük, hogy a rendszer megreformálható, de az ember a tehetet-
lenségét nehezen vallja be. Meg kell vallanom, egyáltalán nem volt fogalmam
arról, hogy a szovjet rendszerhez való tartozás másfél vagy két év alatt elpárolog.

A szovjet rendszerbe való tartozás végeredményben nem tette lehetővé
igazán a társadalomtudományok kibontakozását, és bármilyen erőteljesebb
változást. Ebben a helyzetben az a hasonlóság is megvolt a három országban,
hogy azok a társadalomtudósok, akik szakítottak a fennálló rendszerrel, adták a
magját mindenütt a demokratikus ellenzéknek. Az ellenzéki mozgalmak tehát
erőteljesen intellektuális társadalomtudományi mozgalmak voltak. Ahol igazán
tömeg ellenzéki mozgalom volt – Lengyelországban a Szolidaritás – ez gyakor-
latilag nem nagyon „barátkozott” ezzel a demokratikus ellenzékkel. Amikor a
Szolidaritás erős mozgalommá vált, akkor elhatárolódott az értelmiségi
ellenzékétől. A szükségállapot bevezetése megint összehozta vele, mert egyformán
sújtotta őket. Ez az ellenzéki mozgalom, értelmiségi lévén, a rendszerváltásban
jelentős politikai szerepet kapott. Magyarországon elsőrendben az SZDSZ-ben,
illetve a fiatalabbja a Fideszben. Csehországban – azért mondom így, mert a cseh
és a szlovák mozgalmak eltértek – a kormányzó pártban, Lengyelországban in-
kább a jelenlegi Walesa-kormányzat liberális ellenzékében. Remélem előbb-utóbb
a társadalomtudósok visszatérnek a könyvtárakba, mert a politikai képesség és a
kutatói képesség eléggé eltérő dolgok. Ezért megvan az a veszedelem, hogy ez a
fajta társadalomtudós, volt ellenzéki, a mai politikai elitreteg egy kissé bezárkó-
zik, elkülönül, nincs igazán széles kapcsolata a társadalom nagy csoportjaival.

*A magyar társadalomföldrajz jelenlegi helyzete elég sanyarú, amit az
akadémiai intézetek és az egyetemek szembenállása tovább súlyosbít. Lát-e
reményt professzor úr a javulásra?*

Arra mindig van remény. Mennyire sanyarú? A sanyarúság egyrészt fakad abból, hogy az egyetemeken csak földrajztanárképzés folyik. Sehol nem képeznek olyan gyakorlatban működő embereket, akik a földrajzzal, illetve a társadalomföldrajzzal bárminő kapcsolatban volnának. Egyáltalán nem képeznek terület- és településfejlesztéssel, tervezéssel, környezetmenedzsmenttel foglalkozó gyakorlati szakemberek, pedig rengetegen foglalkoznak vele autodidakta módon. Ebből adódik, hogy nagyon kicsinyek a tanszékek, nincs mobilitás, nincs igazán mozgás, hiszen földrajztanárból nem kell sok. Valamilyen félreértésből a középiskolákban szakmát akarnak adni és nem széles körű műveltséget. Ez talán változni fog és talán a földrajz, a történelem, meg az irodalom, a műveltségnek ezek a régi elemei meg fognak maradni a középiskolában. De az, hogy hány egyetemen legyen földrajztanítás és mennyien lehetnek a földrajz egyetemi aktív művelői, ebben sajnos szerepet játszik az, hogy kevés földrajztanár kell, tehát kevés a diák, kevés a tanár. A földrajz tanszékek nem bővülnek, aki egyszer bekerült tanárnak nyugdíjig ott marad. Az egyetemeknek ez a megmerevedése nem csak a földrajznak, de minden, viszonylag kis diszciplínának veszedelme.

Én úgy érzem, hogy a társadalomföldrajz kibővülésének jó terepet adott a Regionális Kutatások Központjának a létrejötte. Egy sor olyan fiatal beléphetett ide, akik nem tudtak volna kutatói helyhez jutni. Érdekes volt az a helyzet, hogy a Földrajztudományi Kutató Intézetből, ahol én korábban egy osztályt vezettem, a regionális kutatásokkal foglalkozók csaknem mind átjöttek, amikor létrejött a Regionális Kutatások Központja. Ez szerintem nagyon jót tett a Földrajzi Intézetnek, ahol korábbi aspiránsom és helyettesem Berényi István ottmaradt, mostmár ő az intézet igazgatója. Ő egy, az én felfogásomtól eltérő társadalomföldrajzi felfogást képviselt. Amíg munkatársak voltunk őt egyedül művelte, most létrehozott erre egy osztályt. Ez nagyon egészséges szerintem, hogy a társadalomföldrajznak mostmár többféle felfogása létezik az országban.

Én nem érzékelem az akadémiai intézetek és az egyetemi tanszékek szembenállását a geográfiában. Több a példája a jó együttműködésnek, mint a gáncsoskodásnak. Személyi rivalizálások s ellenszenvek persze léteznek, de ez mindenütt így van, gyarló emberek vagyunk.

Most generációváltás következik be. A földrajzi tanszékvezetők, intézetvezetők – ezek közül még én a fiatalabbak közé tartozom – most egyszerre vonulnak vissza. Ez több utat nyit a fiatalabbak számára. Nekem az a tapasztalatom, hogy a közvetlen utánunk következő generáció sem középiskoláiban nem kapott elég jó alapozást, az egyetemek is akkor épp leggyöngébb állapotukban voltak. Ott talán kevesebb találat mutatkozik, mint a negyvenes éveik elején, harmincas éveikben lévőknél. Ők már szereztek kellő külföldi tapasztalatot is. Van tehát egy olyan fiatalabb generáció, amelyik reményt nyújt. Azután, hogy nagyobb lesz-e az érdeklődés az ilyen jellegű kutatások, vagy az ilyen jellegű gyakorlat iránt azt nem tudom, de valószínűnek tartom, hogy a regionalizmus a szó széles körű értelmében meg fog erősödni Magyarországon. A túlcentralizált államszocialista hatalom összeomlása után az újracentralizációs törekvésekkel kell szembefordulni. Az önkormányzatok döntési kompetenciája nagyon kibővült. Előbb-utóbb meg kell, hogy fogalmazzák a településük hosszú távú politikáját. Sokszínűbbé, autonómmá válik a társadalom működése és ez a területi sokszínűség vizsgáló társadalomföldrajznak előnyt jelenthet.

Mivel foglalkozik jelenleg professzor úr?

Jelenleg interjút adok az Aetasnak. Ezt követően még néhány nemzetközi kötelezettségnek kell eleget tennem, alelnöke vagyok a Nemzetközi Földrajzi Uniónak, buzgólkodom Soros György Közép-európai Egyeteme körül, részt veszek az Európai Tudományos Alapítványnak egy nagy nemzetközi összehasonlító kutatásában, aminek a címe: „A regionális és az urbánus átalakulás, szerkezetváltás Európában”. Ehhez tartozik egy előadás, amit a közép-európai urbanizációról készítetek. Ez része egy olyan tervemnek, hogy egy rendkívül nagy anyagból, amit sikerült három évvel ezelőtt egy tíz hónapos washingtoni tartózkodás alatt összegyűjtenem, szeretnék írni egy könyvet a közép-európai urbanizációról. Azután szeretnék munkatársaimmal együtt egy közös tanulmánykötetet készíteni a magyar társadalom területi különbségeiről. Nem abban a szokott felfogásban, hogy szegény terület, hátrányos terület, halmozottan hátrányos terület, hanem különböző társadalmi állapotú terület, ami különböző jellegű fejlődésre lesz képes a jövőben. Ezek most a tervek.

Köszönöm a beszélgetést.

**A beszélgetést készítette:
Rác Lajos**

Enyedi György munkáinak válogatott bibliográfiája

Könyvek:

1. A Föld mezőgazdaság – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1965. p.298
2. Lengyelország földrajza – Gondolat Kiadó, Budapest, 1967. p.242.
3. Farmok és farmerek. Az amerikai mezőgazdaság – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1970. p.172.
4. Hungary. An economic geography – Westwiew Press. Boulder, 1976. p.289.
5. Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. p.292.
6. Falvaink sorsa – (Gyorsuló idő) Magvető Kiadó, Budapest 1980. p.184.
7. – Barta Györgyi: Iparosodás és a falu átalakulása – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. p.207.
8. The effect of Modern Agriculture on Rural Development. Edited by Gy. Enyedi, I. Volgyes; Pergamon Press New York, Oxford, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt, 1982. p.330.
9. Földrajz és társadalom. Tanulmányok – „Elvek és utak”, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983. p.494.
10. Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása – Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.
11. A városnövekedés szakaszai – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. p.115.

Tanulmányok, könyvfejezetek:

1. A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon – Földrajzi Közleménye, 4. 1963. pp. 313–334.
2. Le village hongrois et la grande exploitation agricole – Annales de Géographie. Paris. 1964. pp.687–700.
3. A mezőgazdasági jövedelem területi különbségei az Alföldön – Földrajzi Értesítő 3. 1966. 3. pp.358–372.
5. Hungary – World Atlas of Agriculture. Roma, 1968. pp.208–221.

6. Területi különbségek a kelet-közép-európai agrárfejlődésben – Földrajzi Közlemények, 1968. 2. pp.121–128.

7. Az Alföld gazdasági földrajzi problémái – Földrajzi Közlemények 1972. 4. pp.293–301.

9. Urbanizációnk fejlődése – Valóság, 1972. 1972. 3. pp.48–51.

10. Regional development policy in Hungary – International Geography 1972. 2. Papers submitted to the 22nd International Geographical Congress Canada. Montreal, 1972. pp.1163–1165.

11. A magyar falu átalakulása – Földrajzi Közlemények 1975. 2. pp.109–124.

12. Dinamikus falusi térségek Magyarországon – Földrajzi értesítő, 2–4. 1976. pp.327–332.

13. A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon – Területi Statisztika. 1976. 3. pp.217–226.

14. Magyarország elmaradott területeinek vizsgálata – Magyar Tudomány 1977. 5. pp.3247–351.

15. A falusi átalakulás útjai a világon – Létünk. 1. 1980. pp.23–25.

16. A magyar településhálózat átalakulási tendenciái – Magyar Tudomány, 1981. 10. pp.724–734.

17. Ipar a mezőgazdasági nagyüzemekben – Valóság, 1981. 2. sz. pp.21–31.

18. Erdei Ferenc és a településtudomány. In = Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon. – MTA Szociológiai Kutató Intézete kiadványai (Szerk.: Vágvölgyi András), Budapest, 1981. pp.67–76.

19. A földrajzi környezet állapota a 80-as évek elején – Földrajzi Közlemények, 1983. 2. pp. 137–148.

20. Két tűz között: regionális központok Magyarországon – Jelenkor, 1984. 7–8 pp.703–709.

21. – Kertész Ádám: South-East Europe. In = R. F. Johnston and P. Claval: Geography Since the Second World War. – Croom Helm, London and Sidney 1984. pp.64–79.

22. Az európai városnövekedés szakaszai – Valóság, 1984. 1. pp.111–133.

23. Regionális fejlődés szakaszai Magyarországon (kínaiul). In = Natural Resources Translations, Beijing, 1985. N.1. pp.49–564.

24. Magyar urbanizáció – európai urbanizáció. A magyar településfejlődés Európában – Jelenkor, 1985. 11. pp.1005–1016.

25. Land use in Hungary – In: International handbook on Land Use Planning (ed.) Patricios N. N. – New York: Greenwood Press. 1986. pp.391–401.

Enyedi György válogatott bibliográfiája

26. Falu–város arányok Kelet-Közép-Európában – Földrajzi Közlemények 1987. 3–4. pp.122–133.
27. Tér és Társadalom – Janus 1987. II. 1. pp.1–10.
28. Van-e szocialista urbanizáció? – Tér és Társadalom 1989. 2. pp.92–103.

RÁCZ LAJOS

A TRADICIONÁLIS TÁRSADALOM ÉS A TERMÉSZETI KÖRNYEZET KAPCSOLATÁRÓL

Mit jelent az emberi társadalom számára a természeti környezet? – Erre a kérdésre a modern kor társadalomkutatói igen eltérő válaszokat adtak. Közülük kétségtelenül az egyik legszélsőségesebb elméleti megközelítést a földrajzi, vagy más néven környezeti determinizmus irányzatai jelentették, amelyek a természeti környezetben keresték a társadalmi szerveződés és az emberi viselkedés magyarázatát (Ritter, C. 1833; Ratzel, F. 1881–1891; Massey, D.–Allen, J. 1984; Claval, P. 1984.).

A környezeti determinizmus felfogását bírálva fogalmazta meg téziseit a „posszibilizmus” iskolája (Vidal de la Blache, P. 1903, 1913; Febvre, L. 1922), amelynek koncepciója szerint „a természetet nem lehet a társadalmi tevékenység meghatározójának tekinteni, hanem a természet csupán választási lehetőségeket kínál és korlátokat állít, de a társadalom dönt” (Vidal de la Blache, P. 1903; Massey, D.–Allen, J. 1984; Claval, P. 1984.).

Mindkét előző irányzattal szembe fordulva a társadalomtörténészek többsége egészen az 1960-as évekig úgy vélekedett, hogy a természeti környezetnek – különösen az ipari forradalmat követő időkben – nem volt számottevő szerepe a társadalmi és gazdasági folyamatok alakulásában (Wigley, T. M. L.–Ingram, M. J.–Farmer, G. 1981).

A szemben álló környezetelméletek azonban néhány ponton megegyeztek egymással. Így egybehangzó véleményük szerint a történeti korokban nem voltak számottevő (éghajlati-) környezeti változások, az esetleges lassú ökológiai ingadozások léptéke pedig túl nagy volt ahhoz, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatokat befolyásolják. A környezeti változások hipotézisét elvető kutatók végső érvként azt hozták fel, hogy a történeti korok ökológiai viszonyairól szóló információk hiányosak és részlegesek, nem alkalmasak a feltételezett változások kimutatására és a társadalmi-környezeti interakciók komoly tanulmányozására.

Az „ökológiai fixizmus” (Lamb, H. H. 1982) koncepcióját századunk derekán már súlyos támadások érték. Mindenekelőtt azok a természettudósok – zömmel meteorológusok, kisebb számban biológusok és geomorfológusok – cáfolták az éghajlati-környezeti viszonyok változatlanságának téziséét, akik méréses és közvetett adatok segítségével (pollenanalízis, évgyűrtanalízis) jelentős ökológiai változásokat mutattak ki a történeti korok idején (Lamb, H. H. 1966, 1977, 1982; Mitchell, J. 1966; Karlén, W. 1976). Hasonló eredményekre jutottak azok a társadalomkutatók is – főként történészek, társadalomföldrajzosok és archeológusok –, akik levéltári és régészeti források alapján vizsgálták a különböző civilizációk éghajlati-környezeti viszonyait (Utterström, G. 1955; Le Roy Ladurie, E. 1967; Pfister 1984). A történeti ökológiai kérdésekkel foglalkozó ku-

tatókat a „fixizmus” elutasítása egy új természetfelfogáshoz vezette el, amelynek szellemében a természeti környezetet az emberi történelem „cselekvő részeként” értelmezték. H. H. Lamb megfogalmazása szerint „az éghajlat- és a környezettörténet középpontba állítása nélkül nem érthető meg az emberi történelem sem” (Lamb, H. H. 1981). Az ökológiai és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönös függőségének leírásához a történeti ökológusok az ökoszisztéma fogalmát használták fel, amely Y. Barel értelmezése szerint a természeti, a gazdasági és a társadalmi reprodukciós ciklusok összességét jelentette (Acot, P. 1988).

a) A tradicionális társadalom ökoszisztémája

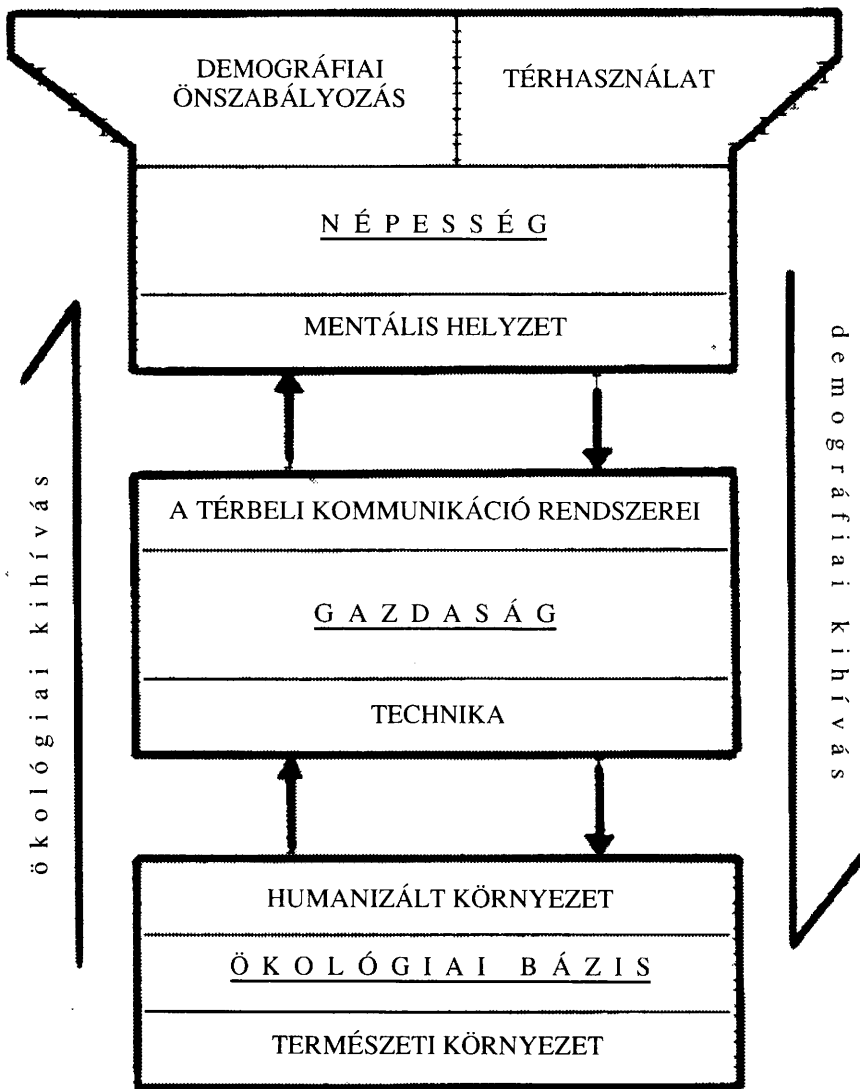
A történeti ökológia 1950-es években kezdődő felvirágzása óta (Utterström, G. 1955; Le Roy Ladurie, E. 1959) számos történész (Wigley, T. M. L.–Ingram, M. J.–Farmer, G. 1981), klimatológus (Lamb, H.H. 1982) és rendszerelmélettel foglalkozó kutató (Mesarovic, M.–Pestel, E. 1974) próbálta modellezni a természeti környezet, a gazdaság és a társadalom viszonyrendszerét. A továbbiakban részben a nemzetközi történeti ökológiai kutatás eredményeire, részben saját kutatási tapasztalatainkra támaszkodva kísérletet teszünk a középkori és a kora újkori európai tradicionális társadalmak ökoszisztémájának felvázolására. (1. ábra)

A természeti környezet-gazdaság-társadalom kapcsolatrendszert elemzésünk során önszabályozó egységként értelmeztük. Ennek a homeosztatisz rendszernek az egyensúlyát külső és belső impulzusok egyaránt veszélyeztethették. Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a rendszeren belüli folyamatokat, elemzésünk kiindulópontja pedig legyen a természeti környezet.

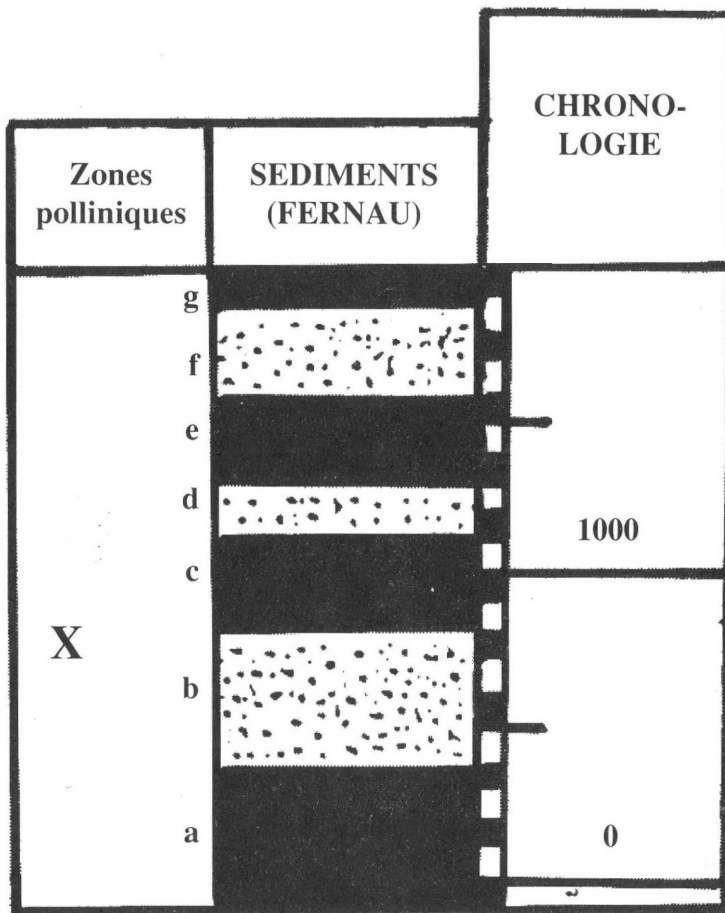
b) Az ökológiai kihívás

A keresztény időszámítás kezdete óta két jelentős éghajlati-környezeti változás ment végbe Európában (és az egész északi félgömbön), a középkori kis klímaoptimum, és az újkor kis jégkorszaka.

Az európai kontinensen a középkori kis éghajlati optimum és a kis jégkorszak időszakára vonatkozó legmegbízhatóbb eredményeket gleccservizsgálatok szolgáltatották. Az első és mindmáig alapvetőnek számító eredmények a tiroli Fernau gleccserhez, illetve a gleccser lábánál elterülő Bunte Moor tőzegláp elemzéséhez kötődnek. Az első vizsgálatokból a 16. századot követő időszakra vonatkozó következtetéseket Kinzl (1932) már századunk harmincas éveiben publikálta. Ennél lényegesen részletesebb vizsgálatot végzett Mayr (1964) a hatvanas évek elején. Az éghajlati változások indikátora mindkettőjüknél közvetett módon az előnyomuló, illetve visszahúzódó gleccser volt, amely lehülés idején előretörve elborította agyagos-köves morénájával a tőzegláp felszínét, majd felmelegedés idején újra teret engedett a vegetációnak. (2. ábra)

(1. ábra) A tradicionális társadalmak ökoszisztémája

2. ábra: A Fernau gleccser (Tirol) előtt elterülő Bunte Moor tőzegláp rétegsora
(Le Roy Ladurie, E. 1967, 1983)

A váltakozó rétegek alapján a következő időszakokat sikerült elkülöníteni:

1. xb: Erős gleccserelőnyomulás i. sz. 400–750 táján.
2. xc: Hozzávetőlegesen 750–1200 között egy enyhe, némiképp a jelenleginél is enyhébb időszak, amelyet a leggyakrabban „kis optimumnak” neveznek, megkülönböztetve így a prehistorikum „nagy optimumától” (i. e. 7500–2500). Ezen időszak létezését más gleccserek mozgásai is alátámasztották, így a visszahúzódó Aletsch és Felső-Grindelwald gleccserek (Berni-Alpok, Svájc) alatt humuszt és fatörzsek maradványait találták. A C 14-es kormeghatározások a vegetáció létezését a 8–13. század közötti időszakra datálták.
3. xd: A Fernau gleccser középkori előnyomulása 1200-tól 1300-ig rövid, viszont igen erőteljes volt. Ez a gleccseroffenzíva rombolt le több,

a kis optimum idején erdősült vidéket, ahová a növényzet napjainkig sem tudott visszatérni, csupán az egykori vegetáció maradványai emlékeztetnek a kedvezőbb állapotokra.

4. xe: Mérsékeltlen enyhe periódus, amely 1300-tól hozzátéve egészen 1550-ig tarott. A gleccserek visszahúzódása nem volt olyan mértékű, mint a kis optimum idején, vagy akár századunkban. Bizonyítják ezt azok az erdőmaradványok, amelyeket a 12–13. század fordulóján „konzerváltak” az alpi gleccserek és amelyek csak az 1940-es években kerültek újra a felszínre.
5. xf: 1560 és 1860 között több hullámban erős gleccser előnyomulás ment végbe, amelyet az éghajlattörténések Matthes (1942) nyomán kis jégkorszaknak neveztek el. C. Pfister (1984) eredményei alapján a kontinentális Európa területén ez az éghajlati anomália mindenekelőtt hideg-száraz telek, hűvös-száraz tavaszi hónapok és csapadékos nyarak formájában jelentkezett. A lehülés súlypontjai a 16–17. század fordulója, a 17. század vége és a 19. század első fele voltak.

A középkori kis éghajlati optimum és az újkor kis jégkorszakának fogalmi csak leíró értelemben használatú elemzési kategóriák, amelyek elsősorban a domináns légköri-környezeti változási tendenciák jelzésére alkalmasak, ám időben és térben igen különböző ökológiai folyamatokat foglalnak magukba.

c) Az európai tradicionális gazdaság teljesítőképességéről

Az utóbbi két évezredben végbement, az európai népesség számára kedvező, vagy kedvezőtlen éghajlati-környezeti változások társadalmi következményei nagyban függtek attól, hogy az európai gazdaság milyen technikai apparátussal rendelkezett, és mennyiben volt képes a mezőgazdasági termelés regionális különbségeinek kiegyenlítésére. Vizsgáljuk meg tehát az ökológiai kihívás szemszögéből a tradicionális Európa mezőgazdasági technikáját és az áruszállítás lehetőségeit.

ca) A középkori és kora újkori Európa technikájáról

A Római Birodalom bukása után több mint ötszáz évvel, a népvándorlások lezárultával indult meg az európai mezőgazdaság fejlődésének első nagy hulláma, amelyet G. Duby (1954) „középkori mezőgazdasági forradalomnak” nevezett. Az „agrárforradalom” létrejöttében igen nagy szerepe volt annak, hogy az európai civilizáció és népesség súlypontja átkerült a mediterránumból a kontinens belső területei felé, s ennek természeti viszonyaihoz igazodó agrotechnikát kellett találni. Ez a napi gyakorlatban az eke tökéletesedését, a szügyhám és a patkolás általánossá válását és a háromnyomásos gazdálkodás elterjedését jelentette a Loire-től északra egész Európában. P. Bairoch (1985) számításai szerint mindezek következményeképpen 1000 és 1300 között Európa teljes mezőgazdasági termésmennyisége 90–130 %-kal növekedett (Európán Bairoch a kontinens orosz

területek nélküli részét értette). A mezőgazdaság középkori expanziója mögött nem nehéz felfedezni, természetesen más tényezők mellett, az agrártermelés javuló környezeti feltételeit, annál is inkább, mivel a kis éghajlati optimum befejeződése egybeesett a középkori mezőgazdasági expanzió megtorpanásával. A 14. századot követően a technikai fejlődés erősen lelassult, Fourquin (1977) megállapítása szerint „többnyire ugyanazt a (mezőgazdasági) technikát használták az 1700–1750-es években, mint 1300 táján”. Talán ez némiképp túlzó álláspont, ám a kutatók eredményei ebbe az irányba mutatnak. Slicher Van Bath (1963) és P. Bairoch (1985) is igazolta, hogy a gabonaneműek területegységre vetített hozamai nem, vagy csak igen csekély mértékben növekedtek a késő középkor és a kora újkor idején.

cb) A kontinentális Európa kereskedelme a vasút megjelenése előtt és az ökológiai hatások

Az európai tradicionális társadalmak utazási és szállítási viszonyainak „fejlődéséről” találóan írta P. Valéry, hogy minden bizonnyal „Napoleon ugyanolyan lassan közlekedett, mint Julius Caesar” (Braudel, F. 1985). Különbséget kell viszont tennünk a vízi és a szárazföldi szállítás lehetőségei között. Angliában még a 18. században is a szárazföldi szállítás esetén 80 kilométerenként 15%-kal drágult a gabona, míg a gascogne-i bor Bordeaux-ból Hullba, vagy Írországra szállítva mindössze 10%-kal lett drágább a hosszú tengeri út ellenére (Braudel, F. 1985). Ennek megfelelően az Európa különböző régióiban dolgozó történészeknek a piacról és az ökológiai impulzusok szerepéről vallott gyökeresen eltérő felfogása jelentős mértékben a kétféle közlekedési mód eltérő áruszállítási kapacitásával magyarázható. Nem véletlen tehát, hogy az Északi-tengerre nyíló Hollandiáról írva J. de Vries a következőképpen érvelt: „a kora újkori Európában a gazdasági integráció szintje elégséges volt ahhoz, (...) hogy megszűnjön az erős kapcsolat az időjárás és a termések, valamint a termések és az általánosabb értelemben vett gazdasági élet között (Vries, J. de 1980)”. Ettől teljesen eltérő végkövetkeztetésekre jutott kutatásai során F. Braudel, aki szerint a tengeri kikötőktől távoli területeken „az aratások ritmusa, minősége és elégtelensége mozgatta a anyagi létet” (Braudel, F. 1985.) Közép-Európa gazdaságtörténetét vizsgálva C. Pfister kvantitatív elemzési eredményekkel támasztotta alá Braudel véleményét. A gabonaárak alakulását elemezve a következőképpen írt erről a svájci történész: „a vasút megjelenéséig a kontinens belső területein a kommunikáció elégtelensége, és a piac 'rekeszes' struktúrája egy alapvető realitás maradt” (Pfister, C. 1988).

Világosan látható tehát, hogy az európai tradicionális termelési és szállítási technika fejlődése a kontinens belső területein a középkor és a kora újkor idején nem tette lehetővé a gazdaság és a társadalom számottevő függetlenedését a helyi környezeti feltételektől és azok időbeni változásától. Amint azt Schumpeter megfogalmazta, a helyi aratások sikeressége vagy sikertelensége megőrizte jelentőségét a tradicionális Európa régióiban egészen a vasút megjelenéséig (Schumpeter, J. A. 1961). Megfelelő védelmet jelentő technikai eszközök hiányában tehát a tradicionális társadalom „kénytelen” volt alkalmazkodni az ökológiai feltételekhez, és azok megváltozásához.

d) Az ökológiai kihívás és a tradicionális társadalom

A középkori és a kora újkori európai társadalmak számára hipotézisünk szerint három lehetőség kínálkozott az ökológiai kihívás feldolgozásához, illetve kivédéséhez. A tradicionális társadalom emberének mindenekelőtt el kellett helyeznie világképében a környezeti változásokat ahhoz, hogy lélektanilag képes legyen alkalmazkodni azokhoz. Súlyos ökológiai változások esetén pedig feltételezésünk szerint a tradicionális társadalmak a környezeti kihívást szigorú demográfiai önszabályozással és/vagy az élettér kiterjesztésével, illetve átalakításával védhették ki.

da) Mentális alkalmazkodás a környezeti változásokhoz

A középkori ember felfogása szerint a környezeti csapások az elkövetett bűnökért való büntetésképpen zúdultak a keresztény közösségekre. Midelfort (1972) kutatásai szerint jelentős különbség mutatkozott az ökológiai katasztrófák közvetlen kiváltó okainak megítélésében a katolikus és a református teológusok között. Az előbbieket az időjárási csapásokat inkább a boszorkányok művének tulajdonították, megoldásképpen pedig azok elpusztítását javasolták. Alátámasztja Midelfort érvelését a Szegeden 1728-ban a katolikus közösség által boszorkánysággért megégetett Rózsa Dániel esete is, aki a városi ügyész vádlevelére szerint „bűbajos mesterségével s az ördög segítségével 7 esztendeig elvonta a szegedi határról az esőt s harmatot” (Oltványi P. 1886).

Ettől eltérően a reformáció hívei a természeti csapásokat Isten közvetlen igazságszolgáltatásának tekintették, amellyel a protestáns teológusok szerint Isten bűneire figyelmeztette, illetve próbára tette a népet. Minden bizonnyal a 16–17. század jelentős éghajlati ingadozásai számos alkalmat adtak a protestáns teológusoknak a környezeti változások okairól való elmélkedéshez.

db) A tradicionális társadalmak önszabályozó demográfiai rendszere

J. Dupaquier (1988) gondolatmenetét követve a tradicionális társadalmak népességét egy „készletnek” (stock) tekintettük bemenő (születések) és kimenő (halálozások) hullámokkal. Az 1960-as évektől fellendülő történeti demográfiai kutatásnak sikerült bizonyítani, hogy a tradicionális társadalmak rendelkeztek bizonyos önszabályozó képességgel. Ezekre az autoregulatív mechanizmusokra mindenekelőtt az ellátási válságok idején volt szüksége a társadalomnak. Ilyen élelmezési válság a tradicionális viszonyok között C. Pfister (1988) véleménye szerint a következő esetekben jöhetett létre:

- 1.) meteorológiai változásokra visszavezethető mezőgazdasági termés-csökkenések,
- 2.) háborúk és kereskedelmi embargók által előidézett ellátási krízisek,
- 3.) a két előző tényező egybeesése, amely a legsúlyosabb élelmezési válságokat idézte elő.

Az ellátási krízis társadalmi következményeit mérsékelhette egyfelől a bemenő hullám csökkenése (termékenység általi szabályozás), másfelől a kimenő

hullám növekedése (halandóság általi szabályozás). A tradicionális Európával foglalkozó demográfusok e két magyarázat közül választva próbálták leírni a középkor és a kora újkor népesedési folyamatait.

A halandóság általi szabályozás teóriáját J. Meuvret (1946) dolgozta ki talán a legrészletesebben. Okfejtése szerint, amikor az európai országok lakossága elérte a kor mezőgazdasága számára ellátható népességszám felső határát, akkor a túlnépesedett populációban a mezőgazdasági termékek hiánya áremelkedésekhez, éhínségekhez és rendkívüli méretű halandósághoz vezetett. Súlyosbították ezt a helyzetet azok a járványok is, amelyeket zömükben emésztőrendszeri megbetegedések váltottak ki. Csaknem teljesen leálltak a házasságkötések, ami kilenc hónap múlva érezhetően jelentkezett a születésszám csökkenésében. A túlnépesedési válság tehát a magas halandóság közbejöttével egy, a mezőgazdaság teljesítőképessége számára optimálisabb szintre szállította le népességszámot.

A halandóság általi népességszabályozásnál lényegesen hatékonyabbnak bizonyult a termékenység általi preventív reguláció. Az utilitarizmus szellemében gondolkodó T. R. Malthus (1980) úgy vélte, hogy ez a szabályozás tudatos és a nyomortól való félelem motiválja. Valójában ez a szabályozó mechanizmus, a házassági szokások közbejöttével automatikusan működött, az érdekelt népesség tudatos ellenőrzése nélkül. A nyugat-európai tradicionális társadalmak többségében nem volt lehetséges megházasodni az egybekelés anyagi feltételei nélkül. A házasság teljes értelemben az új háztartás létrehozását is jelentette. Csak néhány kivétel volt ez alól a szabály alól Európa elszigetelt régióiban (Skandinávia, Tirol, Pireneusok), ahol a megházasodott örökösök együtt élhettek szüleikkel. Mindenfelé, ahol lehetséges volt szabadon új területek művelésébe fogni (például Kelet-Európában) ott ez az intézményi probléma nemigen fékezte a házasságkötési arányszámot. Viszont a kikristályosodott szerkezetű társadalmak keretében a gazdasági egységek száma csak igen lassan változhatott. A tradicionális agrártársadalomban a földbirtok olyan szerepet játszott, mint az állatoknál a territórium (Dupaquier, J. 1988). A fiatalok mindaddig jog nélküliek voltak, míg meg nem kapták örökségüket vagy nem szereztek valamilyen módon elegendő pénzt ahhoz, hogy megalapozzák saját háztartásukat. A még meg nem házasodott fiatalok alkották, demográfiai műszóval élve, a házassági készletet, amelynek nagyságát a fenntartható gazdasági egységek száma határozta meg.

Ellátási krízisek idején, amikor a népesség éhezett, járványok pusztítottak, akkor a beteg emberi szervezet önvédelmi reflexeként leállt a nők peteérése. A válság elmúltával egyszerre nőtt meg a női populációban a teherbeesés lehetősége és, amint azt A. Perrenoud (1979) bizonyította, a termékenység. Természetesen nem volt elhanyagolható a krízis által elpusztított népesség száma sem, ám általában az ellátási válságot követő magas termékenység hamarosan kompenzálta a veszteségeket. Nyilvánvalóan voltak bizonyos természetes határai a magas halandóság által okozott népességcsökkenés pótlásának, így amikor 30, 40 vagy 50%-át veszítette el a populáció, akkor legalább egy generáció kellett a veszteségek pótlásához.

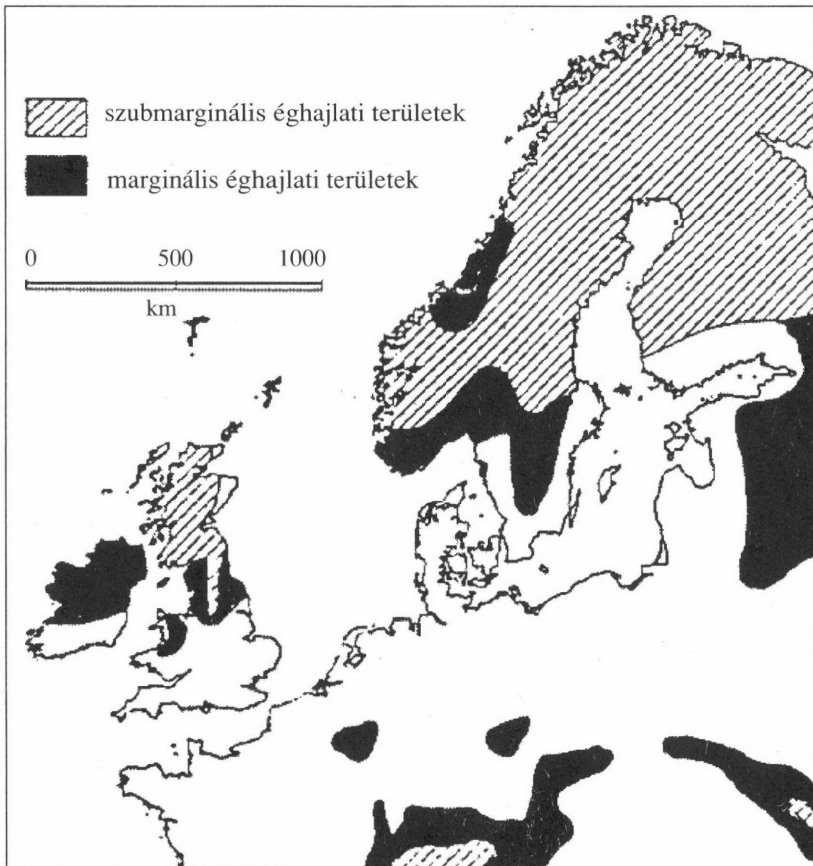
dc) Az élettér kiterjesztése és átalakítás

A demográfiai önszabályozás mellett a túlnépesedési válság megoldásának másik módja az élettér kiterjesztése, illetve átalakítása volt, amennyiben a kör-

nyezeti feltételek adottak voltak ehhez. Így történt ez a középkori kis éghajlati optimum idején is, amikor az általános felmelegedés teremtette meg az észak-atlanti vikinginvázió természeti feltételeit (Anderson, J. L. 1981).

Izland szigetét 870 táján vették birtokukba a normannok. Egy évszázaddal később 980 körül Vörös Erik megvetette a lábát Grönland déli részén, majd fia Szerencsés Leif egy évtized múlva Grönlandtól nyugatra ért partot a „Bor földjén” (Vinland valószínűleg New-Englanddel azonosítható). A viking feljegyzésekben 1347-ben szerepelt utoljára Vinland neve, majd a kedvezőtlenre fordult éghajlat eredményeképpen megszakadt minden kapcsolat Grönland és Izland között is.

A kora újkor kis jégkorszaka idején főként a mezőgazdálkodás marginális területei kerültek veszélybe.

3. ábra: Marginális éghajlati területek Északnyugat-Európában
(Parry, M. L. 1978)

A 16–17. század fordulóján előrenyomuló alpi gleccserek több tucat tanyát és falut pusztítottak el Svájcban (Pfister, C. 1984) és Franciaországban (Le Roy Ladurie, E. 1983). A vegetációs időszak csökkenő hőmérséklete és növekvő csapadékfeleslege következtében 1600–1800 között jelentős gabonatermelő területek mocsarasodtak el Skóciában és Dél-Skandináviában (Parry, M. L. 1978). Némi védelmet jelentett a romló környezeti feltételekkel szemben a világgazdaság magállamai számára a kelet- és a közép-európai régió agrárexportja, illetve a mezőgazdaság diverzifikációja. Az Európában őshonos gabonafélék mellett a 18. század során kezdett széles körben elterjedni az Amerikából elszármazott burgonya, kukorica, bab és paradicsom (Bairoch, P. 1985).

e) A demográfiai kihívás

Elemzésünk második részében azzal a folyamattal, illetve annak következményeivel szeretnénk foglalkozni, amikor a növekvő lélekszámú népesség erőltetett ütemben igyekszik átalakítani természetes környezetét.

ea) A környezetpusztítás lélektani fékei

R. Várkonyi Á. (1989) számolt be a történeti ökológiai gondolkodás történetéről írt tanulmányában arról, hogy századunk derekán szemtanúja volt, amint egy öreg favágó mielőtt kivágta volna a kiszemelt fát bocsánatot kért tőle. Hasonló eseteket dolgozott fel J. G. Frazer (1890–1915), aki szerint az ősi szokásrend és rítus hagyományozódott így tovább. R. Várkonyi Á. (1989) megfogalmazása szerint az antik, a germán, a szláv és a finnugor hiedelemvilág gazdag változatosságban bizonyítja, hogy történelmünk korai századaiban az emberek úgy gondolták, lelkük van a fáknak és szellemek laknak az ágak között, aki pedig okatlanul pusztítja az erdőt, az beláthatatlan bajt zúdít magára és az egész közösségre. A természetben élő ember a saját fennmaradásához elengedhetetlenül szükséges környezetvédelem gondolatát ily módon építette be a világképébe.

f) A tradicionális gazdaság hatása a természeti környezetre

Az európai tradicionális gazdaságok történetét ökológiai nézőpontból gyakorta nevezik az erdőpusztítások történetének. Az erdőségek mindenekelőtt tüzelőanyagot jelentettek, amelyet egyaránt használtak a háztartásokban és a műhelyekben. Ebből építették a házakat, a vízi- és a szélmalomokat, valamint a katonai erődítményeket. Ezeken túl igen erőteljesen pusztította az erdőket a vasipar is, ahol 50 kg vas nyeréséhez 200 kg ércre és 25 m³ fára volt szükség. Mértéktartó becslések szerint egy szénégető 40 nap alatt képes volt feldolgozni egy 1 km sugarú erdőt (Acot, P. 1988). A környezetpusztítás folyamata Nyugat-Európában első ízben a 13–14. század demográfiai maximuma idején öltött tragikus méreteket, ám a probléma csak a 16. század során vált akuttá. Magyarországon a társadalom és a természet szerves együttélését nem a demográfiai nyomás, hanem az állandósult hadihelyzet zavarta meg. Mohács évtizedében a Fugger–Thurzó rézbánya és rézolvasztó vállalat gyors haszonra törekedve tizenöt

év alatt kipuhtítottta a bánya erdőségeit (Magyar E. 1980). Az ország közepén kiépülő kettős végvárvonal pedig tízezerszámra igényelte a cölöpöket, a zsindelet és a deszkát (R. Várkonyi Á. 1989). Az általános erdőpusztítás következményeképpen a késő középkor idején megjelentek az első hivatalos tilalmak is. A 14. század elején megtiltották Dauphiné és Anglia területén a kincstári birtokokon a fűrészmalmok működtetését. A nem csökkenő „erdőéhség” csillapítására hirdette ki Colbert 1669-ben híres törvényét Franciaországban a vizek és az erdők használatáról (Acot, P. 1988). A magyarországi Széchenyi birtokokon a 18. század második felében megjelenő erdővédelmi rendelkezéseken is világosan kimutatható volt a nyugat-európai előképek hatása (R. Várkonyi Á. 1989).

g) A természeti környezet humanizálása a tradicionális világban

A természeti környezet humanizálásának fogalma egy kétirányú folyamatot jelöl. Egyrészt a természeti környezet azon komponenseinek az erősítését, amelyek az emberi civilizáció fennmaradása szempontjából hasznosak. Másrészt azon természetes akadályok kiiktatását, amelyek hátráltatják egy adott társadalom fejlődését. E két civilizációs törekvés aligha választható szét, létezése pedig egyidős az emberiség történetével. A humanizáció végeredményét, az „agroszisztémát” M. Delpoux nyomán joggal nevezhetjük „megcsonkított ökoszisztémának”, vagy más megfogalmazás szerint „másodlagos környezetnek” (Pinchemel, Ph.–Pinchemel, G. 1988).

Az agroszisztéma sáncain belülre az emberi civilizáció története során mintegy 43 állat-, és közel 600 növényfaj került. Ezek domesztikálását döntően a neolitikum idején végezték el a földműves, ill. pásztor társadalmak. A házasított növények és állatok száma ezt követően mindössze 1%-kal növekedett (olajpálma, kávé...) (Haudricourt, G.–Hedin, L. 1943, 1987). A házasított növények lépésről lépésre szorították ki a természetes vegetációt, aminek legszembetűnőbb jele az erdők eltűnése volt. Ez a folyamat a Földközi-tenger medencéjében már az antikvitás idején végbement, Európa északibb területein viszont csak a 13–14. század fordulójának demográfiai krízise idején bontakozott ki. A középkori mezőgazdaság az 1200-as évek végén érte el fejlődésének tetőpontját, a művelt területek nagysága Nyugat-Európában csak a 20. században haladta meg az ekkor elért szintet (Braudel, F. 1985).

Az egymással érintkező civilizációk természetesen kicserélték egymás között az általuk házasított növényeket és állatokat. A 8–9. századi arab invázió következményeképpen terjedt el Szicíliában a rizs, a gyapot és a cukornád. Az Európában őshonos eukaliptusz az 1850-es években kezdett aklimatizálódni Európában (Pinchemel, Ph.–Pinchemel, G. 1988), az Amerikából elszármazott növényekről a korábbiakban már szóltunk. A különböző ökoszisztémák fajainak és egyedeinek vándorlása azonban igen gyakran megzavarta a fennálló rendszerek egyensúlyát. Ilyen következményekkel járt a nyúl elterjedése Ausztráliában (1787), vagy a ponty megjelenése Észak-Amerikában (1876). Hasonlóan súlyos következményekkel járt az amerikai eredetű kolorádóbogár 1876-os európai megjelenése is.

Az ökoszisztémák újkori zavarai ellenére az ancien régime időszakában még nem éleződött ki végletesen az az ellentmondás, hogy az ember a természet része, ugyanakkor annak átalakítására törekszik (Acot, P. 1988). F. Braudel (1985) megfogalmazása szerint a 18. századig a tradicionális világban még bárhol kinyithatjuk a dzsungel könyvét.

g) Összegezés:

1) Hipotézisünk szerint a tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolata önszabályozó rendszerként modellezhető. A rendszer két végpontja közötti impulzusok erejét a tradicionális gazdaságban alkalmazott technika minősége és a regionális termelési különbségeket kiegyenlítő szállítási-kereskedelmi apparátus színvonala határozta meg. A tradicionális társadalom ökológiai impulzusokhoz való alkalmazkodása pedig nagyban függött attól, hogy lélektanilag mennyire képesek az emberek feldolgozni a változásokat. A mentális alkalmazkodáson túl, az ökológiai kihívás kényszereire reagálhatott a társadalom a demográfiai fékek aktivizálásával és/vagy az élettér kiterjesztésével, illetve átalakításával.

2) Feltételezéseinket kizárólag a középkori és a kora újkori európai tradicionális társadalmakra, és a természeti környezet-társadalom kapcsolatrendszer vonatkozásában tekintjük érvényesnek. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy hasonló válságmegoldó mechanizmusok más történeti korokban és régiókban is működtek.

3) Azzal, hogy az ökológiai bázis-társadalom kapcsolatrendszerének modellezésére az ún. automata elméletek egyik típusát választottuk, kétségtelenül jócskán leegyszerűsítettük a végtelenül változatos középkor- és kora újkori európai világot. Arra a kérdésre, hogy van-e értelme egy ilyen típusú absztrakciónak nézetünk szerint csak empirikus kutatások adhatnak választ.

Irodalom:

1) ACOT, P. (1988): Histoire de l'écologie, Paris

2) ANDERSON, J. L. (1981): History and climate: some economic models, In: WIGLEY, T. M. L.–INGRAM, M. J.–FARMER, G. (eds.): Climate and History, London/New York.

3) BAIROCH, P. (1985): De Jéricho a Mexico. Villes et économie dans l'histoire, Paris.

4) BRARUDEL, F. (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század, Budapest

- 5) CLAVAL, P. (1984): Géographie humaine et économie contemporaine, Paris
- 6) DUBY, G. (1954): La révolution agricole médiévale, *Revue de géographie de Lyon*, pp. 361–366.
- 7) DUPAQUIER, J. (1988): Population et famille (kézirat), elhangzott az Instituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini” konferenciáján Pratóban
- 8) FEBVRE, L. (1922): La terre et l'évolution humaine, Paris
- 9) FOURQUIN, G. (1977): La Chrétienté latin occidentale désenclavante, In: LEON, P. (ed.): Histoire économique et social du monde, XIVe–XVIe siècle, Paris
- 10) FRAZER, J. G. (1890–1915): The Golden Bough. A study in Magic and Religion, London
- 11) HAUDRICOURT, G.–HEDIN, L. (1943, 1987): L'homme et les plantes cultivées, Paris
- 12) KARLÉN, W. (1984): Dendrochronology, mass balance and glacier front fluctuations in northern Sweden, In: MÖRNER, N.–A. KARLÉN, W. (eds.): Climatic Changes on a Yearly To Millennial Basis, Dordrecht/Boston/Manchester
- 13) KINZL, H. (1932): Die grössten nacheiszeitlichen Gletschervorstöße in den schweizer Alpen und in der Mönt-Blanc Gruppe, *Zeitschrift für Geltscherkunde*
- 14) LAMB, H. H. (1972): Climate: Present, Past and Future–Volume 1: Fundamentals and Climate Now, London
- 15) LAMB, H. H. (1977) Climate: Present, Past and Future –Volume 2: Climatic History and the Future, London
- 16) LAMB, H. H. (1981): An approach to the study of the development of climate and its impact in human affairs, In: WIGLEY, T. M. L.–INGRAM, M. J.–FARMAER, G. (eds): Climate and History, London
- 17) LAMB, H. H. (1982): Climate, history and the modern world, London/New York
- 18) LE ROY LADURIE, E. (1959): Histoire et climat, *Annales E. S. C.*
- 19) LE ROY LADURIE, E. (1967, 1983): Histoire du climat depuis l'an mil, Paris
- 20) MAGYAR E. (1980): Feudális kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban, kézirat
- 21) MALTHUS, T. R. (1980): Essai sur le principe de population en tant qu'il influe sur le progrès futur de la société, avec des remarques sur les théories de Mr. Godwin, de M. Condorcet et d'autres auteurs, Paris.
- 22) MASSEY, D.–ALLEN, J. (1984): Geography matters, Cambridge

23) MATTHES, F. E. (1942): *Glaciers*, In: MEINZER, F. E. (ed.): *Hydrology*, New York

24) MATTHEW, D. (1989): *A középkori Európa atlasza*, Budapest.

25) MAYR, F. (1964): *Untersuchungen über Ausmass und Folgen der Klima und Gletscherschwankungen seit dem Beginn der postglazialen Warmzeit. Ausgewählte Beispiele aus den Stubaier Alpen in Tirol*, *Zeitschrift für Geomorphologie*, pp. 257–285.

26) MESAROVIC, M.–PESTEL, E. (1974): *Mankind at the Turning Point*, New York.

27) MEUVRET, J. (1946): *Les crises de subsistances et la démographie de la France d’Ancien Régime*, *Population*

28) MIDELFORT, H. C. E. (1972): *Witch hunting in southwestern Germany 1562–1686: the social and intellectual foundations*, Stanford

29) MITCHELL, J. (1965): *Theoretical paleo-climatology, Quaternary of the United States*

30) OLVÁNYI P. (1886): *A Szegedi plébánia és a Piarista atyák szegedi krónikája*, Szeged

31) PARRY, M. L. (1978): *Climatic Change Agricultural and Settlement*, Dawson

32) PERRENOUD, A. (1979): *La population de Geneve XVIe–XIXe siecle*, Geneve

33) PINCHEMEL, Ph.–PINCHEMEL, G. (1988): *La face de la Terre*, Paris

34) PFISTER, C. (1980): *The climate of Switzerland in the last 450 years, Geography in Switzerland*, Bern and Zurich, pp. 15–20.

35) PFISTER, C. (1984): *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860*, Bern, 2 vol.

36) PFISTER, C. (1988): *Une rétrospective météorologique de l’Europe. Un système de reconstruction de l’évolution du temps et du climat en Europe depuis le Moyen Age central*, *Histoire et Mesure*, pp. 313–358.

37) RATZEL, F. (1901): *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde*, Leipzig

38) RITTER, C. (1883): *Du facteur historique dans la géographie en tant que science*, Berlin

39) R. VÁRKONYI Á. (1989): *„Folyóvizünk, amelyből élünk, Valóság*

40) SCHUMPETER, J. A. (1961): *Konjunkturzyklen. Eine theorische, historische und statistische Analyse des kapitalistischen Prozesses*, Göttingen

41) SLICHER VAN BATH, B. H. (1963): *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850*, London

42) UTTERSTRÖM, G. (1955): Climatic fluctuations and population problems in early modern history, *The Scandinavian Economic History Review*

43) VIDAL DE LA BLACHE, P. (1903): *Tableau de la géographie de la France*, Paris

44) VIDAL DE LA BALCHE, P. (1913): *Les divisions régionales de la France*, Paris

45) VRIES, J. DE. (1980): Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies, *Journal of Interdisciplinary History*, pp. 599–630.

46) WIGLEY, T. M. L.–INGRAM, M. J. –FARMER, G. (1981): *Climate and History*, London/New York.

KÖZÉPKORI MINDENNAPOK KÉPEKBEN

Riport Gerhard Jaritz történésszel a kreamsi Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit munkájáról

A Duna partján fekvő, középkori arculatát a mai napig híven őrző alsó-ausztriai kisváros, Krems hajdani domonkos kolostora ma kulturális intézményeknek ad helyet. Itt található az Osztrák Tudományos Akadémia egyik intézete, az Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Az itt folyó kutatómunkáról Gerhard Jaritz történésszel, az intézet munkatársával beszéltem.

Első kérdésem a kezdetekre vonatkozik. Hogyan került az ódon falak közé ez a valóban modernül felszerelt kutatóközpont?

1967-ben Krems volt a színhelye a „Gótikus művészet Ausztriában” című reprezentatív kiállításnak, amely számos, a mindennapi élet kutatásával kapcsolatos problémát is felszínre hozott. Ennek nyomán az Osztrák Tudományos Akadémia 1968-ban úgy döntött, hogy „Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs” néven tudományos intézményt hoz létre. A kreamsi „otthonteremtés” az intézet alapítójának és jelenlegi igazgatójának, Harry Kühnel professzornak az érdeme, aki a kreamsi levéltár igazgatójaként a város kulturális vezetését meg tudta győzni arról, hogy rendelkezésünkre bocsássák ezeket a helyiségeket.

• *Mi volt az alapításkor hivatalosan kitűzött cél, és mennyire sikerült ezt megvalósítani az azóta eltelt csaknem negyedszázad alatt?*

A célt az alapításkor a következőképpen fogalmazták meg: „a középkori mindennapi életben szerepet játszó tárgyak dokumentálása és értelmezése a képi (ikonográfiai) források segítségével”. Természetesen már ekkor nyilvánvaló volt, hogy túl kell lépniünk a középkori élet anekdotázó, meseszerű megközelítésén. Foglalkozni szeretnénk tehát az írott forrásokkal, a régészeti ásatásokon előkerülő, ill. gyűjteményekben fennmaradt tárgyakkal és az egykorú ábrázolásokkal egyaránt. Annak is tudatában kell lenniünk, hogy a különböző típusú források más-más célból és szándékkal készültek: lehetnek tényszerűek, mint pl. a számadáskönyvek, leltárak vagy végrendeletek, és természetesen a tárgyi forrásanyag. Tükrözhetik bizonyos személyek vagy társadalmi csoportok véleményét, mint pl. a krónikák vagy a prédikációk. Némelyekben pedig a valóságból vett elemek keverednek az alkotó képzetével, ilyenek a képek és az irodalmi alkotások. Csak akkor értelmezzük őket helyesen, ha a készítő (szerző) és a korabeli befogadók (használók) szemszögéből tudunk közelíteni. A középkori mindennapokat a maguk realitásában tehát csak összehasonlító módszerrel, a források minél teljesebb körének bevonásával rekonstruálhatjuk.

Sokak számára a mindennapi élet fogalmát rőzsaszín köd lengi be, és emiatt nem is integrálódhatott teljes mértékben a szigorúan vett történettudományba. Önök hogyan határozzák meg ezt a fogalmat?

A terminológiai problémák már az intézet alapításánál jelen voltak. A „Realienkunde” kifejezést végül is az ókortudományban régebb óta meglévő kutatási irányzat hatására választottuk. Véleményem szerint az e fogalomkörbe tartozó területek részben a tárgyi kultúra elemei (a Sachkultur kifejezést is tudatosan választottuk a némelyek által ideológiailag kompromittálnak érzett materielle Kultur helyett): települések, épületek, lakáskörülmények, öltözködés, ékszerek, étkezés és ivás, háztartás, higiéné, a természet erőforrásainak kihasználása, kézműves mesterségek, bányászat, közlekedés, stb., részben azonban ezeknek nem kézzelfogható vetületei, mint pl. a szórakozás, a tudomány művelése, a jogalkalmazás, továbbá a szimbólumok, jelrendszerek, gesztusok használata. Tehát az életnek minden olyan aspektusa ide tartozik, amelyben a társadalom a maga szintjén rutinszerű cselekedetek, magatartásformák sorozatát alakította ki.

A teljességre törekvés óhatatlanul felvet számos gyakorlati problémát is...

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ez a merész célkitűzés még jó néhány kutatógenerációnak fog munkát adni. Mindenesetre igyekeztünk minél sokoldalúbban képzett munkatársakat megnyerni: történészek, művészettörténészek, néprajzosok, számítógépes szakemberek dolgoznak itt együtt. A mi erőforrásaink is végesek azonban, ezért úgy döntöttünk, hogy elsősorban a képi források minél többre történő kihasználására összpontosítunk, és az egyéb anyagok bevonását is ennek rendeljük alá. A gótikus művészet „realizmusának” köszönhetően ugyanis az ábrázolások igen jó lehetőséget adnak a tárgyi kultúra kutatására.

Hogyan zajlik a gyakorlatban az ábrázolások összegyűjtése és dokumentálása?

Először a táblaképek gyűjtését és fényképezését kezdtük el. Mivel munkánkhoz a részleteket feltüntető, kitűnő minőségű képekre van szükség, nem elégedhettünk meg a korábbi reprodukciókkal, hanem minden esetben a helyszínen, az eredetiről készítettünk fekete-fehér felvételt és színes diapozitívt. Ha az ábrázolás gazdagsága megkívánta, külön részletfotók is készültek. Ahogyan az intézettől egyre távolabbi helyekre mentünk, úgy döntöttünk, hogy a későbbre tervezett forráscsoportok: kézirat-illuminációk, freskók, festett üvegablakok, rajzok, szobrok, pecsétek, stb. gyűjtését is a táblaképekkel együtt végezzük. Fotóarchívumunk jelenleg kb. 20 000 felvételtől áll.

Nyilván térben és időben is be kell határolniuk tevékenységüket.

Igen, bár ezzel kapcsolatban jelenlegi álláspontunk némileg eltér a kezdetben meghatározott keretektől. Időben a java- és későközépkor (XIII–XV. sz.) mellett a koraujkorra (XVI., esetenként XVII. sz.) is kiterjesztjük látókörünket, térben pedig a kezdeti Ausztria-központúság helyett igyekszünk közép-európai keretekben gondolkodni.

Ezzel ismét egy nehezen meghatározható fogalomhoz érkeztünk.

Valóban, de ebben az esetben a gyakorlati munka megoldotta az elméleti nehézségeket, ugyanis mindenekelőtt az Ausztriával szomszédos területek felé szeretnénk nyitni. Anyaintézményünk, az Osztrák Tudományos Akadémia megállapodásokat kötött a környező országok akadémiaival, így nem lesz akadály tevékenységünk folytatásának.

Ezek szerint Magyarországon is fognak dolgozni?

Igen, sőt a történeti Magyarországot tekintve máris rendelkezünk anyagokkal. Szlovéniában már többször jártunk, és most kezdődött el a szlovákiai gyűjtés. Ez a terület számunkra és a magyar kutatás számára is fontos, mert, ha jól tudom, viszonylag nagy mennyiségű, részben kiadatlan írásos forrásanyag párosul a táblaképekhez és egyéb ábrázolásokhoz.

Ezt az értékes lehetőséget valóban hiba lenne kiaknáztatlanul hagyni. Remélem, hogy ez a riport is hozzájárul az együttműködés kialakításához. Ezért is kérem, hogy ismertesse röviden azokat a módszereket, amelyekkel az ábrázolások mindennapi életre vonatkozó tanulságait megközelítik.

Az első feladat a képi forrás dokumentálása és leírása. Mi, az anyagi kultúrával foglalkozó történészek másképpen kell, hogy rögzítsük az információkat, mint a művészettörténészek vagy a múzeumok munkatársai. Természetesen a mi esetünkben is szerepelniük kell a kép származására és meghatározására vonatkozó főbb adatoknak (a művész neve, dátum, cím téma, származási hely, méret, őrzési hely, stb.). Ez az illető alkotás „fizikai leírása”. Ehhez járul azután egy részletes ikonográfiai leírás, amely kiterjed a képen látható minden egyes személyre, ezek attribútumaira és egyéb tárgyakra. Az egyes tárgyakat, illetve azok jellemző részleteit négy fő ismérv, a név, a szín, az anyag és a forma alapján írjuk le. A részletek dokumentálásában olyan pontosságra kell törekednünk, hogy pl. az étkezési szokások változása vagy a gesztusok jelentése iránt érdeklődő kutató éppúgy felhasználhassa, mint az, akit a könyvkötések vagy az ágyneműk érdekelnek. Ezen túlmenően érzékelteni kell az egyes személyek, illetve tárgyak közötti hierarchikus függőségi viszonyokat is. Ez még egyszerűbb esetekben is képenként több tucat adat rögzítését és rendszerezését jelenti, ami számítógépes háttér nélkül reménytelen feladat lenne. Szerencsére a KLEIO adatbázis-kezelő program, amelyet kifejezetten történészek számára fejlesztettek ki a göttingeni Max-Planck-Institut für Geschichte-ben, kiválóan alkalmas a mi céljainkra.

A számítógépes feldolgozási módszerek szükségessé teszik az adatok egyékesítését. Meg lehet ezt oldani anélkül, hogy túlságosan eltávolodjanak az eredeti forrásoktól?

Reményeink szerint igen. Minden történész tudatában van annak, hogy az általa használt adatok precizitása sohasem érheti el a természettudományok egzaktóságát. A cél éppen az, hogy elkerüljük a túlzott „pontositással” járó óhatatlan forráshamisításokat. Ez részben a terminológián, részben az adatok struktúrálásán múlik. A feladat annyiban is újszerű, hogy az írott források vizsgálata esetén az eredeti szöveg terminológiáját követve tudjuk a számunkra is érdekes információt kiválasztani, vagy az egész szöveget elemezni. A képek leírásánál viszont a szöveget mi magunk hozzuk létre. Mivel az a célunk, hogy a leírásokat más történészek is megértsék, általában a mai nyelv kifejezéseit alkalmaztuk. Olyan

esetekben azonban, amikor ismerjük az adott tárgy eredeti nevét, és ennek információértéke nagyobb, mint a modern kifejezéseké, a történeti szóhasználatot választottuk. Ennek a jelentősége akkor nő meg, amikor a korabeli írásos anyaggal vetjük össze az ábrázolásokat. Véleményem szerint nem kell, és nem is lehet általános szabályt felállítani a terminológiával kapcsolatban, sőt több változat egyidejű elfogadása növelheti az interpretáció pontosságát. Mindenképpen kerülnünk kell a merevséget, hiszen adatbázisunk sosem lezárt, kész egész, hanem „élő”, a kutatás fejlődését követő, változtatható és bővíthető.

A leírásokkal kapcsolatban említette, hogy közérthetőségre törekednek. Ez azt jelenti, hogy az adatbázis az intézet kutatóin kívül mások számára is hozzáférhető?

Igen, a dokumentációt, a leírásokat és a hozzájuk kapcsolódó vizsgálatokat az intézet alapítási szándékával összhangban közvagyonnak tekintjük, a REAL adatbankot számítógépes lemezeken minden érdeklődőnek rendelkezésére bocsátjuk.

És mi a helyzet a fotódokumentációval? Ez csupán a leírás alapjául szolgáló nyersanyag marad?

Nem. Mintegy két éve folytatunk kísérleteket arra, hogy magukat a képeket is integráljuk az adatbázisba. Ez technikailag a képek digitalizálását jelenti, az IBM cég támogatásával, az általuk kifejlesztett IMAGE ASSISTANT program segítségével, amelyet a történeti kérdésselvetésekhez adaptáltunk. A képek bevitelét a diapozitívok ieolvasására alkalmas scannerrel oldjuk meg. Választásunk helyesnek bizonyult, az ábrázolások digitális feldolgozása máris számos új lehetőséggel gazdagította eszköztárunkat. Először is a képeket a rájuk vonatkozó szöveges leírással együtt bármikor egy egységes, felhasználóbarát adatbank részeként be tudjuk hívni. Ezen felül – ez első hallásra meglepően hangozhat – a számítógép képernyőjén megjelenő ábrázolás még jobb minőségű lehet, illetve a történész céljainak jobban megfelelhet, mint az eredeti. A „feljavítás” fő eszközei jelenleg a részletek kinagyítása, a körvonalak megerősítését szolgáló transzformációk, sőt később sor kerülhet részben megrongálódott részletek, pl. feliratok olvashatóvá tételére is. A különböző képekről kiemelt részleteket „albumokban” vagy „archívumokban” lehet együttesen tárolni.

Nem jár ez azzal a veszéllyel, hogy az egyes részletek elszakadnak az eredeti összefüggésektől?

Ez mindig a problémafelvetéstől függ. Vannak olyan kérdések pl. egy-egy tárgytípus fejlődése, ahol a részletek sorozatára van szükség, és vannak olyanok, ahol a képi összefüggések feltüntetése a fontos. Pl. egy távolságadattal definiálva a „közeli” fogalmát az egyes tárgyak, tárgycsoportok egymáshoz való viszonyáról kapunk információt. Több ilyen összefüggés együttes vizsgálatokor a jelenleginél jóval pontosabb képet kaphatunk a korabeli befogadókat befolyásoló tényezőkről. Olyasfajta kérdéseket tudunk majd megválaszolni pl. hogy milyen kritériumok alapján ítélték egy ábrázolt személyt negatívnak a XV. századi vallásos témájú ábrázolásokon.

A felsorolt lehetőségek minőségi ugrást jelentenek a képek elemzésében a szöveges leírásokhoz képest...

Igen, de egyik módszer sem helyettesítheti, hanem kiegészíti egymást. Sőt kapcsolatot kell teremteni az egyéb forrástípusok felhasználásával kialakított adatbázisokkal. Jelenleg ez az integráció a ruházattal kapcsolatban már megvalósult, végeredménye egy, a középkori öltözködést tárgyaló lexikon lesz. Szándékunkban áll a közeljövőben ezt a rendszert más területekre is kiterjeszteni. Ennek eredményeképpen a középkori anyagi kultúráról egy általánosan használható számítógépes enciklopédiához juthatunk.

Ennek kialakítása nem csupán az önök célja, de jó néhány más intézmény kutatási programjának is részét képezi.

Az egyre intenzívebb együttműködés és információcsere létkérdés számunkra. Ez egyaránt jelenti források (diapozitívok) átvételét, pl. a nálunk jóval gazdagabb marburgi Bildarchivtól, és a számítógépes adatbázisok nemzetközi „szabványosítását”, egységes rendszerek kialakítását. Ilyen szellemben született a holland Iconclass rendszer, vagy a francia Thésaurus Iconographique is.

Vannak-e olyan tényezők, amelyek hátráltatják az intézet munkáját?

Csak két tényezőt szeretnék megemlíteni. Az egyik személyi probléma, minden, adatbázisok kialakításával (is) foglalkozó kutatócsoport előbb-utóbb szembetalálja magát vele. Arról van szó, hogy a források adatainak gépre vitele nemcsak időigényes, hanem magas képzettséget is kíván. Azok pedig, akik rendelkeznek a megfelelő ismeretekkel, nem szívesen dolgoznak „adatrabzolgák”-ként. A másik a szerzői jog problémája, ami manapság még nincs kellőképpen szabályozva. A kooperáció megköveteli, hogy az adatbázisokat még a feldolgozás előtt közkinccsá tegyünk, ugyanakkor fennáll annak a veszélye, hogy egy külső felhasználó megírja azt a „nagy könyvet”, amiről az adatbázis kialakítói kezdettől fogva álmodtak.

Az adatbázis közreadásán kívül milyen külső kutatói igényeket tudnak kielégíteni?

Fotótárunkat szintén közvagyonként kezeljük, bárki bármilyen egyéni kérdéssel fordulhat hozzánk, akár egyszerű illusztrációkat keres készülő művéhez, akár bonyolultabb ikonográfiai vagy szemantikai problémákkal foglalkozik. Ezenkívül tudományos tanácskozásokat is szervezünk: két évente konferenciákat tartunk egy-egy jelentős középkori társadalmi csoport mindennapi életével kapcsolatban, a közbeeső években pedig módszertani szimpóziumokat rendezünk.

Vannak saját kiadványaik is?

Igen. Az említett konferenciák előadásait az Osztrák Tudományos Akadémia „Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde” sorozatában jelentetjük meg, és rendelkezünk egy füzetsorozattal is „Medium Aevum Quotidianum” címen. Ezt a középkori anyagi kultúra kutatásának előmozdítására alakult hasonló nevű társaság alapította, és tulajdonképpen egy hírlevél (Newsletter), amely különböző országok (legutóbb éppen Magyarország) kutatóinak új

eredményeit közli, és bibliográfiai áttekintésekkel is szolgál. Nemrég indítottunk el ennek mellékleteként egy hosszabb tanulmányok, pl. doktori disszertációk közlésére alkalmas sorozatot. A nagyközönség számára pedig a Harry Kühnel által szerkesztett, gazdagon illusztrált „Alltag im Spätmittelalter” című kötetben adtuk közre eddigi legfontosabb eredményeinket.

Köszönöm a beszélgetést, és további sikeres munkát kívánok.

A riport témájához kapcsolódó legutóbb megjelent cikkek:

- Helmut HUNDSBICHLER: Approaches to the Daily Life in the Middle Ages – Methods and Aims of the „Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs” in: *Medium Aevum Quotidianum* 1., Krems, 1981. pp. 19–25.
- Gerhard JARITZ: Finding the Signs: Pictures of Medieval Life, in: *Computers in the Humanities and the Social Sciences*, eds H. J. Best–E. Monchmann–M. Thaller, München 1991. 61–67.
- Gerhadt JARITZ: Medieval Image Databases: Aspects of Cooperation and Exchange, in: *Literary and Linguistic Computing*, Vol. 6, No. 1, Oxford, 1991. pp. 15–19.
- Gerhard JARITZ–Barbara SCHUH: Das Bilderdatenbank–Projekt REAL, in: *History and computing Newsletter* 01. Wien 1991. pp. 21–23.

A riportot készítette: Szende Katalin

A VILÁGHÓDÍTÓ

Steven Béla Várdy:

Attila
(World Leaders – Past and Present series)

New York 1991.

A World Leaders – Past and Present” címet viselő amerikai kiadványsorozatban látott napvilágot Várdy S. Béla, a pittsburghi Duquesne University professzorának könyve Attiláról. Várdy leginkább a magyar historiográfiában, illetve új- és legújabbkori eszmetörténetben mozog otthonosan művei tanúbizonyosága alapján (Pl. *Clio’s Art in Hungary and in Hungarian–America*, 1985; *The Hungarian–Americans*, 1985; *Baron Joseph Eötvös: A Literary Biography*, 1987; *Triumph in Adversity: Studies in Hungarian Civilization*, with A. H. Várdy, 1989; *The Austro-Hungarian Mind: At Home and Abroad*, with A. H. Várdy, 1989. etc.), nevéhez fűződik többek között a külföldön élő magyarok mentalitására jellemző ún. „kettős kötődés” elméletének kidolgozása. Munkássága a fentiekén kívül kiterjed korábbi történeti korszakokra is (pl. *Louis the Great, King of Hungary and Poland*, with G. Grosschmid and L. S. Domokos, 1986), amit egyébként a jelen népszerűsítő mű is igazol.

A „Világ vezetői” sorozatban 157 történelmi személyiségről jelent meg összefoglaló, ismeretterjesztő jelleggel kisebb biográfia. A sorozat elsősorban nem a szaktudósoknak, hanem a történelem iránt érdeklődő olvasóknak, diákoknak szól. Feltehetőleg az amerikai olvasóközönség erősen a jelen (s jövő) felé orientálódó pragmatista érdeklődését mutatják a sorozat belső arányai is; a 157 személyiség kb. egyharmada 1945 után, azaz napjainkban fejtette vagy fejté ki áldásos vagy kevésbé áldásos tevékenységét. Természetesen történészi szemszögből nézve jó

néhány, elsősorban ókori, középkori és újkori történelmi személyt (pl. Hannibál, Traianus, V. Károly, I. Szulejmán, II. Fülöp, II. József, stb.) hiányolhatunk, s ugyanígy egyesek bevétele (pl. Aquitaniai Eleonóra, Lafayette, hogy az 1945 utáni politikusok közül jó néhányról ne is beszéljünk!) meglepőnek, indokolatlannak találhatjuk. Mindez persze azt is jelezheti, hogy a történelmi nagyság fogalma korántsem egyértelmű, számos szubjektív mozzanat felmerülhet az egyes történelmi szereplőket illetően mind saját korukban, mind pedig az őket újra mérlegre tevő utókorban, történelmi megítélésben. Az Attiláról szóló könyv bevezetőjében Arthur M. Schlesinger éppen azt vizsgálja, hogy mi teszi a vezetőket naggyá. Számára a politikai vezető akkor jelentős, ha demokratikus módon kerül hatalomra és irányít, s tevékenysége a közjót szolgálja, jobbat teszi a dolgokat, embereket. Természetesen ez az álláspont elsősorban az amerikai demokráciát és annak politikai igényeit tükrözi vissza, s minden relatív igazsága ellenére kevésbé alkalmazható más történelmi korszakokra, többek között az V. századra is. Úgy vélem, hogy a nagy történelmi személyiségeknek – ahogy ezt a sorozat szereplőinek jelentős részével bizonyítani is lehetne – nem kell feltétlenül csak pozitív tulajdonságokkal rendelkezniük, sőt lehetnek túlnyomórészt negatív szereplői is a történelemnek, lényeges az, hogy nagy hatást gyakoroljanak saját népük és más népek életére, más szóval a történelem menetére.

Várdy S. Béla könyve olyan kiemelkedő személyiséggel foglalkozik, akit Schlesinger kritériumai alapján joggal tekinthetünk zsarnoknak, történelmi nagysághoz viszont nem fér kétség. Attila elmentmondásos alakját Várdy két nézőpontból is megközelíti; utal arra, hogy a magyarok, törökök és általában Ázsia népei számára a hun király a hősiességet, bátorságot és nagyságot szimbolizálja, míg a nyugati gondolkodás számára a kegyet-

lenség, a pusztítás, a hódítás és a barbárság jelképe. Okkal teszi fel a szerző a kérdést munkája első fejezetének végén, melyik képet fogadjuk el, milyen is volt az igazi Attila.

A szerző az első fejezetben Attila halálával indít, részletesen leírja ennek körülményeit és rendkívül színesen, meglevenítő erővel tárja elénk a nagy hun király temetését. Várdy elfogadja azt a közismert, Jordanészre visszavezethető állítást, hogy Attilát hármas koporsóban temették el, holott ennek értelmezése a történeti irodalomban legalábbis vitatott.

A könyv második fejezetében a szerző bemutatja a hunok világát. Tárgyalja az ázsiai hunok (hiung-nuk) történetét, majd a hunok európai felbukkanásáról és hódításairól ír. Részletesen leírja a hunok félnomád életét: földművelését, állattenyésztését, kézművességét, életmódját (jurták, faházak). A hun társadalmat hierarchikusnak és patriarchálisnak minősíti, utal a poligám házassági szokásokra, amelyek dacára a nőknek (főként persze az első feleségnek) fontos és megbecsült helye volt a hun társadalomban. Kiemeli a ló alapvető szerepét a hadakozásban és a mindennapi életben, foglalkozik a hun harcászattal és fegyverzettel (reflexíj) is. A fejezet a hunok sokistenhittel jellemezhető vallásának ismertetésével zárul.

A „Világhódító születése” címet viselő fejezetben Várdy S. Béla áttekinti a hunok politikai történetét Attila fellépése előtt. Véleménye szerint Balambér halála után a hun birodalom testvére, Karaton és négy fia (Mundzsuk, Oktar, Ruga és Aybars) osztozott. A történeti irodalom 412 körül Karatont tekinti nagyfejedelmnek, s voltaképpen nehéz megállapítani, hogy egy adott időpontban ki vagy kik vezették a hun birodalmat. A szerző szerint Attila Kr. u. 400-ban született és uralkodó nagypapjától, Balambértól kapta a nagy Etil (Volga) folyóra is utaló, de más jelentést („kis apa”) is hordozó nevet. Apja, Mundzsuk halála után túszként került a Nyugat-római Birodalom császári udvarába. Várdy ennek kapcsán röviden vázolja a kétfelé vált Római Birodalom politikai helyzetét. A szerző szerint Attila

későbbi spártai életmódja legalábbis részben annak köszönhető, hogy negatív tapasztalatokat szerzett a Nyugat-római Birodalom császári udvarának elpuhult, fényűző életével kapcsolatban, s a válás-got jórészt ennek tulajdonította.

A „Kettős királyság” című fejezetben Várdy Béla Attila hatalomra jutásának folyamatával foglalkozik. 434-ben meghalt Ruga király és ez átmenetileg megmentette a Kelet-római Birodalmat a hun támadástól. Két unokaöccse követte a hatalomban; Bléda (a magyar hun hagyomány Budája) a keleti részeken, Attila pedig a nyugati részeken uralkodott. Várdy részletesen elemzi Attila uralomra kerülése előtti politikai-katonai szereplését, majd a hunok hódító tevékenységét a „kettős királyság” időszakában. Utal arra, hogy Bléda és Attila természete erősen különbözött. Attila erősebb, szigorúbb karakter volt, mint jólelkű, de határozatlan bátyja. A szerző a diplomáciai és katonai sikerek ismertetése után foglalkozik Bléda 443 körüli halálával, amelyet a későbbi nyugati források Attilának tulajdonítottak, de Várdy véleménye szerint a kortárs történetírók hallgatása miatt aligha valószínű ez.

Az „Isten kardja” című fejezetben Várdy foglalkozik Attila álmával, a kard megtalálásának legendájával. Bizonyos az, hogy az „isteni kard” és Attila világhódító ambíciója kapcsolatba hozható egymással, s a szerző is utal arra, hogy a hun hódítások új lendületet kaptak a 440-es években, amelynek diplomáciai és katonai eseményeit részletesen tárgyalja.

A „Catalaunumi erőpróba” című fejezetben a szerző annak okait vizsgálja, hogy hogyan fordult a Kelet-római Birodalom elleni harcok után 451-ben Attila a Nyugat-római Birodalom ellen, foglalkozik a galliai hadjárattal és a döntő összecsapással. Itt megjegyeznénk, hogy míg a magyar szakirodalomban a catalaunumi csata elnevezés terjedt el, s Várdy Béla is ezt alkalmazza, a külföldi szakirodalomban inkább chalons-i (mai elnevezés) csata néven szerepel az összecsapás (Váczy Péter az 1940-ben megjelent Attila és hunjai című gyűjteményes kötetben a

mauricum csata elnevezést használja!) A csata leírását tekintve annyiban hiányérzetünk lehet, hogy a szerző nem ad világos csatarendet és az ütközet lefolyásáról is csak vázlatos képet rajzol meg.

Az „Isten ostora” című fejezetben a szerző arra mutat rá, hogy a sikertelenség minősíthető galliai hadjárat után Attilának újabb támadást kellett indítania a Nyugat-római Birodalom ellen, hogy igazolja: a kard birtokosaként isteni küldetést teljesít. Közismert Attila 452. évi itáliai hadjárata és főbb állomásai: Aquileia elfoglalása, az I. Leó pápa vezette küldöttség hódolása s a hun király visszafordulása. Várdy hangsúlyozza, hogy III. Valentinianus császár nagy összeget fizetett Attilának, évi adót is vállalt. Attila a következő évre a Kelet-római Birodalom ellen tervezett hadjáratot, de 453-ban bekövetkezett váratlan halála megakadályozta ebben.

A könyv utolsó fejezetében Várdy Béla a hunok Attila utáni történetével és a hun király „utóéletével” foglalkozik. A szerző utal Attila megítélésének kettősségére; a nyugati keresztény tradíció propagandisztikusan hunellenes, s ennek megfelelően kegyetlen szörnyként ábrázolta Attilát, míg a pogány-germán epikában ellentétes kép rajzolódott meg róla; a déli germán tradíció nemes, jólelkű uralkodónak, míg az északi germán hagyomány ravasz zsarnoknak tüntette fel. Várdy szerint az előbbi tradíció öröklődött át a nyugati történetírásba és köztudatba, s jellemző példaként említi, hogy a Time magazin tíz leggyűlöltebb személyiséget tartalmazó „toplistáján” Attila nem sokkal marad el az abszolút győztestől: Adolf Hitleről.

Várdy professzor végső értékelése

szerint Attila sem rosszabb, sem jobb nem volt a világtörténelem nagy hódítóinál; missziós tudat hajtotta, nem volt kegyetlen, noha hadjárataival nagy pusztulást okozott. Várdy könyvének több helyén is utal a magyar krónikák hun hagyományára s bár hangsúlyozza, hogy a modern történetírás elutasítja a közvetlen magyar–hun rokonságot, – ő egyébként nem foglal egyértelműen állást ebben a „közvéleményt” és a „tudományosságot” megosztó vitában – azt is megemlíti, hogy a magyar gondolkodásban kitörőhatalmenül él a hun tradíció.

Várdy S. Béla könyve jó példája az igényes népszerűsítésnek. A szerző lényegében mind a hunokat, mind pedig Attilát illetően jól foglalta össze a szaktudomány álláspontját anélkül, hogy elmerült volna a részletkérdésekben. A könyv szerkezete világos, jól követhető, stílusa élvezetes és arról tanúskodik, hogy szerzője tapasztalt, jó előadó, aki tud hatni hallgatóságára. Az Attila című könyv remélhetőleg felkelti majd az érdeklődést a hunok és királyuk iránt, s közvetve a magyarok és Magyarország iránt. Várdy Béla ezzel a könyvvel jó szolgálatot tett nemcsak a tudományos ismeretterjesztésnek, hanem a magyar nép és történelem amerikai megismertetésének is, mivel sajnálatos módon egyetlen magyar történelmi személyiség sem „érdemelte ki” azt a megtiszteltetést, hogy bekerüljön a 157 „nagy” történelmi alak közé. Így voltaképpen Attila, a hunok királya „képvisel” bennünket, magyarokat az Újvilág történelem iránt érdeklődő olvasóközönsége előtt.

Toth Sándor

MAGYARSÁG ÉS EURÓPA

Acta Historica különszám III. nemzetközi hungorológiai kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) tiszteletére

A József Attila Tudományegyetem történeiszeneinek kutatási eredményeiről számot adó Acta Historica sorozat egy rendhagyó különszámmal gyarapodott. Rendhagyó, de remélhetőleg úttörő jellegű ez a kötet abból a szempontból, hogy valódi kollektív vállalkozás eredményeként született meg: a történeisz tanszékcsoport 17 oktatója és kutatója átlépve a tanszéki és időbeli határokat, közös tanulmánykötettel tisztelgett az 1991. augusztus 12–16. között Szegeden megrendezésre került III. nemzetközi hungarológiai kongresszus előtt. A tanulmányok kronológiai szempontból mintegy 1000 esztendőtt ölelnek át: Géza fejedelem korától Horthy Miklós haláláig terjed az általuk vizsgált időszak. A tanulmányokat egybefűző vezérfonalat természetesen a hungarológiai kongresszus témája adta, a *peregrináció*. A *Serfűző Lajos és Pándi Lajos* gondozásában megjelent kötet szerzői sokféle szempontból közelítették meg ezt az amúgy is tágan értelmezhető témakört. Az egyes tanulmányok tartalmának kényyszerűen rövid és vázlatos felvillantása is képet adhat a probléma különböző aspektusainak sokszínűségéről.

A magyar külpolitika egyes korszakainak vizsgálatát tűzték ki célul *Makk Ferenc és Sebők Ferenc* írásai. Az első tanulmány Géza fejedelem és Szent István uralmának egyes külhoni vonatkozású kérdéseit taglalja, míg a másik munka a magyar történelem egyik nehéz időszakába, a mohácsi katasztrófa előtti angol–magyar kapcsolatok történetébe enged bepillantást. Természetesnek tekinthető, hogy több szerző is a magyarság és más etnikumok együttélésének problémakörébe vágó

anyagot választott vizsgálatá tárgyául. *Kristó Gyula* a XIII. század elejétől kezdve Magyarországon kibontakozó idegenellenesség egyes vonatkozásairól, illetve az idegenellenességnek a krónikákban való tükröződéséről értekezett. *Deák Ágnes* az 1868-as nemzetiségi törvény osztrák megítélésének bemutatása kapcsán arra mutatott rá, hogy a magyar nemzetiségi politikáról a XIX. századvégi Európában élő negatív kép sokban megelőlegezte Trianont. A *Sajti Enikő* a kisebbségi sorba került vajdasági magyarság első politikai útkeresését vizsgálta a Magyar Párt megalakulása és az 1925-ös jugoszláviai választások kapcsán. *Belényi Gyula* a sokáig tabutémaként kezelt magyar–szlovák lakosságcsereének az alföldi agrárvárosokra gyakorolt előnytelen hatását elemezte dolgozatában. Szintén több kutató érdeklődését keltette fel az emigrációban élő magyarságnak és szervezeteinek sorsa, története. *Anderle Ádám* az 1848/49-es szabadságharc leverése utáni latin-amerikai magyar emigrációból villant fel arcképeket, *Csikós Zsuzsa* tanulmánya pedig az 1945 utáni argentinai magyar szervezetekkel foglalkozik. Ideológiai okokból a legutóbbi időközött, s éppen ezért szinte teljesen ismeretlen témát választott értekezése tárgyául *Pándi Lajos*: Horthy Miklós portugáliai száműzetését, amely 1948 decemberétől a volt kormányzó 1957. február 9-én bekövetkezett haláláig tartott. A kulturális áramlások, érintkezések egy-egy szakaszának vizsgálata is helyet kapott a kötetben: *Hajnóczy Gábor* tanulmányából kiderül, hogy az itáliai reneszánsz építészi kultúrája ismert volt a XV. századi Magyarországon, a legfontosabb traktátusok eljutottak Budára is. A XVIII. század eleji információáramlásról kapunk képet *Kukovecz György* dolgozatából, aki a perui Bartolomé Arzánsnak Potosí történetéről írott krónikájának az 1716. évi pétervárdi csatával kapcsolatos részeit dolgozta fel. *Lagzi István* a II. világháború alatti magyarországi lengyel emigráció törté-

netének eddigelé kevésbé feldolgozott aspektusát, a menekültek kulturális tevékenységét tette vizsgálata tárgyává. Az egyháztörténeti vonatkozásokat két értekezés taglalja. *Almási Tibor és Koszta László* az első magyar bíboros, a 13. században élt Bánca István Magyarországon, majd a pápai kuriában folytatódó életútját dolgozta fel, *Giczi Zsolt* pedig az evangélikus egyház Trianon utáni helyzetét, illetve az evangélikus teológus ösztöndíjasok két világháború közötti külföldjárását mutatja be. *Kövér Lajos* a francia forradalom kitörését kísérő háborúk során Magyarországra került francia hadifoglyok helyzetét mutatja be egy főtiszt, Jean-Pierre Dellard főhadnagy visszaemlékezései alapján. *Soós Katalin* helytörténeti vonatkozású tanulmánya pedig a szegedi Czibula Antal ügyvéd frontról írott levelei alapján érzékelteti az I. világháború emberi, személyes vonatkozásait.

Az Acta Historica különszáma keresztmetszetét nyújtja a történeti tanárszékcsoporthoz tartozó tanegységeken folyó kutatómunka irányának, jellegének és színvonalának. Örvendetes tény, hogy a

kötetben publikáló szegedi oktatók-kutatók vállalták a nemzetközi megmérettetést, ily módon is rácáfolva azokra a – sajnos még manapság is fel-felbukkanó – vélekedésekre, amelyek „vidéki egyetem” és „provincionalizmus” közé egyenlőségjelet próbálnak tenni. Az új idők jelét mutatja, hogy a kötet költségeit szponzorok révén sikerült előteremteni, s kísérletek történtek a könyvtárusi forgalomba hozatalra is. Figyelemre méltó az is, hogy a magyar és az egyetemes történelem különböző korszakait eltérő szempontok alapján kutató szerzők anélkül hozták létre e közös kötetet, hogy beleestek volna az uniformizáltság, valamiféle erőltetett egység csapdájába; munkájuk az egyéni sajátosságokat jól tükrözve reprezentálja a szegedi egyetemen folyó történelmi tudományos munkát. Mindezek alapján úgy ítéljük meg (a helyenként bántó sajtóhibákat a kezdés nehézségeinek tudva be), hogy szerencsésen időzített sikeres szerzői és szerkesztői tevékenység alapján megszületett kötetet tart kezében az olvasó, amelyet remélhetőleg hasonlóak fognak még követni.

Kordé Zoltán

CORVINÁK ÉS HÁBORÚK

Dumitru Vitcu

**Din istoria bibliotecii
„Corvina”. Semmificatia
politica a unui gest reparator
(A „Corvina” könyvtár
történetéből. Egy jóvátételei
gesztus politikai jelentősége),**

In: Istorie si civilizatie. Profesorului

*C. Cihodaru la a 80-a aniversare
(Történelem és civilizáció.*

*C. Cihodaru professzornak
80. születésnapjára),
Iasi, 1988, 587–596.*

A szerző – bizonyára a XIX. századi román történelem sorsdöntő eseményeinek külföldi visszhangját kutatva – felfigyelt az „Athenaeum” című amerikai folyóirat budapesti tudósítójának egy jelentésére, melyet három hét múltán, rövid kommentár kíséretében, a „The New York Times” is átvett (1877. április 14., 2. old., V. hasáb). A tudósító egyike lehetett annak a több mint 300 újságírónak, aki a közelből igyekezett nyomon követni a balkáni konfliktus fejleményeit, melyeket fegyversított Oroszország, s nyomában Románia várható beavatkozása. Az említett jelentés azonban nem ezekre a politikai és katonai fejleményekre vonatkozott, hanem a korabeli művelődési élet egy fontos – a magyar olvasó számára bizonyára nem ismeretlen – eseményére, nevezetesen arra, hogy Abdul Hamid szultán visszaszolgáltatót Magyarországnak 35 kötetet Mátyás király három és fél évszázaddal korábban Nagy Szolejmán parancsára Törökországba hurcolt híres könyvtárából. Ám D. V. írásának alapgondolata éppen az, hogy az általa „felfedezett” sajtóhír, illetve a magyar politikai körökben és közvéleményben igen kedvező visszhangot kiváltó szultáni gesztus kapcsolatba hozható a Balkánon zajló eseményekkel.

Írásának első (hosszabbik) részében a szerző áttekinti Mátyás könyvtárának történetét, felsorolva az 1877-ben visszaszolgáltatót művek jegyzékét is. (Az amerikai újság adatain kívül D.V. a következő munkákra támaszkodik: Edouard Sayous, Histoire générale des Hongrois, Second ed., Budapest–Paris, 1900; Sidney L. Jackson, Libraries and Librarianship is the West. A brief History, McGraw-Hill Book Company, New York, Ilie Stanciu. Calatorie in luna cartii (Utazás a könyv világába), Bucuresti, 1970; Mustafa Ali Mehmed, Istoria turcilor (A törökök története), Bucuresti, 1976; lásd: 1–9. fejezet.)

D. V. cikkének befejező részében tér rá tulajdonképpeni mondandójára, igyekeztén kimutatni a Corvina-ügy román vonatkozásait és a szultáni gesztus indítékait – amelyek, mint írja, elkerülték a New York Times tudósítójának figyelmét. A cikk e részét (592–594. old.) teljes egészében idézzük:

„Mi készíthette Abdul Hamidot arra, hogy ajándékként átnyújtsa a magyaroknak a „Corvina” könyvtár állományának egy részét, melyet annak előtte több alkalommal is kitartóan próbáltak visszaszerezni, s amelyért tekintélyes anyagi kárpótlást ajánlottak fel? Nyilván nemcsak annak magasabbrendű felismeréséről volt szó a szultán részéről, hogy helyénvaló és szükséges lehet egy több mint három évszázados hadizsákmány visszaszolgáltatása. Véleményünk szerint a válasz igen egyszerű: az adott körülmények között, amikor küszöbön állt Oroszország beavatkozása a balkáni konfliktusba s román részről folytak az azonos célt szolgáló politikai–diplomáciai és katonai előkészületek, Ausztria–Magyarország pedig semleges magatartást tanúsított, amit hivatalosan is kifejezett a reichstadti egyezmény (1876. július 8.), majd a Budapesten kötött Habsburg–cári titkos megállapodás (1877. január 15.) és az ugyanabban az évben, március 15-én létrejött politikai egyezmény, az adott

körülmények között tehát a szultáni gesztus célja az volt, hogy érzékennyé tegye a magyar közvéleményt és politikai köröket, hogy letérítse őket a bécsi diplomácia útvonaláról és hogy a Porta oldalára állítsa őket. A terep alkalmas volt egy ilyen diverzió számára, s az „ajándék” csak megerősítette az újdonsült használókat cár-ellenes és román-ellenes érzelmeit.

A magyar újságok egyébként már közvetlenül az 1877. április 4-én megkötött román–orosz egyezmény aláírása után – kihasználva az egyezményt iránt Európa-szerte megmutatkozó kedvezőtlen fogadtatást is – ellenségesen léptek fel Oroszországgal szemben és a Románia elleni cselekvésre bujtogattak. Ezzel egyidejűleg a gúnyúzési kampány odáig fajult, hogy azt állították, egyetlen honvédszázad elegendő ahhoz, hogy szétzúzza az egész román hadsereget. (A hivatkozás/10. jegyzet: *Memoriile regelui Carol I. De un martor ocular* (I. Károly király emlékiratai. Egy szemtanútól), vol. IX, Bucaresti, 1912. p. 67.) Az Ottomán Birodalommal való érdekközösséget világosan megfogalmazza, többek között, az ugyanazon év őszén kibocsátott „Magyarok Kiáltványa” is (11. jegyzet: a „Kiáltvány” szövegét a korabeli román lapok is közölték, egyebek mellett a „Curierul. Foaia intereselor generale”, Iasi, 1877. október 6., 3. old.), mely fegyverre szólított fel Törökország ügyéért, azzal érvelve, hogy

„Mi is veszélyben vagyunk; ha ők (a törökök – D. V. megjegyzése) elbuknak, mi is elbukunk.” Ezt a következményeket illetően egyébként reális felfogást természetesen nemcsak a „Kiáltvány” aláírói vallották, akik között ott találjuk Klapka tábornokot is, aki 1859-ben Al. I. Cuza fejedelem megértését és támogatását élvezte Magyarország szabadságának ügye iránt.

Bizonyára ugyanaz a – pillanatnyi politikai érdekek azonosságából fakadó – meggyőződés diktálta Abdul Hamid szultán meglepő gesztusát, mely nem arra volt hivatva, hogy jóvátegyen egy olyan történelmi igazságtalanságot, melyet nagy elődje követett el a magyarok kárára, hanem arra, hogy megelőzze saját összeomlását, szövetkezve az egykori ellenféllel egy más, sokkal nagyobb nemzeti igazságtalanság védelmére, a románok rovására.”

Befejezésül: a kötetet, melyben D. V. írása megjelent, a Iasi-i „Al. I. Cuza” Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kara adta ki, Ion Toderascu és Ion Agrigoroaiei gondozásában. Az ünnepelt medievista, Constantin Cihodaru professzor életművének felmérésével nyitó, XX + 663 oldalas, változatos tartalmú kötet az egyetem sokszorosító műhelyében készült.

László Attila

HELYTÖRTÉNET EURÓPAI SZÍNVONALON

Baranya

(Történelmi és honismereti folyóirat
1988–1990)

Ha újonnan induló folyóiratot veszünk a kezünkbe, öröm és várakozás ül a lelünkben. Öröm egy már működő szellemi műhely, csoportosulás zászlóbontása látán, várakozás a minőséget és a kitartást illetően. Örömünk immáron teljes lehet, hiszen az 1988-ban indult Baranya című évfeltes helyismereti folyóirat immáron 1990-es számát is megismerhetjük. A lapot a Baranya megyei helytörténészek és a hozzájuk kapcsolódó, Baranyával foglalkozó helyi, hazai és külföldön élő társaik éltetik írásaikkal, kiadója a megye által fenntartott levéltár. Nemcsak pénzt áldoz rá, hanem iratanyaga és munkatársainak szellemi tőkéje biztosítja az egyes kötetek tudományos értékének.

A múzeumi és levéltári évkönyvek mellett számos írásbeli formája alakult ki hazánkban az utóbbi évtizedekben a hely szelleme, a *genius loci* élesztésének, ápolásának, gondoljunk csak a Soproni Szemle nagy múltra visszatekintő kötetekre vagy Vas megyei társára, továbbá a Békési Életre, a Jászkunságra vagy másokra. Ide soroljuk a szerényebb külsővel megjelenő honismereti híradókat (pl. Csongrád megye, Vas megye stb.) is. Különböző anyagi lehetőségek és különböző karakterű egyéniségek határozzák meg a kiadványok arculatát, szellemiségét és színvonalát, ám a lényeg mégis egy: a szülőföld és tágabb vidéke minél jobb és szélesebb körű megismerésének, a róla szóló tudás és ismeret átadásának az igénye.

Baranya megye értelmiségében mindig élt a helyhez kötődés érzése, és a terület múltjának minél részletesebb feltárása iránti vágy. A reformkori megyeleírások idején és a millennium korában is kerültek férfiak, akik elvégezték a munkát, amely-

lyel nem minden megye dicsekedhet, és a jó alapvetés nyomán az egész országra kiterjedő apályos időszakok után ugyancsak szép eredményekkel büszkélkedhet Dél-Dunántúl. A Baranya monográfia mellett gondoljunk csak a múzeum és a levéltár polnyi terjedelmű kötetekre. Ezek után valóban lelkesen üdvözölhetjük az új sorozatot, amelynek célját Ódor Imre felelős szerkesztő fogalmazta meg az első szám beköszöntőjében, és egy mondatral úgy lehet összefoglalni, hogy a baranyai helyismeret szervezője kíván lenni a Móró Mária Anna, Ecsedy István, Kaposi Zoltán, Márfi Attila által alkotott szerkesztőszéggel. Ezt sugallja a folyóirat rovatokra oszló szerkezete is. A Tanulmányok a már kész kisebb munkák közretételére adnak lehetőséget a Szemle és vidékről szóló már megjelent feldolgozásokat mutatja be, a Krónika, a honismereti mozgalom eseményeiről tudósít, a Műhely egy-egy folyóirathoz kötődő tudós alkotó műhelyébe enged bepillantást, a Naptár a vidék történetének és az azt formáló neves egyéniségek emlékének az élesztését szolgálja, míg a Pro memoria a körükből örökre eltávoztak számára adja meg a végtisztességet. A kötetek szerzői szeretik szülőföldjüket, és ebből fakadóan az egész sorozatból otthonos melegség árad, ami önmagában is nagy erény, mentesít a szűk és szürke provincializmus veszélyétől.

A kötetek szerzőit munkájukban, nagyon helyesen nem korlátozzák közigazgatási és államhatárok. Korszerű régiószemlélettel gondolkodnak, amelynek gyűjtőpontjában Baranya és Pécs áll, de tolnai, somogyi és jugoszláviai vidékek is felbukkannak írásaikban, mintegy jelezve: egy-egy régió életét, amelyet földrajzi, gazdasági és etnikai-kulturális szálak fűznek össze és osztanak is meg kisebb területekre, hosszantartóan nem választhatják el határokat. Az élet általában kiharcolja a maga jogát. Különösen figyelemreméltó

azon törekvés is, hogy a török kor után soknemzetiségűvé váló vidék népcsoportjainak történetéről cikket olvashatunk, dokumentumokat láthatunk.

A táj a neolitikum ideje, azaz 7000 év óta töretlenül lakott. Éppen ezért természetesen az írott múlt előtti időszak történészeinek, a régészeknek állandó jelenléte a kötetekben. Maráz Borbála két cikkel is jegyzi magát. A Mecsek vidék népei és törzsei a római hódítás előtti évszázadokban címmel készített történeti etnikai vázlatot, valamint az őskori bronzművesség dél-dunántúli virágkorát mutatta be. Ecsedi István Egy baranyai domb régészeti világhíre: Zák-vármegye címmel (II/1–2.) egy olyan i. e. 2700–2500 között élt telepről írt, amely igen jelentős szerepet játszott a bronzművesség elterjesztésében, és hozzájárult a bronzkori fejlődés alapjainak megvetéséhez. Tóth Endre Sopiana: római város és temető címmel (I/1–2.), míg Tóth István A római vallásosság emlékei Sopianaéból címmel (III/1.) ír. Nem véletlenül, hiszen Sopiana–Pécs történetének nem egy fényes lapját írták a római korban. Ódor Imre, Ladábi Károly, Szita László, Kiss Z. Géza, Kaposi Zoltán, Nagy Imre Gábor, Sonkoly Károly, Majdán János, Márfi Attila és Kajtár István elsősorban a Baranya Megyei Levéltár iratanyagára támaszkodva dolgozták fel a táj történetének egy-egy szeletét. (Igazgatás történet, folklór, gazdaság- és hadtörténet, pályakép.) Mészáros Béla és Tóth Péter Baranya 18. századi leírása Bonbardi topographiájában című közleményükben (I. 1–2.) valóban csemegéhez juttatják az olvasót. A földleírásokat ugyanis, különösen a régieket szívesen olvassuk. A 15. század óta készültek a Magyarországiak is. Ezen „útikönyvek” elsőjét Petrus Ransanus készítette el, vele egy időben dolgozott és követte őt Bonfini. Az ő példájukat átvéve írta Hungaria-ját Oláh Miklós. A 18. század legjelentősebb országleírását Bél Mátyás készítette. Ezen korábbi „útikönyvek” adtak példát a 19. század első felében készült megyeleírások szerzőinek, míg Fényes Elek arra jött rá, hogy sokkal jobb, többet, pontosabbat tudunk mondani, ha egy-egy helyről közlünk megbízható

adatokat. És íme meg is született a helytörténet. Mészáros és Tóth közleményének – kiegészítésül – ennyi a háttértörténete.

A folyóirat szerkesztői nem zárkoznak el attól, hogy a körükhöz tartozóktól olyan tanulmányokat és cikket is elfogadjanak, amelyek nem a Dél-Dunántúl múltjával foglalkoznak. Így került be a tanulmányok sorába Bariska István: A birodalmi eszme katonája című pályarajza, amely Hadik András katonai és hivatali pályáját rajzolja meg (III.1.), amely példa arra: a tehetség és elhivatottság mellett milyen egyéb szempontok is szükségesek a felemelkedéshez, a hatalom csúcsainak eléréséhez. A Rákóczi-szabadságharc utáni 18. századi Magyarországon egyik feltétel a központi hatalom hűséges szolgálata volt, a másik pedig a modernizációs folyamatokban való részvétel. Hadik András a kor egyik modern fegyverneménél szolgálva ismerte meg a hadtudományt és -művészetet, ebbéli ismereteit és tapasztalatait azután hosszú ideig kamatoztathatta a Habsburgok és saját maga hasznára.

F. Font Márta már hosszú ideje foglalkozik az Árpád-kori Magyarország keleti kapcsolataival. Magyarország keleti politikája a 12–13. században című dolgozatában (III/2.) alapos forrásismeretről téve tanúbizonyságot, amely alapján bővíti ismereteinket, és az adatok egymás mellé és után illesztésével valóban bizonyítani tudja a kapcsolatok, amelyekbe az orosz fejedelemségek és a magyar királyság közötti háborúk is bele tartoznak, szinte folyamatos voltát, amelyek dinasztikusak és politikaiak voltak. A tatárjárás előtti duzzadó erejű Magyarország azonban minden igyekezete ellenére sem tudott hosszabb időre teret nyerni a keleti területeken, ez a dolgozat végső konklúziója. Nem is volt szükség rá, még a gazdasági kapcsolatokra sem, hiszen az ország mindenestül a nyugati világhoz kötődött. Őseink még a nem kis haszonnal járó közvetítő kereskedelemre sem vállalkozhattak a kor sajátos viszonyai között.

A Műhely rovatban is számos értékes írást olvashatunk. Mások mellett figyelemre méltó Bán Péternek az Új adatok a szerzetesrendek II. József kori felosz-

latásáról című írása (III/1.), amelyben a Kalocsai Érsekség Levéltárának Kollonich gyűjteményében talált anyag alapján árnyalja a II. József-i rendelet által teremtett állapotokat. A közlemény példa arra, hogy igazán újat csak eddig nem ismert források alapján lehet mondani. Bán Péter írása után már nem lehet az egyes szerzetesrendek teljes feloszlatajáról beszélni, hiszen adatokkal bizonyítja annak ellenkezőjét. Tanulság: ma már nem lehet csak a törvények és központi hivatalok iratai alapján történelmet írni, a mindenkori valóság sokkal színesebb annál, hogy azok kifejezzék azt, továbbá szerencsés kézzel nyúlva a forrásokhoz már teljesen „kiírt” témákról is lehet újat mondani. A Műhely rovatban Vonyó Éva az 1687. évi hadjárat baranyai vonatkozásairól Bezerédy Győző A németbolyi Batthyány–Montenuovo kastély történetéről, Békés Lajos a szabolcsi szénbányászat történetéről, Rajczi Péter A „Maurinum”-ról, a pécsi egyetem Szent Mór kollégiumáról, Márfi Attila a pécsi Nemzeti Színház építés-történetéről ír, Móró Mária Anna Pécs díszpolgárainak a névsorát adja közre. A nevek listája tanulságos, látszik rajtuk a mindenkori politikai széljárás hatása, ám ennek ellenére általában mértéktartóak voltak a cím adományozásában a városi magisztrátusok. Vannak sokkal szélsőségesebb politikai hangulatváltásokat kifejező listák. Ha a város önkormányzata újra tárgyalja a díszpolgári cím adományozásáról szóló szabályrendeletet Móró közleményének példáján okulva olyat kellene alkotnia, amely a szélsőségek érvényesülését lehetetlenné teszi. Füzesi Miklós rövid közleményével – dél-dunántúliak a Szovjetunió munkatáboráiban – ahhoz az országos folyamathoz kapcsolódik, amely megkétszerezte ugyan, de ez utolsó pillanatban a rendszerváltás elő és utóhatásként csak megindult, és lehetővé tette, hogy megismerjük egyes emberek és csoportok háborús és háború utáni kálváriáját a jóvátételi munka (szolgálat)ban. Reméljük, munkájának lesz még folytatása. Kiss Mária Magdolna A Drávaszög 19. század végi falusi társadalmáról, Majdán János Baranya első vicinálisáról, a Dráva-völgyi helyi érdekű vasútról, Tegzes Ferenc a

polgári korszak Baranya megyei címeres községyi pecsétjéről, Takács Laura Baranya megye 19. század végi mezőgazdaságának néhány vonásáról, Szirtes Gábor pedig a Nemzeti Parasztpárt baranyai megalakulásáról ír. A köteteket átnézve divatos és egyéni témákat egyaránt találunk, ami azt mutatja, a helytörténetírás országos mozgalom és folyamat vidékenkénti hasonló és eltérő jegyekkel azonos célok jegyében.

Külön kell szólnunk az 1990. évi emlékszámról, amelyet II. János Pál pápa látogatásának tiszteletére jelentettek meg. Hasonló, az ország egészére kiterjedő kötetet az esztergomi főegyházmegye más intézményekkel karöltve fog megjelentetni. Az elsőség mindenesetre a pécsieké. A kötet beosztása hasonló az előzőekéhez. A tanulmányírók között ismét feltűnik Tóth István és Bán Péter, az országosan ismert és elismert történészek közül Benda Kálmán és Gergely Jenő. A folyóirat hasábjain először jelentkezik az ismert reneszánsz kutató Boda Miklós, a nagy reményekkel induló fiatal középkori egyháztörténész, Koszta László, valamint Horváth J. Gyula és az ismert monaszterológus Hervay F. Levente. A Műhelyben a fáradszóró kutató Timár György, Friczy Ádám, Stjepan Srsan, Szita László, a tudós levéltárigazgató, L. Imre Mária, Süle Tamás, Rozs András és Hegedűs László írtak. A kötetben – mint általában a sorozatban – főképp a régebbi korokból vett témák szerepelnek, ami jó érzéssel tölti el a recenzenzenst hiszen megvan Pécssett a szándék mellett a készség és a tudás is a középkor, valamint a késő feudalizmus idejének kutatásához. Reméljük, nem egyszeri fellángolásról van szó, hanem tudatos elhatározásról, hogy a dél-dunántúli helytörténészek kiemelten foglalkoznak majd az egyháztörténettel. Jelen kötetből nehéz lenne egy-egy tanulmányt kiemelni, mindegyik olvasása élményt jelent, értékeik bemutatása nagyobb helyet igényelne, hiszen a vallási, társadalmi és kulturális élet egyes elemeit komplexitásra törekedve mutatják be.

Blazovich László

Kötetünk szerzői

Bak János	egyetemi tanár, Vancouver
Blazovich László	levéltár-igazgató, Szeged
Kecskés Gusztáv	egyetemi hallgató, JATE
Kordé Zoltán	adjunktus, JATE
Kosztai László	adjunktus, JATE
Kristó Gyula	egyetemi tanár, JATE
László Attila	régész, Iasi
Lele József	tanársegéd, JATE
Novák György	adjunktus, JATE
Marie-Madeleine de Pourquery	tanársegéd, Párizs
Rác Lajos	tudományos munkatárs, MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét
Solymosi László	tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
Stanislaw Sroka	tanársegéd, Krakkó
Szende Katalin	régész, Sopron
Tóth Sándor	adjunktus, JATE

INHALT

Studien

Kristó, Gyula:	Orientierungsrichten im Karpatenbecken um die Jahrtausendwende	5
Solymosi, László:	Die graphischen Symbolen unserer Urkunden aus der Arpadenzeit	14
Kosztai, László:	Die Mitglieder des Pozsegaer Kapitels bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts	40
Pourquery de, Marie-Madeleine:	Die Pfarrei und die städtliche Umgebung	59
Sroka, Stanislaw:	Herzog Ulászló der Weiße, der Verweser der Benediktinerabtei zu Pannonhalma (1377–1379)	94
Lele, József:	Siebenbürgen während des fünfzehnjährigen Krieges und die Sultanat	103

Jenseits unserer grenzen

Interdisziplinarität, vergleichende Untersuchungen, Mittelalterforschung	137	
<i>(Gespräch mit János Bak)</i>		
Bibliographie der Werke von János Bak	146	
Bak, János:	Krönungskunde – ihre Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft	152

Ausblick

”Der Regionalismus wird immer stärker – im weitesten Sinne des Wortes”
(Gespräch mit György Enyedi) 167

Rácz, Lajos: Über die Verbindung der traditionellen
Gesellschaft mit der natürlichen Umgebung.....180

Mittelalterlicher Alltag im Bild
(Reportage mit dem Historiker G. Jaritz) 195

Beobachter

Der Eroberer der Welt
(Steven Béla Várdy: *Attila*)
Tóth, Sándor 201

Europa und das Ungarntum
(Sonderausgabe der „Acta Historica,, aus der Gelegenheit
der III. Internationalen Hungaristischen Tagung)
Kordé, Zoltán 204

”Corvina”-s und Kriege
(Dumitru Vitcu: *Din istoria bibliotecii ”Corvina”*)
László, Attila 206

Territorialgeschichte auf europäischen Niveau
(Baranya, *Történelmi és honismereti folyóirat*)
Blazovich, László 208

Unsere Mitarbeiter 211

Az
ANJOU-KORI OKLEVÉLTÁR

eddig megjelent kötetei:

I. 1301–1305

ára: 350 Ft.

VII. 1323

ára: 400 Ft.

Beszererezhetők:

Budapesten az Akadémia Kiadó

Magister könyvesboltjában (V., Városháza u. 1.),

illetve postai utánvétellel történő szállítás esetén

Szegeden a JATE Történelmi

és Ókortudományi Szakkönyvtárában

(6722 Szeged, Egyetem u. 2. III. em.).

1992 folyamán a II. kötet (1306–1310) lát napvilágot.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: Az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetenként önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közzétételénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető – írásban vagy telefonon – a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1., Studium könyvesbolt, Váci utca 22., Litea Kft., Budavár Hess A. tér 4., Eötvös könyvesbolt, Kecskeméti u. 2., Országos Széchenyi Könyvtár könyvárosa, Budavári Palota F. ép. Aula; MTA Történettudományi Intézet Könyvtára, Uri u. 53., Könyves Kávézó, Mikszáth tér 2., Parnasszus könyvesbolt (Írók boltja) Andrassy út 45. és az utcai könyvárusoknál.

Szeged: Radnóti könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34., JATE–Gondolat könyvesbolt, Dugonics tér 11–12., Móra könyvesbolt, Kárász u. 5. és utcai könyvárusoknál.

Debrecen: Egyetemi könyvtár KLTE főépület fszt. Egyetem tér 1.

Pécs: Szöveg Bt. Kiss J. u. 8.

* * *

A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
Telefon: 62/12-140.
Pf. 1179

Szerkesztőségi titkár: Hovorka Beáta

Szerkesztőségi órák: szerdánként 13–16 óráig.

...a középkor iránti érdeklődés Magyarországon nem élt át egy olyan reneszánszt, ami az utolsó 15–20 évben Nyugaton tapasztalható volt. Mert a hazai medievisztika megmaradt a kronológikus történetkutatás egyik szakaszának, viszonylag kevés pénzzel, kevés vállalkozással, kevés publikációs lehetőséggel. Noha a közönség érdeklődése Magyarországon is pontosan ugyanúgy fordult a középkor felé, de ennek kielégítését a tudomány képviselői átengedték fél és egész dilettánsoknak. Ezt Nyugaton a történészek nem tették: Emmanuel Le Roy Ladurie vagy Jacques Le Goff könyvei szinte bestsellerré váltak. Megtanultak úgy írni, hogy azt egy szélesebb közönség is élvezettel tudja olvasni. Itt még igencsak le vagyunk maradva.

*(Interdiszciplinaritás,
összehasonlító vizsgálatok, középkorkutatás.
Beszélgetés Bak János történésszel a 137–146. oldalon.)*